

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı

**TOPLUMSAL SINIFLARIN ONTOLOJİSİ VE İLİŞKİSEL SINIF
ANALİZİ: OSTİM SANAYİ BÖLGESİNDE İŞÇİ-İŞVEREN
İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA**

Baran Yıldırım

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

**TOPLUMSAL SINIFLARIN ONTOLOJİSİ VE İLİŞKİSEL SINIF
ANALİZİ: OSTİM SANAYİ BÖLGESİNDE İŞÇİ-İŞVEREN
İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA**

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyoloji Anabilim Dalı

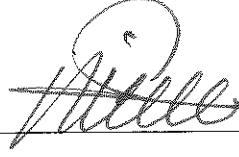
Baran Yıldırım

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

KABUL VE ONAY

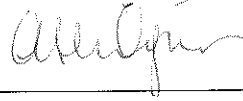
Baran Yıldırım tarafından hazırlanan “Toplumsal Sınıfların Ontolojisi ve İlişkisel Sınıf Analizi: OSTİM Sanayi Bölgesinde İşçi-İşveren İlişkileri Üzerine Bir Çalışma” başlıklı bu çalışma, 20/06/2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

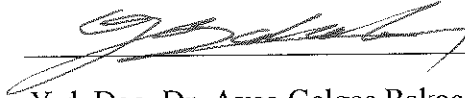
Prof. Dr. Aylin Görgün Baran (Başkan)

Doç. Dr. Abdulkerim Sönmez (Danışman)

Doç. Dr. Aslıhan Ögün Boyacıoğlu

Yrd. Doç. Dr. Ayça Gelgeç Bakacak

Doç. Dr. Hatice Karaçay

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf Çelik

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

20.06.2014

Baran Yıldırım

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans öğrenimim boyunca sosyoloji alanındaki birikimlerini ve emeklerini paylaşan Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ndeki tüm hocalarıma ve bölümün tüm emekçilerine;

Bu çalışmanın gerçekleştiği her aşamada bilgi ve birikimlerini dikte etmeden aktaran, sahip olduğu bakış açısı ve üslubu sayesinde araştırma sürecine her daim eleştirel yaklaşmamı teşvik eden, bu araştırmanın gerçekleşmesinde büyük emekleri olan tez danışman hocam Doç. Dr. Abdülkerim Sönmez'e;

Hayatımın her aşamasında ve özellikle öğrenim sürecinde maddi ve manevi olarak beni destekleyen ve teşvik eden Annem Havva Yıldırım, Ağabeyim Alkan Yıldırım ve bunlarla birlikte birikimi ile araştırmanın gerçekleşmesinde kafa açıcı öneriler sunan Babam Abdülkadir Yıldırım'a;

Dost sohbetlerinde çalışmayı zamanında tamamlamam konusunda bana sürekli pozitif destek veren arkadaşlarım Onur Türkoğlu ve Salih Dural'a;

Bu araştırmanın esas ilgi alanını oluşturan ve araştırmanın gerçekleşmesinde büyük katkıları olan OSTİM İşçi Derneği'nin tüm emekçilerine ve OSİAD üyesi Atilla Bey'e desteklerinden ve ilgilerinden dolayı en içten teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

YILDIRIM, Baran. Toplumsal Sınıfların Ontolojisi ve İlişkisel Sınıf Analizi: Ostim Sanayi Bölgesinde İşçi İşveren ilişkileri Üzerine Bir Çalışma, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

Toplumsal sınıfları sadece yapısal kategoriler ya da bilinçli müdahaleler sonucu ortaya çıkan bir konum olarak tarif eden yaklaşımlara karşılık; ilişkielci analiz, toplumsal sınıfları süreç içerisinde oluşan bir ilişki biçimi olarak tarif etmektedir. Toplumsal sınıfların oluşumu, sınıf konumunu işgal eden faillerin yaşadıkları bireysel ve kolektif deneyimleri sonucunda sahip oldukları algıları ve gösterdikleri tutumlara bağlı olarak gelişir. Bu deneyimlerin nasıl ve nerede gerçekleştiği sınıf oluşumunu belirleyen önemli faktörlerden biridir. Sınıfları son kertede üretim ilişkileri kapsamında gerçekleşen konumlar olarak ele alan bu araştırma; üretim ilişkileri bağlamında farklı sınıf konumlarını işgal eden bireyler arası ilişkiler ve bu ilişkiler dahilinde yaşanan deneyimleri analiz ederek OSTİM 'de sınıf oluşumun belli bir yönünü açıklamak üzerine kurgulanmıştır.

Bu amaç çerçevesinde Ankara ili OSTİM Sanayi Bölgesinde; farklı işkollarından işçi, işveren ve yönetici olarak çalışan 25 kişiyle derinlemesine mülakatlar yapılmıştır.

Derlenen veriler sonucunda; sınıf konumlarını işgal eden bireyler arası ilişkiler çoklu deneyimlere bağlı olarak kırılma noktaları ya da rıza gösterme alanlarını içeren değişkenlikler arz edebilmektedir. Ayrıca kapitalist birikim rejimlerinin ve düzenleme kurumlarının niteliksel dönüşümü sonucu ortaya çıkan yeni tip üretim modelleri, sınıflar arası ve sınıf içi ilişkiler üzerinde gözlemlenebilir sonuçlar doğurduğu araştırma kapsamında elde edilen bir sonuçtur. Sınıf içi tabakalaşma sonucunda ortaya çıkan farklı konumları işgal eden bireylerin de aynı konuya bakış açılarının farklılaştığı yine bu araştırmanın bulgularından biridir.

Anahtar Sözcükler:

Sınıf oluşumu, sınıf deneyimi, çelişik mevkiler, ilişkielci analiz

ABSTRACT

YILDIRIM, Baran. The Ontology of Social Classes and Relational Class Analysis: A Study On The Relation Of Employee-Employers In OSTİM Industrial Zone, Master's Thesis, Ankara, 2014.

In response to some approaches which describe to social classes are only structural category or a position resulting from consciously interference; relational analysis, define to social classes are a form relation that consisting in a process. The formation of social classes develops depending on the doer perception and attitude which result of the individual and collective experience of doer who filled the class position. How and where this experiences hapening are important factor on the determining of class formaiton. This study based on relation between people who filled different class location and analysis their experience thus explain the one side of the class formation in OSTİM.

Within this framework; 25 in-depth interviews were conducted with employee-employers and manegement different sector in OSTİM industrial zone in city of Ankara.

As a result of the data collected; the relationships between individuals who occupying class positions is able to variability depending on multiple experience break points or the areas of consent. In addition on the scope of the research is the result obtained; in the production of new types of models resulting from qualitative transformation of capitalist accumulation regimes and regulatory agencies can be observed cosequences on the classes relation. One of the findings of this research; resulting in class stratification people who filled different class location are different viewpoint on the same issue.

Key Words:

Class formation, class experience, condridactory locations, relational analysis

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ.....	5
1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI ve AMACI.....	5
1.2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	8
2. BÖLÜM: İLİŞKİSEL YAKLAŞIMLARIN ONTOLOJİK KÖKENLERİ: ELEŞTİREL REALİST PARADİGMA.....	12
2.1. AYNI MADALYONUN İKİ FARKLI YÜZÜ: NATURALİSTLER VE İNŞACILAR.....	13
2.2. İLİŞKİSEL BİR PERSPEKTİF: YAPININ İKİLİĞİ VE ELEŞTİREL REALİST PARADİGMA.....	16
2.3. İLİŞKİSELİĞİN ANALİZİ İÇİN ETKİN BİR YÖNTEM: SOYUTLAMA VE YAPISAL ANALİZ.....	23
3. BÖLÜM: SINIF TARTIŞMALARINDA ANA EKSENLER ve KURAMSAL YAKLAŞIMLAR.....	25
3.1. MARKSİST YAKLAŞIM.....	25
3.2. WEBERCİ YAKLAŞIM.....	32
3.3. TOPLUMSAL SINIFLARIN NESNEL VE ÖZNEL KONUMLARI: KENDİNDE SINIF/KENDİSİ İÇİN SINIF AYRIMI.....	37
3.3.1. Yapısal Mekanizmaların Belirleyiciliği: İdeolojik ve Politik Etmenler.....	39

3.3.2. 'Kendisi İçin Sınıf Durumu; İradeci Sınıf Analizi ve Sınıf Bilinci.....	44
3.4. YAPAY İKİLİKLERE KARŞI ÖNEMLİ BİR ALTERNATİF: İLİŞKİ VE SÜREÇ OLARAK SINIF.....	51
3.4.1. E.P. Thompson: Sınıf Oluşumu ve Sınıf Deneyimi.....	53
3.4.2. Erik Olin Wright: Öznelci Olmayan Mikro-Düzy Somut Sınıf Analizi.....	59
4. BÖLÜM: BİRİKİM REJİMLERİ VE KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİNDEKİ DÖNÜŞÜMLER.....	68
4.1. TAYLORİST-FORDİST SÜREÇTEN ESNEK BİRİKİME: KOPUŞ MU SÜREKLİLİK Mİ?.....	72
4.2. ULUSLAR ARASI İŞBÖLÜMÜNÜN YAPISI: KAPİTALİZMİN EŞİTSİZ VE BİLEŞİK GELİŞİMİ.....	76
4.3. ÜRETKEN OLAN VE ÜRETKEN OLMAYAN EMEK AYRIMI: İŞÇİ SINIFI ARİSTOKRASİSİ.....	79
5. BÖLÜM: BULGULAR: OSTİM'DE SINIF İLİŞKİLERİNİ BELİRLEYEN MEKANİZMALAR.....	84
5.1. YÖNETİM İŞLERİ İLE MÜLKİYET İŞLERİNİN AYRIŞMASI: ÇELİŞİK MEVKİLER.....	84
5.2. OSTİM'DE SINIF DENEYİMİ VE SINIF OLUŞUMU.....	90
5.2.1. Çoklu Deneyimler: Kırılma Noktaları ve Rıza Gösterme Sınırları...	91
5.2.2. Esnek Üretim: Esnekleşmenin Farklı Konumlar İçin Farklı Anlamları.....	95
5.2.3. Enformel İstihdam ve Pederşahi İş İlişkileri.....	99
5.2.4. Örgütlenme, Maddi Çıkarlar ve Sınıf Bilincinin Görünümleri.....	103

5.2.5. Mikro İşletme Sahiplerinin Sınıfsal Konumu: İşletmeler Arası Sömürü İlişkileri.....	108
6. BÖLÜM: TARTIŞMA VE SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA.....	119
EK 1: İŞÇİLERE YÖNELİK MÜLAKAT CETVELİ.....	124
EK 2: İŞVERENE YÖNELİK MÜLAKAT CETVELİ.....	127
EK 3: KENDİLERİYLE MÜLAKAT YAPILAN BİREYLERİN PROFİLLERİ.....	129

GİRİŞ

Toplumsal sınıfların varlık alanları, nitel ve nicel bileşimleri, birbirleri ve kendi aralarındaki ilişki biçimleri sosyal bilimlerin her daim ilgilendiği ve muhtemelen de ilgilenmeye devam edeceği bir tartışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilginin sadece akademi içi bir kaygı taşımadığı, pratik-politik veya başka türden sebepler ile akademi dışı teorik-politik tartışmalara da sirayet ettiği bilinen bir gerçekliktir. Dolayısı ile toplumsal sınıfların ontolojisine dair tartışmalar çok geniş ve tarihsel bir literatürü kapsamaktadır. Lakin literatürün bu kadar geniş ve tarihsel bir kapsamı olmasına karşın tartışmanın mahiyeti, yapı/fail ikiliğine ve bu türden tözcü yaklaşımların nasıl bir metodoloji ile aşılabileceğine ilişkin güncel sosyolojik tartışmalara denk gelmektedir. Bu yüzden sınıf tartışmaları görece belirgin kategorilere-bu kategorilere dahil edilen kuramcılardan bağımsız olarak-sahiptir. Ancak bu tartışmanın bir adım öncesine kısaca değinmekte fayda var.

Sınıf tartışmaları mevzu bahis olduğunda bir yanda toplumsal sınıfları, toplumu anlamak ve açıklamak için önemli (ya da temel) bir analiz birimi olarak gören yaklaşımlar ile sınıfın (veya her türden grup ilişkilerinin) toplumu açıklama adına hiç bir etkisi olmayan ve çoğu zaman sınıfların varlığının bile tartışmalı olduğunu ifade eden yaklaşımlar, sosyal bilimlerdeki sınıf tartışmalarının ilk ayrışmasını ifade eder. Hemen belirtmek gerekir ki; bu tez çalışması, sınıfların toplumu açıklama konusunda ne kadar etkili bir analiz birimi olduğuna dair bir tartışma içerisinde konumlandırılmamıştır. Kaldı ki, böyle bir tartışmanın-sınıfların varlığı/yokluğu ya da toplumsal dinamikleri açıklayıcı analiz birimi olup olmadığı-bir tez çalışmasının kapsamını aştığı da aşikardır.

Toplumsal sınıfların ontolojisine dair tartışmanın bu tez çalışması kapsamındaki boyutu, sınıfların toplumsal yaşamı açıklamadaki etkinlik derecesinden özerk olarak nesnel/öznel konumlarının nasıl ele alınması gerektiğine dairdir.¹ Sınıflar üzerine tartışmaların kahir ekseriyeti bu alanda toplanmaktadır.

¹ Sınıfların toplumsal yaşamı açıklama ve anlama konusunda ne derece etkin bir analiz birimi olduğu ile yine bu sınıfların nesnel/öznel konumları arasında diyalektik bir ilişki olduğu aşikardır. Şayet toplumsal sınıflar ait oldukları toplumsal formasyonun ilişki biçimini açıklayıcı (bu açıklayıcılığın hangi düzeyde olduğu ayrı bir tartışma konusu olmakla beraber) bir potansiyele sahip ise; bu potansiyelin toplumsal sınıfların nesnel/öznel konumlarının bir yönünü ifade ettiğini belirtmek gerekir. Bundan dolayı; sınıfları

Toplumsal sınıfların ontolojisi üzerine tartışmalar mevzu bahis olduğunda, klasik toplum kuramı açısından referans alınan iki önemli paradigma Marks ve Weber'in sınıf kuramlarıdır. Sosyal bilimlerde uzun bir süre birbirine karşıt iki paradigma olarak ele alınan bu kuramlar, özellikle son yirmi yıllık tartışma sürecinde her iki kuramcının görüşlerini belli bir seviyede uzlaştıran/harmanlayan sentezci sınıf kuramlarına doğru evrimleşmiştir. Her iki kuramcının sınıflar üzerine analizleri çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Ancak burada hemen belirtmek gerekirse bu iki paradigma arasındaki tartışma, birbiri ile doğrudan ilişki içinde olan iki başlık üzerinden ele alınabilir. İlki; toplumsal sınıfların nesnel/öznel konumlarını analiz ederken hangi düzey bir soyutlamaya başvuracağımız meselesidir. Marksist paradigma açısından bu soyutlama düzeyi genel olarak üretim biçimi ve bu üretim biçimi üzerine şekillenen üretim ilişkileri iken; Weberyen paradigma açısından toplumsal sınıflar toplumsal formasyon düzeyinde bir soyutlama ile ele alınmıştır. Diğer temel ayrım noktası ise; toplumsal sınıfların ontolojik analizinde kullanılacak temel kavramsal çerçevedir. Bu hususta Marksist paradigma sınıfları sömürü kavramı ile açıklarken, Weberyen paradigma üretim sürecinde tahakküm/kontrol ilişkilerini ve piyasa konumlarını sosyal sınıf ilişkilerinin temelini koyar. Her iki ayrım noktasının birbiri ile içsel bir ilişki içinde olduğu aşikardır. Üretim biçimi düzeyinde bir soyutlama sömürü kavramını temel alırken, üretim sürecindeki kontrol ilişkileri ve piyasa konumu ise toplumsal formasyon düzeyindeki bir soyutlamayı ifade etmektedir.

Toplumsal sınıflar üzerine bu iki klasik yaklaşımdan sonra süre giden tartışmalar, yukarıda bahsedildiği üzere daha çok yapı/fail ikiliği düzleminde gerçekleşmiştir. Elbette bu yapı/fail ya da özne/nesne ikiliğinin toplumsal sınıfların konumları hakkındaki tartışmalarda klasik yaklaşımlara sirayet etmediği anlamına gelmemelidir. Hatta bu meselede Marks'ın felsefi tartışmaları, bu tez çalışması açısından önemli bir eşik olarak gördüğümüz sosyal bilimlerde metodoloji üzerine yürütülecek tartışmalarda ele alınacaktır. Ancak klasik paradigmalardan bir sonraki aşamalarında toplumsal

toplumsal formasyonu anlamak ve açıklamak adına analiz birimi olarak kabul etmek ile toplumsal sınıfların ontolojisi arasında bağımsız değil, görece özerk bir ilişki kurgulamak gerekir. Ancak belirtildiği gibi sınıfların toplumsal formasyonu açıklamak adına ne derece etkin bir analiz birimi olduğu bir tez çalışmasının kapsamını aştığından dolayı, bu çalışma sınıfları öyle ya da böyle toplumsal formasyonun belli bir yanını-ya da tamamını- açıklayıcı bir analiz birimi olduğunu a priori olarak kabul eden tartışmalara odaklanmaktadır.

sınıfların konumlarına dair analizler kategorik olarak ya yapısalcı olarak nitelendirilen yaklaşımlarla ya da volontarist (iradeci) olarak nitelendirilen öznelci yaklaşımlar arasında devam etmiş, kısa bir zaman sonrasında her türden tözcü yaklaşımları aşma girişimlerine sahne olan ilişkisel analizlerle başka bir boyuta geçmiştir. Bu bağlamda bu tez çalışmasının kuramsal/kavramsal ve pratik çerçevesi şu şekilde kurgulanmıştır:

Birinci bölümde araştırmanın kapsamı, sınırlılıkları, amacı ve yöntemi ele alınmış ve araştırmanın konusunun neleri içerdiği tartışılmıştır.

İkinci bölümde bu tez çalışmasının hangi metodolojik paradigmaya yaslanarak gerçekleştirileceğini anlatmak adına, sosyal bilimlerde metodoloji tartışmalarına kısaca değinilmiştir. Tartışmamız her ne kadar toplumsal sınıfların ontolojisi üzerine gerçekleşecek olsa da; her türden ontoloji tartışmalarının epistemoloji tartışmalarına girmeksizin bir ayağının eksik kalacağı aşikardır. Bu bağlamda bahsi geçen bölümde; yapı/fail ikiliğinin kuramsal düzeyde neden bir arada ele alınmasına dair yaklaşımlar ve eleştirel metodolojik paradigmanın tözcü bakış açısını aşmak adına sunduğu imkanlar analiz edilmiştir.

Üçüncü bölümde araştırmanın kuramsal çerçevesine ilişkin ayrıntılı bir tartışma yürütülmüştür. Toplumsal sınıfların konumlarına ve ilişki biçimine dair yürütülmekte olan tartışmalarda bu çalışma kapsamında önem atfedilen kuramcıların görüşleri tarihsel ve metodolojik olarak oluşmuş kategoriler üzerinden incelenmiştir. Sınıf tartışmalarının literatürde geniş bir kuramsal külliyata denk geldiğinden daha önce bahsetmiştik. Bu yüzden kuramsal çerçevede, toplumsal sınıf tartışmalarında var olan analitik kategorileri (yapısal/iradeci ve ilişkisel) açıklamaya en elverişli kuramlar çalışmaya dahil edilmiştir. Bu durum; diğer sınıf analizlerinin veya kuramcılarının önemsiz olmasından değil, bu çalışmanın kuram yöntem ve anlam tutarlılığını sağlama kaygısından kaynaklanmaktadır.

Dördüncü bölümde, toplumsal sınıfların nesnel/öznel konumlarını ve birbirleri arasındaki ilişki biçimlerini niteliksel ve niceliksel olarak dönüşüme uğratmış dönüm noktaları tarihsel maddeci perspektifle yorumlanarak değerlendirilmiştir. Emek rejimlerindeki niteliksel dönüşümün sınıf yapısı ve sınıf oluşumunda bir takım değişiklikler yarattığı aşikardır. Ancak emek rejimlerindeki bu dönüşümü tarihsel olarak

kendiliğinden bir yapısal dönüşümün sonuçları olarak ele alan yaklaşımlar bu tez çalışmasının metodolojik ön kabulüne dayalı olarak baştan ret edilmiştir. Emek rejimlerinin niteliksel dönüşümü sınıflar arası sömürü mücadelesinin ve çıkar ilişkilerinin sonucu olarak değerlendirilmiştir.

Beşinci bölümde araştırma kapsamında derlenen veriler yardımı ile toplumsal sınıfların kendi konumlarına dair yorumları, algıları ve tutumları, toplumsal sınıfların konumlarının ve ilişki biçimlerinin hangi yapısal mekanizmalarla ve hangi türden eylemlilik biçimleri ile meydana geldiği aktarılmıştır.

Sonuç bölümünde ise; araştırmanın verilerine dayalı olarak yapı/fail ve ilişkisellik kategorilerinden hangisinin ya da hangilerinin çalışmanın kapsamı dahilinde toplumsal sınıfların konumlarını anlamak ve açıklamak için daha fazla imkan sunduğu tartışılmıştır.

1. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE AMACI

Bu araştırma Ankara ilinde OSTİM(Ortadoğu Sanayi ve Ticaret Merkezi) Sanayi Bölgesinde bir grup işçi-işveren-yönetici ilişkilerini üretim sürecinde analiz etmek ve böylelikle sınıflar arası ve sınıf içi ilişkilerin nasıl şekillendiğini açıklamak amacıyla yapılmıştır.

Sınıf tartışmaları sosyal bilimlerdeki en ihtilafli ve en canlı tartışmaların başında gelmektedir. Kökleri yüz elli yıl öncesine kadar dayanan ve klasik kuramcılardan günümüze kadar halen devam etmekte olan bu tartışmalar çok geniş bir literatürü arkasında bırakmıştır. Bu yüzden sınıflar üzerine gerçekleşen bir tez çalışmasında literatürdeki tartışmaların bir kısmının dışarıda kalması olağandır. Ancak bu çalışmada kimi yaklaşımların kapsam dahiline alınmaması literatürün genişliğinden değil, araştırmanın kuramsal ön kabulünün çizdiği çerçeveye uygun olmamasından kaynaklanmıştır. Bu kabul, toplumsal sınıfları içsel ilişkisel olarak istihdam eden bir kuramsal çerçeveyi ifade etmektedir. Araştırmanın kuramsal çerçevesi bağlamında sınıfları içsel ilişkisel olarak ele almak şu iki kavramsal şemayı zorunlu kılmaktadır: 1- üretim araçlarının mülkiyet sahipliği ya da yoksunluğu üzerinden gerçekleşen karşıt maddi çıkarların ifade ettiği artı değer sömürüsü 2- emek sürecinde kontrol ve tahakküm araçlarının sahipliği üzerinden gerçekleşen ve toplumsal/teknik iş bölümünü ifade eden beceri ve yetenek sömürüsüdür. Lakin sınıflar arası-ya da sınıf içi-ilişkileri belirleyen mekanizmalar sadece bu iki içsel olgu üzerinden şekillenmemektedir. Toplumsal sınıflar arası ya da sınıf içi ilişkileri belirleyen bir takım harici mekanizmalar da mevcuttur. Emek sürecinin örgütlenmesinde, birikim rejimlerinde ve düzenleme kurumlarında gerçekleşen teknik/toplumsal dönüşümler ve sınıf konumlarını işgal eden bireylerin üretim ilişkileri dışındaki bir takım toplumsal ilişkileri bu harici mekanizmalardan bazılarını oluşturmaktadır. Bu araştırmanın konusu; sınıflar arası ilişkileri dahili ve harici olarak belirleyen bu yapısal mekanizmaların niteliğini ve mevcudiyetini OSTİM bölgesindeki çalışma ilişkilerinde analiz etmeyi içermektedir.

Sosyal bilimlerdeki-özellikle klasik yaklaşımlarda referans bulan ve temel ikilikleri yeniden üreten tartışmalara karşılık, çağdaş sosyal kuramların esas tartışmaları bu ikilikleri aşacak kuramsal çerçevenin nasıl inşa edilmesi gerektiğine yönelik gelişmiştir. Yapı/fail ve nesne/özne ikiliklerini içsel ilişkisel olarak bir arada ele alan bu yaklaşımlardan bir kısmı, yapı ve fail ikiliğini aşmak adına bu iki kavram arasına-her iki olguyu zorunlu kılan-ara düzey kavramlaştırmaları önermektedirler. Thompson'ın(1994) *sınıf oluşumu ve sınıf deneyimi* kavramları; toplumsal sınıf tartışmalarında böyle bir ara düzeyi ifade etmektedir. Deneyim ve oluşum; hem yapıyı hem de faili zorunlu kılmakta ve belli bir süreci ifade etmesi açısından sınıfı 'şeyleştirme' problemini de ortadan kaldırmaktadır. Bundan dolayı sınıf oluşumu ve sınıf deneyimi, toplumsal sınıfları ontolojik düzeyde içsel-ilişkisel olarak tarif etmenin de kavramsal anahtarını temsil edebilmektedir. Bu araştırmanın bir diğer amacı da sınıf konumlarını işgal eden failerin bireysel ve kolektif deneyimlerini ele alarak OSTİM 'de sınıf oluşumu sürecini analiz etmektir. Ancak sınıf oluşumu sadece üretim ilişkileri bağlamında gerçekleşen bir süreç değildir. Sınıfların oluşması aynı zamanda o sınıfların ait olduğu toplumsal formasyonun kendi tarihsel-siyasal ve sosyo-kültürel bağlamı içerisindeki ilişkilerin etkilerini de içeren bir süreci ifade eder. Bundan dolayı OSTİM 'deki sınıf oluşumu Türkiye'de sınıfların oluşum sürecinden bağımsız değildir. Örneğin; Türk Devlet aygıtının tarihsel olarak Türkiye toplumsal sınıfların oluşum sürecindeki görece özerk yapısı ya da sınıf oluşumunda önemli bir dinamik olan kolektif mücadeleler tarihi ve kolektif hafızayı tasfiye eden darbeler tarihi gibi bir çok toplumsal tarihsel olguların analizi yapılmadan, sınıf oluşumunun tüm yönleri ortaya çıkarılamaz. Bu durum araştırmanın kapsam sınırlarını ifade etmektedir. Bundan dolayı bu araştırma OSTİM 'de sınıf oluşumunu tüm yönleri ile açığa çıkarmak üzerine değil, belli bir zaman-mekan bağlamında iş ilişkilerine odaklanarak oluşumun bir yönünü ortaya çıkarmak üzerine kurgulanmıştır. Sınıf konumlarını işgal eden failerin, çalışma ilişkileri bağlamında yaşadıkları deneyimleri nasıl algıladıkları ve bu deneyimlerden yola çıkarak nasıl tutumlar aldıkları OSTİM 'de sınıf oluşumunun ortaya çıkarılmaya çalışılan yönünün esasını ifade etmektedir.

Toplumsal sınıflar üzerine sosyolojik bir çalışma yapmanın bir takım güçlükleri olduğu aşıkardır. Bu güçlülüklerin en başında ise; sınıflar üzerine yapılan çalışmaların çok kapsamlı olmasından dolayı, bu kapsam dışına çıkabilmenin pek mümkün olmaması yani önünde sonunda var olan bu tartışmaların girdabında erimek gibi bir problem gelmektedir. Diğer bir problem ise; sınıf tartışmalarının, daha çok akademi dışı etkenler sebebiyle, 'modası geçmiş' tartışmalar olarak etiketlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Berlin duvarının yıkılması ve sınıf eksenli toplumsal hareketlerin irtifa kaybetmesi ile beraber; sınıflı toplumların ortadan kalktığını ve 'tarihin sonunu' ilan eden türden kuramsal yaklaşımların, sınıflar üzerine yapılacak araştırmalar ve araştırmacılar üzerinde hegemonik bir mekanizma kurduğu söylenebilir. Bu mekanizma, araştırmacıları- dahili ve kimi zaman harici olarak- sınıf tartışmaları yerine daha mikro kimliklerin ya da ilişkilerin tartışılmasına sevk etmiştir. Hemen belirtmek gerekir ki bu söylem, toplumsal problemler arasında hiyerarşi kuran bir anlayışın ürünü olarak ele alınmamalıdır. Tam tersine her türden toplumsal mesele ya da ilişkiler araştırmacıların ilgisine mazhar olabilir hatta bu tarz meselelerin görünür olabilmesi açısından olmalıdır da. Ancak toplumsal sınıflar üzerine yapılan çalışmaların 'itibarsızlaştırılması' meselesinin, sadece akademi içi bir mesele olmadığını, egemen sınıfların güç ve hakimiyet ilişkileri ve sınıf çıkarları ile doğrudan bağlantılı bir durum olduğunu akılda tutmak gerekir. Son yirmi yıllık kuramsal yaklaşımların bir yanının da, sınıf tartışmalarının sosyal teori içerisinde ki iade-i itibarını sağlamaya dönük çabalardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Böyle bir çabanın bütünüyle anlamsız olmadığını, belki de bu çaba vesilesi ile zengin kuramsal üretimin sağlanabildiği ancak bununla birlikte bireysel akademik çalışmalarla sınırlı kaldığı müddetçe de amacına ulaşma şansının olmadığını belirtmek gerekir.

Bu tez çalışması; bahsedilen bu güçlüklerin farkında olarak, sosyal bilimler içinde toplumsal sınıfların analizi üzerine var olan kuramsal ihtilafların güçlü yanlarını diyalektik bir yolla sentezleyen ilişkiselsel sınıf kuramlarını temel alarak, OSTİM Sanayi Bölgesinde toplumsal sınıf konumlarını işgal eden bireylerin kendi-ve karşıt-sınıf konumlarını nasıl algıladıkları ve tutum aldıklarını yorumlayarak sınıf içi ve sınıflar arası ilişkileri ortaya çıkaran mekanizmaları tarif etmek ve böylelikle sosyal bilimlerdeki sınıf tartışmalarına dahil olmak amacı ile yazılmıştır.

1.2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Toplumsal sınıfların ontolojisine dair yürüyen kuramsal tartışmalara, OSTİM Sanayi Bölgesinde iş ilişkilerine odaklanılarak, sınıf içi ve sınıflar arası ilişkilerin analizi üzerinden katılmayı hedefleyen bu tez çalışmasında veriler, katılımcılarla yüz yüze görüşülerek, mülakat tekniği ile toplanmıştır. Katılımcılara, çalışmanın dayandığı kuramsal/kavramsal çerçeve dahilinde hazırlanmış sorular sorulmuştur. Bu sorular; katılımcılara yönelik kişisel bilgiler, çalışma koşulları, çalışma saatleri, ücretler, sosyal güvence ve örgütlenme koşulları, talepler, var olan sorunlarına karşın çözüm önerileri, sömürü ve tahakküm ilişkilerine bakış açıları, kendi-ve karşıt-sınıf konumlarına ve ilişkilerine dair yorumlarını içermektedir. Bununla birlikte görüşmeler sırasında önceden yapılandırılmamış sorular da tartışmanın seyrine göre katılımcılara sorulmuştur. Araştırma kapsamında, 4'ü usta başı olmak üzere 16 işçi, 3'ü kendi işinde çalışmak üzere 6 işveren ve yönetici pozisyonunda çalışan 3 kişi olmak üzere toplam 25 kişi ile görüşülmüştür. Görüşmeler 15 Mart 2014 ile 12 Mayıs 2014 tarihleri arasında kapsamaktadır. Kuramsal çerçeveden yola çıkarak anlaşılmaya çalışılan kategorilere yönelik olarak, katılımcılardan alınan cevapların mekanizmaların varlığına işaret ettiği ve cevapların kısmi tekrara dönüştüğü noktada görüşmeler durdurulmuştur. Görüşmelerin en kısası 20 dakika en uzununu 120 dakika sürmüştür. İşçilerle yapılan görüşmelerden bazıları odak grup görüşmeleri bağlamında değerlendirilebilecek toplu görüşmeler şeklinde gerçekleşmiştir. Bunun haricindeki görüşmelerin tamamı, bir kısmı işyerinde bir kısmı iş dışında olmak üzere, bire bir görüşmeler olarak gerçekleşmiştir. İşverenlerle yapılan görüşmelerin tamamı işverenlerin ofisinde ya da işyerinde gerçekleşmiştir. İşçilerle yapılan görüşmelerden üçü işyerinde gerçekleşmiş ama bu görüşmeler de dahil olmak üzere işçilerle yapılan görüşmelerin hiç birinde işverenler bulunmamıştır. Katılımcıların bir kısmı ile OSTİM sanayi bölgesinde faaliyet yürüten işçi ve işveren örgütleri üzerinden ilişkiye geçilmiştir (bu katılımcılar bu örgütlerde faaliyet yürütenler ve onların referansı ile ilişkiye geçilen kişilerden oluşmaktadır). Diğer katılımcılarla alanda geçirilen süre içerisinde rastgele olarak ilişkiye geçilmiştir. Beş görüşmecinin talebi doğrultusunda görüşmeler not alınarak gerçekleşmiş, diğer görüşmelerde kayıt cihazı kullanılmıştır. İşçilere ve işverenlere yönelik iki farklı mülakat cetveli hazırlanmıştır, bu cetveller çalışmanın sonunda ekte yer almaktadır. Bir işçi ve işveren dışında görüşmelerin tamamında işçiler ve işverenler farklı işletmelerden

seçilmiştir. Araştırmanın temel verilerini yarı yapılandırılmış görüşme formlarına dayalı derinlemesine mülakatlardan elde edilen bilgiler oluşturmaktadır. Ek olarak sahada geçirilen vakitte ve mülakat süresince yapılan gözlemler üzerine alınan notlar ve OSTİM sanayi bölgesinde faaliyet yürüten işçi ve işveren örgütlerine ait süreli yayınlar da araştırmanın diğer veri kaynaklarını oluşturmaktadır.

Bu rapor; araştırmanın evreninde geçirilen vakit içerisinde araştırmacının gözlemlerinin, görüşme tutanaklarının ve görüşmecilerin profillerinin özetlerini içermektedir.

Araştırmanın evreni olarak belirlenen OSTİM 'e ilk olarak kasım 2013 'de, OSTİM işçi derneğini ziyarete gidilmiştir. Dernek ile internet üzerinden temasa geçilmiştir. Bir yönetici ve iki üyesinin bulunduğu 3 saate yakın bir sohbet imkanı gerçekleştirilmiş bu sohbette neden böyle bir araştırma yapılmak istendiği, araştırmada izlenecek yol ve yöntemleri ve kuramsal arka planına dair bilgilendirmeler gerçekleştirilmiştir. Daha sonra OSTİM 'e dair genel bilgiler, derneğin faaliyetleri, onların durdukları yerden OSTİM işçilerinin genel sorunları ve çözüm önerilerine dair sohbet gerçekleştirilmiştir. Ocak ve şubat aylarında birer kez dernek araştırmacı tarafından ziyaret edilmiştir ve bu ziyaretlerde sohbetler araştırma kapsamında tartışılan genel literatürün çerçevesinde yürütülmeye çalışılmıştır. Aynı dönem (ocak 2014) OSTİM sanayici ve iş adamları derneği OSİAD ile de temasa geçilmiştir. Yöneticilerden biriyle aynı şekilde araştırmanın amacı kuramsal dayanağı ve OSTİM 'de işçi işveren ilişkilerine dayalı genel sohbetler gerçekleştirilmiştir. Görüşülen OSİAD yöneticisiyle daha sonra birkaç kez kendi işyerinde görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Hem işçi derneğinde hem işveren derneğinde gerçekleşen bu ön görüşmeler araştırmanın seyrinde önemli etkilerde bulundu. Öncelikle OSTİM 'de sınıf oluşumuna dair ele alınabilecek önemli sınıf deneyimlerinden biri olarak işçilerin gelecekte kendi işlerini kurabilme beklentileri ve şu anki işverenlerin önemli bir kısmının eskiden işçi olduklarına dair bilgiler bu görüşmelerde elde edilmiştir. Yine OSTİM 'in üretim yapısına dair aydınlatıcı çok fazla bilgi de bu görüşmelerde elde edilmiştir. Sömürü mekanizmalarının işveren için de geçerli olduğuna dair görüş beyan eden bir işveren de bu meseleye-işverenlerin de sömürüye maruz kalma durumlarına- değinilmesine sebep oldu. OSİAD temsilcisi görüşmecinin işyerinde sohbet edilen işçilerden birinin esnek çalışmaya dair söyledikleri de esneklik meselesi üzerinden sınıflar arası ya da sınıf içi ayrımların

izlerini bulabileceğine dair fikir oluşturdu. Genel olarak ön görüşmeler bir takım kategorilerin nasıl şekilleneceğine dair fikirler vermesi açısından verimli geçmiştir. OSTİM 'in her ziyaret edilışinde iki derneğe de uğramak sebebiyle çok geniş bir alanda OSTİM 'i gezebilme fırsatı doğmuştur. Aynı zamanda görüşmeler sırasında da OSTİM 'in farklı bölgelerinde gözlemler yapılmıştır. İlk gözlemler; nerdeyse hiçbir işyerinde çalışan sayısı 3-5 kişiyi geçmemekteydi. Daha kalabalık yerler ise nadiren 10-15 kişilik firmalardı ancak bunların sayısının 10'u geçmediğini belirtelim. OSTİM 'e her gidilişte dernekleri ziyaret ederken farklı yolları tercih edilmiş ve bu gözlemin yaygınlığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine görüşmecilerden alınan bilgilerle görece büyük firmaların belli kümelenmelerde toplandıklarını, özellikle savunma ve havacılık kümelenmesi olarak adı geçen kümelenmede çalışan sayısının 20'i geçen firmaların olduğu öğrenilmiştir. Bu kümelenme OSTİM 'in merkezinde değil Batıkent bölgesine doğru dışarıda yer almaktadır. Daha önce dağınık halde olan savunma ve havacılık firmaları kümelenme adı altında bu bölgede toplanmıştır. OSTİM 'de firmaların çalışan sayıları üzerine her hangi bir kesin veri durumu söz konusu değildir. Araştırma kapsamında olmayan ancak OSTİM 'in yapısını anlamak için yapılan bir görüşme de OSTİM sanayi bölge müdürlüğünde halkla ilişkiler bölümünde bulunan bir çalışandı. Onlar da kesin rakamlar veremeyeceklerini ancak OSTİM 'deki firmaların yüzde 95'inin çalışan sayısının 10'u geçemeyeceği yönünde fikir beyan etti. Bu genellemeyi işyeri açma ruhsatı talebinde bulunan firma sayısı ile OSTİM istihdam ofisine kayıtlı işçi sayısının oranları üzerinden hesap ettiklerini söyledi. Bu durum OSTİM bölgesinin yapısına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Küçük sermayelere dayalı az sayıda kişinin çalıştığı işletmeler işlerini genelde OSTİM içerisindeki daha büyük aracı firmalardan ya da işin tasarımını yapan kalifiye firmalardan almaktadırlar. Bazen alt sözleşme ama genelde belli bir geçmiş iş yapma alışkanlığına dayalı güven ilişkileri aracılığıyla siparişe dayalı üretim bu küçük işletmeler için genel bir çalışma şeklidir. Pazara doğrudan üretim yapabilmek bu küçük işletmeler için mümkün gözükmemektedir. Pazar ile bu küçük işletmeler arasında bazen birden fazla firmanın aracılık etmesi, kar marjlarını çok düşük seviyelerde tutmaktadır. Aynı işi yapan binlerce küçük atölyelerin varlığı fiyatlar üzerinde rekabete dayalı yüksek basınç oluşturmaktadır. Örneğin savunma ve havacılık kümelenmesindeki firmalar genelde sermayesi büyük firmalardır ve bu sayede savunma ihalelerine doğrudan katılabilmektedirler. İhaleyi alan ana firma işin mühendislik

tasarımını genelde kendi yapmaktadır(bunun aksi durumları da söz konusu, tasarım işinin de fason yapıldığı durumlar var. Araştırma kapsamında görüşülen firmalardan biri bu fason işleri yapmaktaydı), tasarımın gerçekleştirilmesi için de bahsi geçen küçük işletmelere iş verilmektedir. Burada ilişkiler genelde süreklilik üzerine kurulu ancak belli aşamalarda fiyat farkı daha ön plana çıkabilir çünkü alt sözleşme sistemi görüldüğü kadarıyla çok yaygın değil. Küçük işletmeler arasındaki bu yapıya dayalı aşırı rekabet, karlılık oranlarını düşürmektedir

Bu küçük işletmelere dair yapılabilecek diğer bir genelleme ise; işveren konumunda çalışanların da kendi işyerinde çalışıyor olmalarıdır. Bu tarz işverenlerle kendi işinde çalışmayan işverenlerin algıları arasındaki farkı anlayabilmek için kendi işyerinde çalışan ve çalışmayan 3'er işverenle görüşülmüştür. Özellikle enformel istihdama yönelik algılarında belirgin farklar olduğu gözlemlenmiştir. Kendi işlerinde çalışan işverenler işçilerle kurdukları yakın ilişkileri daha fazla önemsemekteydiler. Daha büyük işletmelerde ise işverenler kurumsal ilişkileri daha fazla ön plana çıkartmışlardı.

Bu görüşmelerin gerçekleşmesinde işçi ve işveren derneklerinden temsilcilerin katkısının büyük olduğunu söylemek gerekir. Araştırma kapsamında görüşülen işçilerden 9'u işçi derneğinden görüşmecilerin aracılığıyla gerçekleşti. Bu işçilerden 4'ü dernek üyesiydi ancak derneğe üye tüm işçilerin de meselelere aynı yerden bakma gibi bir durumu söz konusu değil. Doğal olarak farklı düzeyde algılamaları söz konusuydu. İşçilerin bir kısmının dernek üyesi olmasını bilerek seçilmiştir. Böylelikle örgütlü işçiler ile örgütsüz işçilerin algı ve eylemlerindeki farklılığı ortaya çıkabileceği düşünülmüştür. Görüşme yapılan işçiler farklı iş kollarından seçilmeye çalışılmıştır. Ancak yoğunlaşma OSTİM 'in yapısı gereği metal ve makine sektörlerinde çalışanlar üzerinden gerçekleşti. Bunun haricinde tekstil ve deri sektörlerinden ve de hizmet sektörüne dahil edilebilecek mühendislik sektörlerinden işçiler görüşmecileri oluşturmuştur. Bunun birlikte işçi görüşmeci seçimlerinde usta başı konumunda çalışanları da dahil etmeye özen gösterilmiş Böylelikle emek süreci içerisinde kontrol işleri yapan mevkilerin konumlarını analiz etmek planlanmıştır. Karşılaştırmalı bir analiz için görece büyük işletmelerde çalışan 3 müdür ile de görüşme yapılmıştır.

2. BÖLÜM

İLİŞKİSEL YAKLAŞIMLARIN ONTOLOJİK KÖKENLERİ: ELEŞTİREL REALİST PARADİGMA

Filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimde yorumladılar, oysa sorun onu değiştirmektir.²

K. Marks

Sosyal bilimlerde metodolojik paradigmalara dair tartışma yürütülecek bu bölümde öncelikle böyle bir tartışmanın bu çalışma açısından önemine kısaca değinmek gerekir. Toplumsal varlıkların mahiyetine ilişkin yürütülen tartışmaların, bu türden varlıkların bilgisinin nasıl elde edileceğine dair yürütülecek tartışmalardan ayrı ele alınamayacağı esas olarak sosyolojiyi felsefeden ayıran temel nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Nasıl bir metodolojik paradigmaya yaslanarak kuramsal/pratik çalışma yapılması gerektiği fikri salt düşünsel faaliyetle sonuca ulaşmaya çalışan disiplinlerden değil, anlam ile bağlam arasında zorunlu bir ilişki gören sosyolojik perspektiflerden ortaya çıkmıştır. Kısacası metodoloji tartışması -tartışmaların içeriğinden bağımsız olarak- sosyoloji açısından bir yanı ile felsefeden kopuşu ifade eder. Lakin kopuşu kavramsal açıdan, siyasal kültürün de etkisi ile, önceki ile arasına aşılmaz duvarlar ören bir mecaz olarak tarif eden perspektifler sosyoloji ile felsefe arasındaki ilişkiyi de bu çerçevede ele almaktadır. Oysa ki; kopuş bir öncesini tamamen tasfiye eden değil esasen diyalektik olarak aşan bir anlamı ifade etmektedir. Sosyoloji bir bilim olarak metodoloji tartışmaları ile kendini felsefeden ayırır iken (ya da aşma girişiminde bulunurken) yine

² K. Marks'ın Alman ideolojisi adlı eserinde geçen meşhur 11. tez. Marks bu eserinde özelde Alman felsefesini genel olarak da felsefeyi soyut düşünce faaliyeti olması açısından mahkum etmektedir. Planlı ve devrimci insan faaliyetini, her türden teorik düşünce faaliyetinin ön koşulu olarak ele almaktadır. "Nesnel hakikatin insan düşüncesine atfedilip atfedilemeyeceği sorunu, bir teori sorunu değil, pratik bir sorundur. İnsan hakikati, yani düşüncesinin gerçekliğini ve gücünü, bu dünyaya aitliğini pratikte kanıtlamalıdır. Pratikten yalıtılmış bir düşüncenin gerçekliği ya da gerçeksizliği konusundaki tartışma, tamamıyla skolastik bir sorundur." (Marks 2010: 26) Feuerbach üzerine tezlerden sadece 11. olanı değil 2. ve 3. tezler de pratik faaliyetin teorik faaliyet için neden zorunlu bir aşama olduğuna dair önemli açıklamalar getirmiştir. Teori ve pratik arasında tersten kurulan bu diyalektik ilişki, sosyal bilimlerde metodoloji tartışmalarında hakim paradigmaları aşma girişimlerinin klasik referansı olarak ele alınabilir.

bu metodolojik paradigma tartışmalarını belli bir felsefi ön kabule dayanarak gerçekleştirir. Bu ön kabul, esas olarak Alman felsefe geleneği içerisinde bir tarafı Hegelci idealizme diğer tarafı Feuerbachçı kaba materyalizme dayanan özne nesne ikiliği ile bu ikiliği diyalektik olarak aşma derdi olan Marksist yaklaşımda köklerini bulur. Nesne/özne veya yapı/fail türünden tözcü ikilikler, sosyal bilimlerde metodoloji tartışmalarının tam merkezinde durmaktadır. Ancak buna rağmen metodolojik paradigmalara dair sosyal bilimlerde yürüyen tartışmaların salt felsefi düzeyde kaldığı da söylenemez. İleride ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız ve bu tez çalışmasının metodolojik olarak yaslandığı eleştirel realist paradigma, bahsettiğimiz türden bir takım felsefi ön kabullere dayansa da, esas olarak ampirik-pratik çalışmalardan süzülen deneyimlerin de katkısı ile belli bir çerçeveye oturmuştur.

Bu çerçeve; yapı ya da failin hangisinin sosyal hakikati belirlediği türünden indirgemeci yaklaşımların sınırlılıklarını mahkum ederek, yapı ve faili ontolojik olarak iç içe istihdam eden, kısıtlar ve kaynaklar üzerinden birbirlerini yeniden üreten(Giddens 2000: 27) her türlü sosyal olguları ilişkisel olarak analiz eden bir temele sahiptir. Kısacası; sosyal bilimlerde metodolojik paradigmalara dair süren tartışmalar, felsefi bir takım ön kabuller üzerinden başlayan ancak Marks'ın da işaret ettiği gibi her daim pratik olarak sınanması gereken ve elbet ki bu sayede felsefenin sonu gelmez düşünsel faaliyetinin bir adım önüne geçerek sosyolojik bir zemine oturan tartışmalardır.

Sosyal bilimlerde metodoloji tartışmaları, tıpkı toplumsal sınıflara dair yürüyen tartışmalar gibi geniş bir külliyata sahiptir. Ancak yine sosyal sınıfların ontolojisine dair var olan tartışmalar gibi üç temel kategori üzerinden gerçekleşmektedir.

2.1. AYNI MADALYONUN İKİ FARKLI YÜZÜ: NATURALİSTLER VE İNŞACILAR

16. yüzyılın sonlarına doğru Francis Bacon'un evrenin doğasına ilişkin kavramlaştırmalarda gözlemlenebilir olgulardan yola çıkılması gerektiğini önermesi ve takiben Newton'un ünlü yer çekimi yasasını bulmasıyla hakim bilgi anlayışına karşı başlayan "Aydınlanma" sürecinin ve en nihayetinde 19. yüzyıl batı Avrupa'sında toplumsal hayatta ekonomik-politik olarak yaşanan keskin dönüşümlerin, sosyolojik teorinin oluşumunda başat tarihsel süreçler olduğu bilinmektedir. Katolik kilisesinin

skolastik dünya görüşüne ve bu görüşün ürettiği bilgi anlayışına karşı gelişen olgucu bilim anlayışı, sosyolojinin isim kurucusu A.Comte'un toplumsal evrenin yasalarını anlamak için nasıl bir bilimle hareket edilmesi gerektiğine dair sunduğu metodolojik önermenin temelini oluşturmuştur. "...Asıl işimiz, fenomenlerle ilişkili koşulları uygun yollarla analiz etmek ve bu fenomenler arasındaki doğal ardışıklık ve benzerlik ilişkilerini kurmaktır. Bunun en iyi örneği Yerçekimi öğretisinde bulunur" (Comte, Positive Philosophy, vol. 1, s. 5-6, Akt: Turner, Beeghley, Powers, 2012, s. 41).

Açıkça görüldüğü gibi Comte, doğa bilimlerinin ve özelde fizik yasalarının izlediği yöntemler kullanılarak toplumsal yaşamın işleyiş düzeninin ortaya çıkarılabileceğini savunmuştur. Ardından gelen ve yine sosyolojinin klasik kuramcıları arasında yer alan E. Durkheim da toplumsal yaşamın incelenmesinde izlenmesi gereken yol ve yöntemlerin doğa bilimlerinin izledikleriyle aynı olması gerektiğini savunmuştur. Böylelikle sosyal bilimler içerisinde ilk hakim metodolojik paradigma oluşmuştur. Aşırı pozitivizm olarak da nitelendirilen bu paradigmaya göre; toplumsal yaşam tek katmanlı homojen bir yapıya sahiptir ve bu yapı nedensel düzenlilik içerisinde. Bu düzenlilik ancak gözlem ve deney yolu ile her türlü değerden arınmış bilim insanları tarafından açığa çıkarılabilir. Naturalizmin önerdiği bu değerden arınmışlık esas olarak bilginin öznesi ile nesnesi arasına kesin bir ayırım koyma ve bundan yola çıkarak bilginin nesnel olması gerektiği ilkesini ifade etmektedir. Yani varlık ve düşünce ya da yapı ve birey arasında zihinsel düzlemde bir ayırma gidilmiştir, başka bir deyişle hakikate ulaşmak için hakikatin kendisi parçalanmıştır. Buradaki temel problemin epistemolojiye dair takıntılıktan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Toplumsal varlıkların bilgisinin nasıl elde edileceğine dair yürüyen bitmek bilmez tartışmaların ontolojik tartışmalardan ayrı ele alınması, bilginin öznesi ile nesnesini de ayrı ele alan bir metodoloji ile sonuçlanmıştır. Oysa ki yapılması gereken; varlığın bilgisi ile bu bilginin hangi yollarla ortaya çıkarılabileceği meselesini bir arada çözümleyebilecek yaklaşımların kuramsallaştırılmasıdır.

Fakat ne var ki bütün bu tartışmalarda varlık(ontoloji) ve değer(axioloji) eksenini belirlemediği için bilginin(epistemoloji) konumu açısından ucu açık önermeler ortaya atılmış ve cevap aranırken sürekli yeni sorular ve sorunlar üretilmiştir. Günümüzde Batı'daki bilimsel arayışların tıkanıdığı temel nokta genelde ontolojik bir tasavvur olmaksızın epistemolojik değişimlerin yapılmasıdır (Sunar, 2007, s. 89).

Felsefi arka planında, teolojik bilgi paradigmasına meydan okuyuşu ifade eden tartışmalar ile ekonomik-politik alanda yeni bir tarihsel-toplumsal dönemin oluşmasıyla şekillenen naturalist metodoloji, uzun yıllar boyunca sosyal bilimlerde hakim metodolojik yaklaşım olmuştur. Bu hakimiyet, modernizm döneminde bilimsel çerçevenin kendini mutlaklık ve hakikatin tekeli üstlenen bir anlayış içerisinde tanımlanmasını ifade etmektedir. Böyle bir ifadede bulunmasının nedenlerinden biri de bilime duyulan güvenin "iman" derecesinde olmasıdır. Burada ki "iman" tanımlaması, katı pozitivist bu paradigmanın kendi yaklaşımına dair her türden şüphecî yaklaşımlara düşünsel kapılarını kapatmalarından ileri gelmektedir. Naturalist paradigmanın sosyal bilimler alanında sağladığı bu egemenlik karşısında, bilimsel bilginin elde edilmesinde başka türden düşünsel bir çerçevenin olabileceğine dair görüşler, inşacı olarak bilinen yeni bir metodolojik paradigmanın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Katı pozitivist paradigmanın evrensel genel-geçer hakikatin peşinde koşan ve bunu da toplumsal yapıları şeyleştirip doğa bilimlerinin nesnesi gibi gözlem ve deney yolu ile bilgisine ulaşılabilecek bir alana hapsetmesi, inşacılar tarafından toplumsal yaşamın gerçeklerini yansıtmadığı temelinde eleştiriye tabi tutulmuştur.

Bu eleştiri, tarihsel olarak başka zeminler üzerine yükselse de, esasen modernist paradigmaya karşı gelişen post-modernist yaklaşımların ortaya koyduğu önermelerle örtüşmektedir. Toplumsal yaşam, naturalistlerin iddia ettiği gibi tek katmanlı homojen bir yapıyı ifade etmez, çok katmanlı ve heterojeniktir. Bu yüzden tüm toplumsal yaşamı açıklayabilecek evrensel bir kuram oluşturmak imkansızdır. İnşacı paradigmanın bu söylemi, 20. yüzyıl başlarında K. Popper tarafından geliştirilen bilimde yanlışlanabilirlik ilkesi ile düşünsel bir zemin bulmuştur. Toplumsal bilimlerin araştırma nesnesi objektif bir gözleme tabi tutulamaz çünkü gözlem kendinde kuram yüklüdür. Bu durum araştırılan nesnenin bilgisinin araştırılan öznenin kendisinde a priori olarak var olduğu anlamına gelir. Naturalist paradigmanın "değerlerden arınmışlık" ilkesi, inşacılar tarafından net bir şekilde reddedilmektedir. Dolayısıyla toplumsal hakikat kendinde bir "şey" olarak; bireylerin fikirlerinden, değer yargılarından ya da daha önceden toplumsal olarak biriktirdikleri algılardan bağımsız değil, tam tersine bunlar aracılığı ile kendilerinin inşa ettikleri bir alandır.

İnşacı yaklaşımın; naturalist paradigmaya karşı getirdiği bu eleştiriler haklı olmakla beraber, toplumsal hakikatin anlaşılmasına ve açıklanmasına aracılık edebilecek bir metodolojinin oluşması adına, katı pozitivist yaklaşımın sınırlılıklarına benzer sınırlılıkları olduğunu belirtmek gerekir. Bu sınırlılığın temelinde; inşacı paradigmanın tıpkı naturalistler gibi hakikatin kendisine dair tartışmaları, kendi iç tartışmaları çerçevesinde, belli bir zeminde sabitlemiş olması ve parçalı olan bu hakikat üzerinden yola çıkarak yaklaşımını oluşturması yatmaktadır. Yapı ve fail ya da özne ve nesne arasındaki ontolojik ayrım inşacı yaklaşım açısından da geçerlidir. Lakin bu sefer toplumsal yaşam; failden bağımsız toplumsal yapıların kendi içkin mantıkları ile şekillendirdiği alandan, öznelerin düşünce ve eylemleri ile belirlenen bir alana dönüşmüştür. Naturalizmde yapılara atfedilen mutlaklığın yerini öznenin iradesine yüklenen mutlaklık algısı almıştır.

Sonuç olarak sosyal bilimlerde metodolojik paradigmlar; ontoloji tartışmalarında var olan ikiliklerden birine (yapı ya da fail) mutlaklık attikten sonra bu mutlaklık üzerinden yürüyen epistemoloji tartışmaları ile sınırlarını belirlemiştir. Ancak bu durum bahsettiğimiz üzere; hakikati anlamak ve açıklamak adına üzerinde durulan zemin açısından aynı madalyonun iki farklı yüzünü temsil etmektedir. Sosyal bilimler açısından, hakikati ortaya çıkarmada bütünlükçü bir metodolojiye dair tartışmalar hakim bu iki paradigmanın sınırlılıklarının analiz edilmesi üzerine kurgulanmıştır. Son otuz yıl gibi kısa bir zaman dilimini kapsayan bu tartışmalar, ontolojik ikilikleri bir arada ele alarak aşmaya çalışan ve böylelikle indirgemeci yaklaşımların ötesine geçen, ilişkisel olarak adlandırılan bir perspektifi içermektedir. Sosyal bilimlerdeki hakim metodolojik paradigmalara dair yürüttüğümüz bu kısa tartışmanın ardından; şimdi, bu tez çalışmasının kuramsal/yöntemsel arka planını oluşturan eleştirel realist paradigmayı ayrıntılı bir şekilde ele alabiliriz.

2.2. İLİŞKİSEL BİR PERSPEKTİF: YAPININ İKİLİĞİ VE ELEŞTİREL REALİST PARADİGMA

Toplumsal hakikatin açıklanmasına aracılık edebilecek bütünlükçü bir metodolojinin ortaya konması için ontoloji tartışmalarına geri dönülmesi gerektiğinden bahsettik. Bu geri dönüş, ontoloji alanında var olan ikilikleri aşabilecek yeni bir kavramsal kuramsal

çerçevenin oluşturulmasını ifade etmelidir. Sosyal bilimlerde ilişkisel bir perspektife denk gelen bu kavramsal/kuramsal çerçeve, her ne kadar 'çağdaş' tartışmalarda ayrıntılı bir şekilde formüle edilmiş olsa da, Marks'ın idealizm ve materyalizm arasındaki ikiliğe-ya da özne nesne ikiliğine- karşı getirdiği eleştirel yaklaşım 'klasik' kuramcılar içerisinde, hakikati bütünlükçü bir tarzda ele alan yaklaşımların tarihsel referansı olarak gösterilebilir.

... Demek ki söz konusu olan olgu şudur: belirli bir tarza göre üretici faaliyette bulunan bireyler, bu belirli toplumsal ve siyasal ilişkilerin içine girerler. Toplumsal yapı ve devlet, durmadan belirli bireylerin yaşam süreçlerinin sonucu olarak meydana gelmektedir: ama bu bireyler kendilerinin ya da başkalarının kafalarında canlandırdıkları bireyler değil,, gerçek bireyler, yani etkide bulunan maddi üretim yapan dolayısıyla kendi iradelerinden bağımsız sınırlılıklar, veri temeller ve koşullar altında faaliyet gösteren bireylerdir.

...Sahip oldukları anlayışları, fikirleri vb. üretenler insanların kendileridir, ama bu insanlar, sahip oldukları üretici güçlerin belirli düzeydeki gelişmişliğin ve bu gelişkinlik düzeyine tekabül eden-ve alabilecekleri en geniş düzeye kadar-karşılıklı ilişkilerinin koşullandırdığı gerçek faal insanlardır (Marks ve Engels 2010, s. 45).

Marks, bir yanda Hegelci idealist felsefe ile diğer yanda Feurbachçı mekanik materyalist öğretinin oluşturduğu ikiliğe karşı eleştirel bir üçüncü yolu önermiştir.³ Ancak sosyal bilimlerde ortodoks metodolojileri aşmak için ayrıntılı bir kuramsal/kavramsal çerçeve,bu alandaki 'çağdaş' tartışmaların sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda yapı ve fail ikiliğini bir arada kavramsallaştırarak aşmaya çalışan Giddens'a ait yapılaşma teorisi, ihtiyaç duyulan metodolojik paradigmanın ontolojik temelini oluşturması adına önemli imkanlar sunmaktadır. "Sosyal teoride temel problemler" adlı eserinde yapılaşma teorisinin temel yaklaşımını sunan Giddens'a göre; yapı ve fail arasında ontolojik bir ayrıma gitmek temel bir hatadır. Yapılaşma teorisine göre her türlü sosyal eylem zaman-mekan içinde konumlanmış ve insan failer tarafından becerikli ve bilgili bir biçimde düzenlenmiş toplumsal pratiklerden oluşur. Ancak bu bilgili oluş her zaman bir yandan eylemin ifade edilmemiş koşulları ve niyetlenilmemiş sonuçları ile sınırlıdır (Giddens 2000, s.19).

³ Marks'ın bilim felsefesinde ortaya koyduğu ilişkisel perspektif Alman İdeolojisi adlı eserde net bir şekilde görülebileceği gibi, *Kapital*'in I. Cildinde sermayenin ilk birikim sürecine dair geliştirdiği tartışmalarda, sermayeyi bir 'şey' olarak değil, kavramsal açıdan toplumsal bir ilişki ve dinamik bir süreç olarak istihdam etmesi 'klasik' teori açısından kayda değerdir. (Ayrıca Bkz: Ollman, 2011)

Giddens'a göre fail eylemliliğindeki bu sınırlılık doğrudan yapıların kendisinden değil, bu yapıların toplumsal pratikler vasıtasıyla dönüşen kuralları ve kaynakları aracılığı ile belirir. Bu ilişkiselliği açıklamak adına Giddens dilden bir örnek verir;

"Bir konuşmacı bir dil konuşanlar topluluğunun dilinin yapısal özelliklerinden (örn: söz dizimi kurallarından) bir cümle kurmakta yararlanır. Ancak bu cümle kurma eylemi dilin sürekli özellikleri olarak bu söz dizimi kurallarının yeniden üretilmesinde katkıda bulunur" (Giddens, 2000, s. 20).

Yapı ve fail arasında üretim ve yeniden üretim temelinde bir ilişki kuran Giddens, bu ilişkiselliği yapının ikiliği olarak kavramsallaştırmıştır. Yani, iki bağımsız ve karşıt fenomenen ziyade, ikili bir doğaya sahip olan bir gerçeklikten bahseder. Böylelikle, başlangıç noktasını çeşitli tözlerin bütün sorgulamanın temel birimi olduğu nosyonundan alan indirgemeci yaklaşımlara ciddi bir alternatif geliştirildiği söylenebilir. Yapılaşma teorisinin, ontolojik ikiliklere karşı getirdiği bu alternatif kavramsal çerçevenin sosyal bilimlerde yeni bir metodolojik paradigmayı inşa etmek adına önemli imkanlar sunduğu aşıkardır. Ancak; literatürde realist paradigma olarak adlandırılan bu sentezci metodolojik yaklaşım, Giddens'la aynı döneme denk gelen Hint asıllı İngiliz bilim felsefecisi Roy Bhaskar'ın çalışmalarıyla daha net bir çerçeveye oturmuştur. Naturalizmin olanaklılığı adlı eserinde eleştirel realist bir felsefenin temellerini atan Bhaskar; çağdaş sosyal bilimlere egemen olan ikilikleri eleştirir. Tarihsel kökenleri Aristo ve Platon'un felsefi yaklaşımlarına kadar giden bu ikilikleri (Bhaskar 2013, s. 21) eleştirel realist yaklaşım ile, tıpkı Giddens'ın yapılaşma teorisi gibi, aşmayı amaçlamaktadır. Yapı ve fail ikiliğine karşı "dönüştürücü sosyal etkinlik modelini" önerir (Bhaskar 2013). Bu model; yapının ikiliği kavramsallaştırmasına benzer bir şekilde, yapı ve failin içsel ilişkisini anlatmak, failin toplumsal pratiklerinin yapıyı yeniden ürettiği ve bu üretimi mümkün kılan ya da sınırlayan yapısal mekanizmaları açıklamak adına istihdam edilmiştir. Ancak Bhaskar, yapının ikiliği kavramsallaştırmasını yeterli bulmayarak, kendi eleştirel realist felsefesine praksisin ikiliği kavramını da yerleştirir.

"...O halde, toplumsal formların zorunlu önceden mevcudiyeti tipik olarak toplum/kişi bağlantısını biçimlendiren anlayıştan kökten farklı bir yaklaşım gerektirir. O esasen Aristotelesçi bir anlayışı, işlerlikte olan bir heykeltıraşlığı, materyali ve ulaşılabilir araçları biçimlendiren bir paradigmayı gösterir. Bunu dönüştürümsel etkinlik modeli olarak adlandırıyorum... Aristotelesçi bir terim kullanırsak, böylece, her üretici etkinlik sürecinde materyal kadar etkin neden de gereklidir. Ve Marx'ı takiben, toplumsal etkinlik analitik olarak üretimi içeren, yani maddi nedeni sürdüren (ve bu nedenle sürdürülen), bu maddi nedenlerin dönüşümünü gerektiren bir süreç olarak alınabilir.O

halde, Durkheim'ı izlersek, toplum insan eylemlerinin maddi nedenlerini sağlayan ve Weber'i izlersek, onu şeyleştirilmeyi gerektiren bir şey olarak alındığında, hem toplumun hem de insani praksisin ikili bir karaktere sahip olduğunu görmek kolaylaşır. Toplum hem her zaman mevcut bir koşul (maddi neden) hem de insani failliğin sürekli olarak yeniden üretilen bir üründür. Ve praksis hem çalışma, yani bilinçli üretim, hem de üretim koşullarının (genelde bilinçsiz) yeniden üretimidir, yani toplumdur. İlkinden "yapının ikiliği" ikincisinden praksisin ikiliği olarak söz edilebilir (Bhaskar 2013, s.59).

Bhaskar; fail eylemliliğinin ikili karakterini, dahili ve harici bir takım süreçlerin oluşturduğu bilinç düzeyi ile ifade etmektedir. Bu yaklaşım; toplumsal sınıfların ontolojisine dair tartışmalarda, "kendinde sınıf" ve "kendisi için sınıf" ayrımına dair bu tez çalışmasında ele alınacak meselenin felsefi alt yapısı için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu yüzden, toplumsal failliğin ikili karakteri ilgili bölümde sınıf tartışmaları kapsamında ele alınacaktır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki; hem yapıya hem de faile atfedilen bu ikilik, indirgemeci yaklaşımları aşmak adına, yapının ikiliği kavramsallaştırmasından daha işlevseldir. "Tüm toplumsal hayat bir toplumsal ilişkiler ağı içerisinde cisimleşir. Bu cisimleşme süregelen bir etkinlik olarak insani failliği toplumdan ayıran zihinsel deneyimle sergilenebilir. Karşımızda yapı ve failliğin -insan faillerin işgal ettikleri, içinde yer aldıkları, yeniden ürettikleri veya dönüştürdükleri farklılaşmış ve süreçsel olarak değişen, praksisin içinde yer aldığı (değişen) toplumsal ilişkiler sistemini belirleyen -ikili eklemleme noktaları vardır. Burada ayrıca, ilişkisel modelde her iki yönde de indirgemeciliğe düşmeyi önleyen bir açıklığı sahip bir ikilik resmi vardır"(Bhaskar 2013, s. 93).

Sosyal bilimlerde metodolojik paradigmalara karşı geliştirilmeye çalışılan bu türden aşma girişimlerinin temelinde, sosyal bilimlerin araştırma nesnesinin doğasına dair tartışmalar yatmaktadır. Naturalizmin olanaklılığı adlı eserinde böyle bir sorgulamaya giden Bhaskar; 'doğa yasaları' gibi 'toplumun ve insan davranışlarının yasalarından' da söz edip edemeyeceğimizi sorar. Cevabı olumlu olsa da, sosyal bilimlerin inceleme nesnesinin kendine has doğasını, yani insani failliğin belirleyici uğrağını ve toplumsal kurumların eyleme indirgenemezliğini dikkate alarak, bu cevabı önemli ölçüde sınırlar (Harvey 2012, s. 311). Böylelikle 'eleştirel natüralist' bir bilim felsefesini inşa etmenin önemini vurgular. Daha sonraki çalışmalarında önerdiği metodolojik paradigmanın ismini revize eden Bhaskar, 'diyalektik eleştirel realizm' olarak adlandırdığı bilim felsefesini açıklamaya girişir. 'Eleştirel natüralizm' ile 'diyalektik eleştirel realizm'

arasında bir kopuş değil, sistematik bir süreklilik vardır. Belirtmek gerekir ki; hem Giddens hem de Bhaskar, sosyal bilimlerde var olan hakim metodolojik paradigmaları ellerinin tersi ile bir kenara itmemişlerdir. Her iki ortodoks yaklaşımların (katı pozitivist ve yorumcu/inşacı) güçlü yanlarını, diyalektik bir yöntemle bir araya getirip, sosyal bilimlerin nesnesine dair yürütülen ontolojik tartışmalardaki sınırlılıklarını ve eksikliklerini eleştirmişlerdir.

...Ayrıntılı bir biçimde gösterdiğim üzere, pratikte tüm ortodoks bilim felsefesi teorileri ve bunlardan çıkan tüm metodolojik talimatlar, kapalı sistemleri önvarsayarlar. Dolayısıyla bunlar sosyal bilimlere hiç bir biçimde uygulanamaz durumdadırlar. Hume'cu nedensellik ve yasa teorileri, tündengelemlili-nomolojik ve istatistiki açıklama modelleri, tümevarımcı bilimsel gelişme teorileri ve doğrulama kriteri, Popperci bilimsel rasyonalite teorileri ve yanlışlama kriteri ve tüm bunlarla birlikte, bunların sırtında parazit yaşamı süren hermeneutik karşıtları da, tümünden ıskartaya çıkarılmalıdır. Sosyal bilimin bunlara, bizzat açıklamanın nesnelere olarak ele alınabilecek olmaları dışında, hiçbir ihtiyacı yoktur (Bhaskar 2013, s. 72).

Sosyal bilimlerin inceleme nesnesi ile olan dahili bağımlılığı, bu nesnenin bilgisini açığa çıkarma konusunda izlenecek yolun nasıl olması gerektiğini de doğrudan etkilemektedir. Bu yüzden-çoğu zaman özne potansiyeli taşıyabilecek-araştırma nesnesinin; indirgemeci ontolojik ayrımlara düşmeden ve her türden ikiliği diyalektik bir yolla aşabilecek kuramsal çerçeve ile tarif edilmesi, hakikati bütünlükçü bir yaklaşımla ele alabilecek metodolojinin oluşmasını sağlayacaktır. Bhaskar ve Giddens'in sistematikleştirdikleri yaklaşımları, bu türden bir kuramsal çerçeve için önemli bir eşiği temsil etmektedir. Bu eşiğin bir adım ötesinde, sosyal bilimlerde her türden ikiliklerin ötesine geçen bütünlükçü bir metodolojik paradigmanın kabulleri ve kavramsal olarak sistematikleştirilmesi, Sayer'in *'Method in Social Science, A Realist Approach'* adlı çalışmasıyla mümkün olmuştur. Bu çalışmada Sayer, realist metodolojinin temel kabullerini şu şekilde sıralamıştır:

- 1- Dünya, bizim onun hakkındaki bilgimizden bağımsız olarak mevcuttur.
- 2- Bizim dünya hakkındaki bilgimiz yanılabilir mahiyettedir ve kuramların yönlendirdiği bir bilgidir. Doğruluk ve yanlışlık kavramları bilgi ile onun nesnesi arasındaki ilişki hakkında tutarlı bir görüş sağlamakta başarısız kalmaktadır. Bununla birlikte, bilgi ampirik denetimden muaf değildir ve bilginin maddi pratiğe yön verme ve onu açıklamadaki başarısı sırf kaza eseri meydana gelen bir şey değildir.

3- Bilgi ne sabit bir kavramsal çerçeve içinde ne bütünüyle sürekli bir şekilde birikerek gelişmektedir ne de bütünüyle süreksiz ve kendiliğinden evrensel değişiklikler şeklinde gelişmektedir.

4- Dünyada gereklilik mevcuttur- ister doğal ister toplumsal olsun, nesnelere belli nedensel güçleri ya da diğer bir deyişle eylemde bulunma biçimleri ve hassasiyetleri vardır.

5- Dünya sadece olaylardan değil, fakat bunlar yanında olay yaratma kabiliyet ve hassasiyetine sahip nesne ve yapılardan oluşmuş olan farklılaşmış ve tabakalaşmış bir mahiyete sahiptir. Bir olay meydana getirmediklerinde veya düzenli olay örüntüleri meydana getirmediklerinde de bu yapılar mevcuttur.

6- Eylemler, metinler ve kurumlar gibi toplumsal olgular da kavrama bağlı olgulardır. Bu nedenle sadece bu olguların üretimi ve etkilerini açıklamakla kalmayıp, onların ne demeye geldiğini anlamak, okumak ve yorumlamamız da gerekir. Bu olguların her ne kadar araştırmacının anlam çerçevesinden başlanarak yorumlanması gerekse de bunlar araştırmacının anlam çerçevesinden bağımsız olarak mevcuttur. Bu nedenle, dünyanın bizim onun hakkındaki bilgimizden bağımsız olarak mevcut olması kabulü toplumsal dünya için de geçerlidir. Ancak, nesnelere doğasının farklılıklarından dolayı sosyal bilimleri ile tabii bilimlerin yöntemlerinin hem ortak hem farklı yanları vardır.

7- Bilim ve başka herhangi bir bilgi üretimi toplumsal bir pratiktir. İster iyi ister kötü şekilde olsun, bilginin üretiminin şartları ve toplumsal ilişkiler onun içeriğini etkiler. Bilgi aynı zamanda ve büyük oranda - ama sadece ondan ibaret değil- dilbilimseldir. Dilin doğası ve iletişim kurma biçimimiz ile bilgi ve onun iletişimi arasındaki ilişki tesadüfi bir ilişki değildir.

8- Sosyal bilim kendi nesnesi hakkında eleştirel olmalıdır. Toplumsal olguları açıklamak ve anlamak için onları eleştirel olarak değerlendirmek zorundayız(Sayer, 1992, s. 5-6).

Realist metodolojinin bilgi ve nesnesine dair sistematikleştirdiği bu kuramsal/kavramsal çerçevenin, toplumsal dünyanın anlaşılmasına ve açıklanmasına aracılık edebilecek bir

bilim için diğer hakim paradigmalardan sınırlılıklarını aşan niteliğe sahip olduğu açıktır. Bundan dolayıdır ki; bu tez çalışması realist paradigmanın ontolojik kabulleri üzerine bina edilmiştir. Ancak bu noktada göz ardı edilmemesi gereken önemli bir mesele var. Eleştirel realist paradigmanın, bilim felsefesindeki var olan her türden ikiliği ontolojik olarak ilişkisel bir perspektifle yeniden kavramsallaştırarak aşmaya çalıştığından bahsettik. Realist paradigmanın bu kavramsal/kuramsal çerçevesinin yanı sıra diğer bir güçlü zemini de; anlam ile bağlam arasında, yapı ve fail arasında kurduğu ilişkiye benzer bir ontolojik ilişkiselliklerdir. Yani hakikate dair varsayımlarını, o hakikatin içerisinde bulunduğu tarihsel-coğrafi ve toplumsal ilişkiler zemini üzerinden inşa etmesidir. Bu durum; yapı ve failin içsel bir ilişkiyle formüle edilmesine karşın, verili bir zaman-mekan toplumsal zeminde hangisinin(yapısal mekanizmaların mı, failin toplumsal eylemliliğinin mi) daha fazla ön planda⁴ olduğunu ortaya çıkarabilmesi için o toplumsal zeminin anlaşılmasını ve açıklanmasını ifade etmektedir. Açık ki, bu da düşünsel bir faaliyet ile değil, ampirik bir çalışma ile mümkündür. İlişkiselliği sadece içsel olarak tarif etmek, yapı ve fail türünden ikilikleri aşmak adına hakikate denk düşen bir potansiyeli ifade etse de toplumsal yaşam içerisindeki tüm ilişkileri içsel olarak nitelendirmek, naturalist ya da inşacı paradigmalardan yaptığı türden bir mutlaklık tarifine düşme tehlikesini barındırmaktadır.

Bir R_{AB} ilişkisi, B A ile karşılıklı aynı biçimde ilişkili olmasaydı A özü itibarıyla olduğu şey olmayacaktı diyebiliyorsa, ancak ve ancak o zaman içsel olarak tanımlanabilir. Eğer aynı şey B'ye de uygulanabiliyorsa, bu durumda R_{AB} ilişkisi 'simetrik olarak' içseldir. ('A' ve 'B', ilişkilerden başka, evrensel ya da tikellere, kavramlar ya da şeylere işaret edebilir.) Burjuvazi-proleterya ilişkisi simetrik olarak içseldir; trafik memuru-devlet ilişkisi asimetrik olarak içseldir; rastgele sürücü-polis ilişkisi ise (genelde) hiç de içsel değildir.

... Ancak şüphesiz ki gerçek tanımlar a priori şapkadan çıkmazlar, yani salt düşünce türünü değildirler. Onlar daha ziyade, bilimin indirgenemez ampirik süreci içerisinde, a posteriori üretilirler (Bhaskar, 2013, s. 69).

Bhaskar; belirli bir ilişkinin tarihsel zaman-mekan içerisinde içsel olup olmadığını ilkesel olarak sorgulamaya açık bir sürece tahvil ederek, ilişkiselliği tek katmanlı ve

⁴ Giddens'in 'metodolojik paranteze alma' uygulaması (akt: Layder, 2010, s. 78): Bu işlem, ampirik bir araştırma sırasında yapının ikiliğinin boyutlarından hangisinin ne kadar öne çıkarılacağını anlatır. Nitekim, bir kurum veya toplum tipini analiz ettiğimizde, insanların onları gündelik etkinlikleri içinde nasıl ürettikleri ve yeniden ürettikleri 'paranteze alabilir' veya bir tarafa bırakabiliriz. Aksine belirli bir ortamdaki insanların stratejik etkinlikleri analiz edilirken yapısal bağlamın analizi bir kenara bırakılabilir. Giddens, bunun sadece dikkatimizi ilgili konuya yoğunlaştırmamızı sağlayan metodolojik bir araç olduğunu ve prensipte ikisinin de yapının ikiliğine yoğunlaşarak tamamlanması gerektiğini ısrarla vurgular.

homojenleşmiş bir zeminden çıkarmayı önermektedir. Toplumsal sınıfların nesnel/öznel konumlarını OSTİM Sanayi Bölgesi bağlamında inceleme amacı olan bu tez çalışması açısından; sınıfların ilişkiselliğinin nasıl bir mahiyeti olduğu belli bir ön kabule dayanarak temellendirilmemiştir. Bu konudaki kuramsal ihtilaflar, çalışmanın kendi bağlamı açısından değerlendirilecek ve araştırmanın bulguları üzerinden yorumlanacaktır. Bhaskar'ın, ilişkiselliği homojen bir biçimde mutlaklaştırma tehlikesine karşı geliştirdiği yaklaşımın, ampirik çalışmalar için sistematik bir çerçeveye kavuşturulması yine A. Sayer'in çalışmasında mümkün olmuştur.

2.3. İLİŞKİSELİĞİN ANALİZİ İÇİN ETKİN BİR YÖNTEM: SOYUTLAMA VE YAPISAL ANALİZ⁵

Toplumsal nesnelere ya da varlıkların birden fazla ve farklı bileşenleri olduğu çağdaş sosyal bilimlerden tartışma götürmez bir gerçektir. Lakin tartışma, bu bileşenlerin hangi ya da hangilerinin bahsi geçen toplumsal nesnenin varlığına ne kadar etki ettiği meselesi üzerine halen sürmektedir. Sayer'in önerdiği soyutlama metodu, bu bileşenlerin etkilerini kavramlaştırmanın ilk adımıdır. Bu suretle nesne ve olayların her biri sistematik yolla soyutlanmak ve böylece her bir yön incelendikten sonra bu yönlerin somut olarak bütünü nasıl oluşturduklarını görebilmek mümkün olur (Sayer, 1992, s. 87).

Bu noktada ilk göze çarpan mesele ise; her hangi bir toplumsal nesne/özneye dair yapılacak soyutlama işleminin, mevzu bahis nesne/özneye dair kuramsal/kavramsal bir çerçeveyi zorunlu kılmasıdır. Bu çerçeve, araştırma öncesi a priori olmak durumundadır. Ancak bu a priori çerçeve, kuramsal /kavramsal ihtilaflardan her hangi birine yaslanmaksızın, tartışmanın taraflarının hepsine eleştirel olarak yaklaşarak oluşturulmalıdır. Aksi halde; hali hazırda belli bir kuramsal çerçeveye dayanarak yapılmış soyutlamaları kullanarak yapılacak bir araştırma, sonuçları itibarı ile o kuramsal çerçeveye eleştirel bir yaklaşımı baştan tıkama potansiyeline sahiptir. Bu nedenle bu tez çalışması ile doğrudan alakalı boyutunun da somutlaştırılması gerekir: Toplumsal sınıfların ontolojisine dair tartışmaların iki klasik kaynağa (Marx ve Weber) referansla ele alındığından daha önce bahsettik. Bu iki kuram arasında ki ihtilafın en temel çelişkisi, her iki kuramcının da farklı düzeyde soyutlama üzerinden toplumsal

⁵ Abstraction and structural analysis: Bkz. Method in Social Science: A Realist Approach, A. Sayer, 1992

sınıfları tarif etmelerinden kaynaklanmaktadır. Marx'ın iki kutuplu(burjuvazi ve proleterya) toplumsal sınıf analizi⁶, sınıfları kapitalist üretim biçimi düzeyinde soyutlamasından kaynaklanmaktadır. Bu soyutlama düzeyinde sınıflar içsel ilişkisel bir çerçevede konumlanır ve bu ilişkiselliğin temelinde 'sömürü' yatar. Daha doğrusu sömürü mekanizması, sınıfları zorunlu olarak içsel bir ilişkiye tahvil eder. Weber'de ise toplumsal sınıflar, toplumsal formasyon düzeyinde bir soyutlama ile piyasa koşullarında mal ve hizmetlere ulaşabilme kapasitelerinin ifade ettiği toplumsal varlıklardır. Sınıflar arası ilişkiler; sömürü ilişkilerinden çok tahakküm ilişkilerini ifade ettiği ve piyasa üzerinden şekillendiği için, Weberci kuramda toplumsal sınıflar içsel değil, daha çok dışsal ilişkilere sahiptirler. Bu yaklaşımlardan hangisinin daha açıklayıcı bir sınıf analizine sahip olduğu meselesi, kabul edilir ki bu tez çalışmasının kapsamını aşmaktadır. Bu noktada vurgulamak istediğimiz; çalışmanın soyutlama düzeyinin, iki klasik yaklaşımda kendini bulan ve çağdaş tartışmalara da kendini yansıtan kuramsal ihtilaflar arasında diyalektik bir köprü kurarak gerçekleştirileceğidir. Bu köprünün ne kadar başarılı ve işlevsel bir şekilde kurulup kurulmadığı meselesi ise, araştırmanın sonuçları üzerine tartışılacak bir meseledir.

Sayer'in önerdiği soyutlama işlemi, farklı türden ilişkilerin ayırt edilmesine dayanır. Bunlar; asli ile biçimsel, dahili (içsel) ile harici (dışsal) ve simetrik ile asimetrik ilişkilerdir(Sayer 1992:89). Bu ilişkilerin net bir şekilde ayırt edilmesi için, araştırma nesnesinin hangi yönünün incelendiği açıklığa kavuşturulmalıdır. Reel bir üretim sürecini ve bu üretim sonucunda ortaya çıkan bölüşüm ilişkileri bağlamında incelediğimizde, toplumsal sınıfların ilişki biçimi dahili ve simetriktir. Bu tez çalışması, üretici güçlerin kapitalist üretim biçimi içerisinde edindikleri konumları ve birbirleri ile ilişki biçimlerini kendi örneklem alanında inceleme amacı ile kaleme alınmıştır. Bundan dolayı toplumsal sınıfların ilişki biçimini dahili ve simetrik olarak istihdam etmektedir. Ancak buna rağmen sınıfların hayat imkanlarına erişimi üzerinden, daha doğrusu toplumsal formasyona dayalı bir soyutlama ile üretim sürecinden bağımsız ilişki biçimleri de araştırmaya dahil edilecektir.

⁶ Marx'ın toplumsal sınıflara dair portresi; Fransa'da İç Savaş, Louis Bonopart'ın 18 Brumair'i adlı eserlerinde, antagonist iki sınıf portresinden çıkıp 'mali burjuvazi, endüstriyel burjuvazi, küçük toprak sahipleri, küçük burjuvazi, lümpen proleterya' türünden çok boyutlu ve çok parçalı bir hal almaktadır. Bu durum bir çelişkiyi ifade etmekten çok, bahsi geçen eserlerde toplumsal sınıfların toplumsal formasyon düzeyinde ele alınmasından kaynaklanmasındır. Bkz: K. Marks, 2009a; 2009b

3.BÖLÜM

SINIF TARTIŞMALARINDA ANA EKSENLER ve KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Toplumsal sınıflar üzerine yürüyen tartışmalar sosyal bilimler içerisinde ki en ihtilafli konuların başında gelmektedir. Sınıf olgusunu toplumsal ilişkileri anlamada ve açıklamada temel analiz birimi olarak istihdam edenler de (post)modern toplumsal formasyon açısından belirleyici özelliğini yitirdiğini düşünenler de gerçekte sınıf kavramının tanımlanması konusunda tam bir görüş birliği içinde değillerdir. Ancak bu ihtilafa rağmen ve hatta bu ihtilaf sayesinde belki de sosyal bilimler alanında en üretken konu olarak sınıf olgusu karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal sınıflar üzerine süre giden tartışmaların klasik sosyal teorideki ana eksen; sınıfları toplumsal yaşamın anlaşılması ve açıklanmasında (ve nihayetinde değiştirilmesinde) temel analiz birim olarak ele alan Marksist paradigma ile toplumsal farklılaşmanın (tabakalaşmanın) bir yönünü ifade eden Weberyen paradigma arasındadır. Bu iki klasik yaklaşım arasındaki farkın, toplumsal sınıfları ele alırken kullandıkları soyutlama düzeyinden ve sınıflar arası ilişkileri analiz ederken kullandıkları kavramsal/kuramsal şemadan kaynaklandığını dile getirmiştik. Çağdaş sınıf tartışmalarının geleneksel çerçevesini anlamak ve klasik iki ana eksen arasında ki farkları ve benzerlikleri tartışmak için her iki kuramcının toplumsal sınıflar ve kapitalizm üzerine görüşlerini ele almak gerekir.

3.1. MARKSİST YAKLAŞIM

Öncelikle belirtmek gerekir ki; Marksist paradigma -bilindiği üzere- sadece Marks'ın yapıtları ile sınırlı bir yaklaşımı değil, yüz yılı aşkın bir süredir nerdeyse dünyanın her köşesinden akademi içi ve dışı katkılarla oluşan (ve halen oluşmaya devam eden) kuramsal bir alanı ifade etmektedir. Bundan dolayıdır ki; kuramsal/pratik olarak üzerinde anlaşılmiş tek bir Marksizm söz konusu değildir. Kendi tarihsel/coğrafi ve kuramsal/pratik bağlamına denk düşen farklı Marksizmler söz konusudur. Bu

araştırmanın Marksizm içi tartışmalara ve farklı türden Marksizmleri analiz etme gibi bir derdi yoktur. Ancak; toplumsal sınıfların Marksist paradigma açısından nasıl açıklandığını analiz etmek ile farklı tür Marksizmlerin oluşma süreci arasında doğrudan bir ilişki vardır. Farklı türden Marksizmlerden kasıt esasen farklı türden Marks okumalarıdır. Bu okumaların nasıl yapıldığı, Marks'ın hangi yapıtları esas alındığı ve Marks'ın kuramsal yaklaşımları ile pratik mücadeleleri arasında bir köprü kurulup kurulmadığı, Marksist paradigmanın sınıf meselesini nasıl ele aldığı yorumlanmasında doğrudan etkilidir.

Marksizm, üç temel eleştiri üzerine bina edilmiş bir kuramdır. Bunlar; Alman felsefe geleneğinin eleştirisi, Fransız ütopyacılığının (sosyalizminin) eleştirisi ve İngiliz ekonomi-politiğin eleştirileridir.⁷ Bu yüzden; toplumsal sınıflar üzerine olan fikirleri de dahil, Marks'ın görüşlerinin analiz edilebileceği en isabetli yer, bu eleştirilerin zemin bulduğu yapıtlardır. Marks'ın bir bütün olarak kuramı, toplumsal gelişmeyi ve değişimi sınıflar arası mücadelenin sonucu olarak ele alan bir toplum anlayışına dayanır. Tarihsel materyalizm olarak adlandırılan bu felsefi yöntem ile şimdiye kadar ki tüm toplumların tarihini sınıf savaşları tarihi olarak ilan eder (Marks-Engels,2011, s. 11).⁸ Sınıf çözümlemesinin Marks'ın kuramında önemli yer işgal etmesinin sebebi de budur. Sınıflar, sadece toplumsal yaşamı açıklamak için işlevsel bir analiz birimi değil aynı zamanda toplumu değiştirmenin daha doğrusu yeni bir toplumsal sistemin inşa edilmesinin anahtarını elinde tutarlar.

Hegel'in idealist tarih anlayışı ile hesaplaşarak inşa edilen tarihsel maddeci anlayış, tarihsel-toplumsal uğrakların bireylerin değil kolektif öznelere(sınıfların) etkisi ile oluştuğunu ifade ederken haklıdır. Ancak, bu uğrakların düz ilerlemeci/evrimci bir şablonla ortaya konması, toplumsal/tarihsel gerçeklikle çelişik haldedir. Her ne kadar ölümüne kısa bir süre kala Asya tipi üretim tarzı üzerine(ATÜT) çalışmalar yaparak,

⁷ Lenin makaleyi esasen, II. Enternasyonal'in teorik önderliğini yapan K. Kautsky'den etkilenecek kalem almıştır. Ancak; Kautsky, Marx'ın bu üç kaynakla eleştirel bir ilişkiye girdiğini ayrıca vurgulamaz, üç akımı sentezlediğini iddia eder." Marks ve Engels, İngiliz, Fransız ve Alman düşüncelerinde var olan tüm yüce ve bereketli yanları kaynaştırarak modern bilimsel sosyalizmi yarattılar." (Karl Kautsky, "Marksizmin Üç Kaynağı", 1908, *Marxists' Internet Archive*.)

⁸ Manifestodaki pasaj; ezen ve ezilen sınıflar arasında ki mücadelenin(savaşın) tarihi şekillendirdiği yöndedir. Ancak bonapartizm üzerine yaptığı tarihsel bir çalışma olan 'Louis Bonapart'ın 18 Brumair'i' adlı eseri; sadece karşıt sınıflar değil sınıf içi fraksiyonlar arası çatışmanın da tarihin seyrine etkide bulunacağını göstermesi açısından önemlidir(Marks, 2009a, s. 47)

başka türden bir toplumsal tarihsel aşamaların olabileceğine dair kapı aralasa da; Marks'ın tarihsel maddeci şablonu düz ilerlemeci ve Avrupa merkezci bir yaklaşımı ifade etmektedir.⁹ Bu noktada altı çizilmesi gereken önemli bir mesele vardır; Marks ve Engels tarihin yapımını 'eleştirel birey'den alıp kolektif öznelere havale ederken her daim tarihin sınırlılıkları ve kaynaklarını işaret etmişlerdir. "İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yapar;ama onu özgür iradeleriyle değil, kendi seçtikleri koşullarda değil, dolaysız olarak önlerinde buldukları,verili,geçmişten devrolan koşullar altında yaparlar" (Marks, 2009, s. 15). Açıktır ki, Marks her ne kadar yapı ve fail ya da nesne ve özne arasında diyalektik bir ilişki kurgulasa da, yapının sunduğu tarihsel-toplumsal sınırlılıkları(yani yapının kendisini) daha fazla önemser. 1848 ayaklanmalarının başarısızlıkla sonuçlanması sonrasında, Avrupa'da devrim koşullarının olmadığını düşünerek, tarihin ilk enternasyonal işçi örgütü olan komünistler birliğinin kapatılmasına bizzat imza atmasının sebebi de bu olsa gerek (Serebyakova, 2009, s. 247). Tarih(yapı) ve özneler(fail) arasında kurduğu bu diyalektik çerçeve, Marks'ın tarihsel materyalist toplum teorisinin merkezinde bulunan dinamikler açısından da geçerlidir. Toplumsal hayat, o toplumda egemen olan üretim biçimi ve bu üretim biçimi üzerine şekillenen üretim ilişkileri tarafından dizayn edilir. İnsanlar kendi geçimlerini sağlamak için üretim süreci içerisinde yer alırken zorunlu olarak ilişkiye geçerler. Bu ilişkilere karakterini veren de üretim biçimidir. Toplumsal sınıflar; işte bu üretim ilişkilerine özgü olarak ortaya çıkmaktadırlar. Üretim ilişkilerinin mahiyetine geçmeden önce, başka bir meseleyi ele almak gerekir. Marks toplumsal tarihsel süreçlerin oluşmasında,üretim ilişkilerinin karakterize ettiği toplumsal sınıfların mücadelesinin yanı sıra, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyinin de önemli olduğunu düşünür. Her toplumsal/tarihsel sistem(bir üretim biçimi ve üretim ilişkileri) bir sonraki toplumsal sistemin alt yapısını içinde taşır. Üretici güçler belli bir seviyeye gelmeden, yeni bir toplumsal sistemden bahsetmek mümkün değildir. Marks'ın üretici güçlerin gelişmişliğine yaptığı bu vurguya rağmen, tam olarak neyi kast ettiği Marksist cenahta halen bir tartışma konusudur. Teknokratik kuramcılar; üretici güçlerin belli bir seviyeye gelmesinde teknik işbölümünü ve teknolojik gelişmeyi öne çıkarırken, toplumsal sınıflar arası çatışmanın tarihin itici güç olması konusunda daha geri planda kaldığını düşünmektedirler (Öngen, 1996, s. 54). Marks'ın kimi yapıtlarında üretim ilişkilerine

⁹ Bkz: Giddens, 2000

kimi yapıtlarında ise üretici güçlerin gelişim seviyelerine odaklanması bu tarz bir ihtilafı doğurmaktadır. Ancak bütünlüklü bir Marks okuması, üretici güçlerden kastın sadece teknik işbölümü değil aynı zamanda bu üretici güçlerin canlı taşıyıcısı olan toplumsal sınıfların arasındaki mücadele olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Buna rağmen, yukarıda değindiğimiz gibi Marks üretici güçlerin belli bir seviyeye gelmesini-yani yapının sınırlılıklarını- daha fazla önemser gözükmektedir.

Kurama göre toplumsal sınıflar; o toplumda var olan hakim üretim biçiminin üzerine şekillenen üretim ilişkilerinin belirlediği alanlardır. Bu ilişkilerin temelinde; bir birleri ile doğrudan bağlantılı olarak üç olgu -toplumsal işbölümü, mülkiyet ve sömürü ilişkileri- yatar. Marks'ın iki kutuplu toplumsal sınıf şemasının, günümüz toplumsal yaşamı açıklamak adına yetersiz kaldığı sıklıkla tekrarlanan bir eleştiridir. Esasen bu şemanın O günkü toplumsal formasyonu da açıklamaya yeterli olmadığı aşikardır. Ancak belirtmek gerekir ki; Marks kuramını, şemasını verdiği toplumsal sınıfların kapsadığı toplumsal alanın neler olduğundan çok, sınıfları yaratan olgunun ne olduğu üzerine bina etmiştir. Bunu da sömürü ilişkilerine odaklanarak yapmayı tercih etmiştir. Marks'a göre sömürü ilişkilerinin kaynağında pre-kapitalist toplumlar için artık ürüne, kapitalist toplumlar için artı-değere el koyma olgusu yatmaktadır. Toplumsal sınıflar; verili bir üretim biçimi üzerinden dolaysız artı-değer (ya da atık ürün) üretenlerle, bu artı değere cebren ya da gizil olarak el koyan sömürülenlerin oluşturduğu toplumsal gruplardır.

Belirli üretim ilişkileri dolaysız üreticiler tarafından yaratılan artığa el koymanın belirli mekanizmaları tarafından tanımlanır. Artığa el koymanın özel biçimleri, böylece, temel(asli) bölüşüm ilişkileri oluşturur ve bu ilişkiler, her belli biçim içinde artığa el koyan(sömürülen) belirli bir sınıfı,artığı üretmiş olan bir diğer üreticiler sınıf ile karşı karşıya getirir. Bir başka deyişle, bir toplumsal sınıf sadece ve sadece,artığa el koymanın belli bir biçimi içinde yer alan diyalektik karşıtı tarafından tanımlanır (Boratav, 2005, s. 28).

Bu sömürü biçimi, yani artığa açık ya da gizil el koyma süreci, toplumsal sınıfları karşıt-içsel bir ilişkisellik içerisinde konumlandırır. Artığa el koymanın imkanları ise, üretim araçlarının mülkiyetine göre belirlenmektedir. Üretim biçimi üzerinde soyutlama yapan Marks; üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan sömürücü sınıfı *burjuvazi*, emeğinden başka sahip olduğu başa mülkiyeti olmayan sömürülen sınıfı da *proleterya* olarak tanımlamıştır. Sömürü ilişkilerini sınıf ilişkilerinin temeline koymuş ve ilgisini

kapitalist toplumlara özgü bir sömürü biçimi olan artı-değer sömürüsünü ortaya çıkarmaya çevirmiştir.

Kapitalist toplumlara özgü olmasının sebebi; artığa el koyma, pre-kapitalist¹⁰ toplumlarda olduğu gibi doğrudan ve açık mekanizmalarla değil, dolaylı mekanizmalarla gerçekleşmesidir. Bu dolaylı mekanizma, üretim süreci sonunda ortaya çıkan metanın iki yönlü karakteri dolayısı ile sağlanmaktadır. Bu iki yönlü karakter meta üretimini başlı başına kapitalizme özgü bir olgu haline getirmektedir. Marks'a göre bir ürünün meta değeri taşıması için, kendinde içsel olan kullanım değerine ve kapitalist meta üretimini ifade eden değişim değerine sahip olması gerekir.

Bir şey, meta olmadan da yararlı ve insan emeğinin ürünü olabilir. Ürünüyle kendi ihtiyacını karşılayan bir kimse kullanım değeri yaratmış ama meta yaratmamış olur. Meta üretmek için, o kimsenin yalnızca kullanım değeri değil, başkaları için kullanım değeri üretmesi gerekir.(Ve sırf başkaları için üretmesi de yetmez. Orta çağın köylüsü, feodal bey için haraç-tahıl, papaz için öşür tahıl üretti. Ama, haraç-tahıl da öşür-tahıl da başkaları için üretildikleri için meta olmuyordu. Meta olabilmek için, ürünün, kullanım değeri olarak hizmet edeceği başkasına mübadele yoluyla aktarılması zorunludur)¹¹(Marks, 2012, s. 54).

Açıktır ki bir metanın kullanım değeri sabittir yani verili toplumsal koşullarda bireylerin ya da toplulukların kullanımına değer olmasıdır. Bir metanın değişim değeri nedir sorusuna yanıt arayan Marks, meşhur emek-değer ve Artı-değer¹² teorileri üzerinden bu olguyu açıklamaya girişmiştir. Bu teorileri açıklamaya çalıştığı çalışmaların kapsamı göz önüne alındığında, ayrıntılı bir tartışma yürütmemiz elbet ki mümkün değildir. Ancak; hem kuramsal çerçevenin bütünlüğü açısından hem de çalışmanın ampirik ayağının belli bir yönünü ifade etmesi açısından meseleye kısaca değinmek gerekir.

Kapitalin birinci cildinde uzun ve somut örneklerle bir metanın hangi koşullar altında kullanım değerine sahip olduğunu analiz eden Marks, farklı kullanım değeri olan metaların nasıl mübadele edilebildiğine odaklanarak, o metalara içkin bir eşitleme

¹⁰ Burada pre-kapitalist toplumlardan kasıt, kapitalist olmayan tüm toplumsal sistemlerdir. Ortodoks Marksizm'in tarihsel-toplumsal ilerleme şemasının (ilkel, köleci ve feodal) kapitalist olmayan toplumları tarihsel açıdan açıklama adına yeterli olmadığı açıktır. Bu noktada Sencer Divitçioğlu'nun *haraççı toplumlar* tanımı, sadece batı Avrupa'nın değil diğer tüm toplumsal ekonomik sistemlerin artığa el koyma biçimini açıklaması adına daha işlevseldir (Divitçioğlu, 2003, s. 38).

¹¹ Parantez içindeki ifade F. Engels'in *Kapital*'in sonraki basımlarına eklentisidir.

¹² Her iki kavram da Marks öncesine, İngiliz klasik iktisatçılar Adam Smith ve David Ricardo'nun çalışmalarına dayanmaktadır. Ancak Marks; emek-değer ve artı-değer kavramlarını bu iki klasik iktisatçının kullandığı anlamlardan farklı olarak kullanmıştır.

düzlemini ortaya çıkarmıştır. Mübadele değerini sağlayan bu olgu Marks'a göre, o metanın gerçek değeridir. Bu değer de toplumsal olarak gerekli emek-zamandır:

Demek ki, bir kullanım değeri ya da mal, yalnızca, onda soyut insan emeğinin nesnelleşmiş ya da cisimleşmiş olması nedeniyle bir değere sahiptir. Öyleyse onun değerinin büyüklüğü nasıl ölçülür? Onun içerdiği "değer yaratıcı öz"ün, yani emeğin miktarıyla. Emeğin niceliği, süresi ile ölçülür.

Bir metanın değeri, onun üretim sırasında harcanmış emek miktarı ile belirlendiğine göre, bir kimse ne kadar tembel ya da beceriksizse ürettiği metanın yapımı o kadar fazla zaman alacağı için, o kadar değerli sanılabilir. Oysa, değerlerin özünü oluşturan emek, eşit insan emegidir, aynı insan emek güç harcamasıdır.

...Demek ki, bir kullanım değerinin büyüklüğünü belirleyen şey, toplumsal olarak gerekli emek miktarı ya da bunun üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek-zamandır. Toplumsal olarak gerekli emek-zaman, herhangi bir kullanım değerini, toplumun o sırada ki normal üretim koşulları altında, ortalama toplumsal hüner derecesi ve emek yoğunluğuyla elde edebilmek için gerekli emek-zamandır (Marks, 2012, s. 52).

Marks; bir metanın mübadele değerinin(yani gerçek değerinin) o metanın üretiminde kullanılan toplumsal olarak gerekli emek-zamanla ölçülebileceğini söyleyerek, klasik iktisatçıların emek değer teorisinden farklı yeni bir çerçeve sunmuştur. Mübadele süreci sonunda elde edilen değer, yani artı değer, esasen metanın bu sürece girme değerine yani toplumsal olarak gerekli emek zamanına eşittir. Kapitalist üretim formu; işte bu artı değer hem oluşum süreci hem de oluşumu sonrası bölüşüm(ya da el koyma) sürecinin kapsamı dahilinde gerçekleşen bir toplumsal sistemdir.Bu yüzden Marks, kapitalist üretim süreci üzerine şekillenen üretim ilişkileri ve bu ilişkilerin kapsadığı ve oluşturduğu toplumsal sınıfların analizinin tam ortasına emek-değer ve artı-değer teorilerini yani sömürü ilişkilerini koymuştur. Bu durum, toplumsal sınıfları içsel-antagonist(karşıt) ilişkisel bir çerçevede yorumlanmasını gerektirmektedir. Sınıflar arası içsel ilişki, üretici güçlerin ana taşıyıcısı olan taraflardan(emek ve sermaye) herhangi biri olmaksızın üretim sürecinin gerçekleşmemesini ifade etmektedir. Antagonist ilişki ise; sermaye birikiminin Marks'a göre, bizzat artı değer kendisi ile oluşmasından kaynaklanmaktadır.

Bu noktada belirtmek gerekir ki; günümüz toplumsal formasyonunda, kullanım değeri olan bir metanın değişim değerinin sadece toplumsal olarak gerekli emek-zaman ile belirlenmediği aşikardır. Belki de aynı toplumsal emek zamanının harcandığı metalar, değişim sürecinde çok büyük farklarla alıcı bulabiliyor. Bunun sebeplerini analiz etmek

için sadece o metanın üretim sürecinde ki ilişkileri değil, tüketimine dair eğilimlerinin kültürel olarak ele alınması da gerekir. Bu kısa eleştiriye rağmen emek değer teorisinin geçerliliğine dair bir tartışma yürütme derdimiz yok. Ancak sömürü ilişkilerini, bu çalışmanın kapsamı dahilinde sınıflar arası ilişkide nereye oturtacağımızı belirtmek adına bu tartışmayı yürüttük. Bu bağlamda, sömürü tanımını klasik Marksist yaklaşımdan başka bir çerçeveye oturtan Roemer'in 'yeni sömürü' kavramına yakından bakmak gerekir. Amerikalı iktisat bilimcisi Roemer; emek-birikim rejimlerinde ki önemli değişikliklerin yaşandığı yıllara denk gelen çalışması *A general Theory of Exploitation and Class*(1982)'da Marksist teorinin toplumsal sınıfların merkezine koyduğu sömürü ilişkilerini farklı bir değerlendirmeye tabi tutar. Hareket noktası emek-değer teorisinin, toplumsal sınıfların ilişkiselliğini yeterince açıklayamaması üzerine kuran Roemer; bu teorinin tamamen terk edilmesini değil, sömürü kavramını açıklamak adına daha genel bir yaklaşımın özel bir parçası olarak ele almayı önermektedir (Roemer, 1985, s. 32). Sömürü; sadece üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlarla, bu üretim araçlarında emeklerini satarak geçimlerini sağlamak zorunda olanlar arasında gerçekleşmez. Emek rejimlerinin dönüşümü ile beraber, işin niteliğinin farklılaşması sonucunda mülkiyet ilişkileri ile denetim ilişkileri de farklılaşmıştır. Roemer'in sömürü tanımı; bu farklılaşma sonucunda ortaya çıkan 'orta sınıfların' konumlarını açıklamak ve başka toplumsal sistemlerde oluşabilecek başka türde sömürüleri açıklamak adına kurgulanmıştır. Esas olarak dört temel sömürü ilişkisi tanımlanmıştır: emek gücü kıymetlerine dayalı, sermaye varlıklarına dayalı, örgütsel varlıklara dayalı ve beceri ya da ehliyet sahipliğine dayalı sömürü biçimleri(Wright,1989, s. 9). İlerleyen bölümlerde tartışılacak Wright'ın mikro sınıf analizleri için sunduğu ampirik çerçeve açısından ve mülkiyet ilişkileri ile denetim ilişkilerini sömürü kavramı içerisinde bir arada istihdam etmesi bakımından, Roemer'in yaklaşımı dikkate değerdir. Ancak hemen bu noktada bir parantez açmak gerekir: Marks'ın sömürü kavramı sadece meta üretimi sonucunda ortaya çıkan artı değerın nasıl bölüştüğü daha doğrusu eşitsiz bölüşülmesi meselesi üzerine değil, aynı zamanda bölüşümün hangi örgütsel organizasyona dayalı olduğu meselesini de içermektedir. Kapitalist üretim formunda üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun olan dolaysız artı değer üreticileri, üretimin örgütlenmesi ve dolayısı ile artığın paylaşılması sürecinden de yoksunlaştırılmıştır.

...(uç bir örnek olarak) Şayet kapitalist el koyduğu artı değeri emekçilere dağıtsaydı Roemer'in sömürü teorisine göre bir sorun kalmayacaktı. Ancak bu koşul sağlansa bile, üretim sürecinde hiçbir şey değişmeyecekti. Çünkü işçinin halen ne üretileceği, kimin üreteceği ve nasıl üretileceği konusunda hiç söz hakkı bulunmamaktadır(Carchedi, 1989, s. 108).

Roemer'in 'yeni sömürü' kavramı, artığın dağıtımının sonuçları üzerine daha fazla yoğunlaştığından ve üretim biçimi ile üretim ilişkilerini ikinci plana attığından dolayı eleştiriye açıktır. Bu eleştiri -daha önce de dillendirildiği üzere- toplumsal sınıfların ilişkiselliğinde kullanılacak olan analitik kavramlaştırmanın sömürü mü, tahakküm mü olacağı ihtilafından kaynaklanmaktadır. Carchedi'nin eleştirisini haklı bulmakla beraber; Roemer'in 'yeni sömürü' kavramının, özellikle 'çelişik mevkilerin' (E.O. Wright) ve ortodoks Marksist sınıf şablonunun -üretim düzeyinde soyutlamada bile- açıklayıcı olamadığı bazı ara konumların, kapitalist üretim ilişkileri içerisinde açıklanmasında işlevsel bir çerçeve sunduğunu kabul etmek gerekir. Roemer'in 'yeni sömürü' kavramının sınıf analizi konusunda sistematik bir zemini Wright'ın çalışmalarında mümkün olmuştur. Bu konu ilgili bölümde analitik bir düzlemde tekrar tartışılacaktır. Belirttiğimiz gibi, sınıfların konumlarına dair tartışmaların ana ihtilaflarından biri de -soyutlama düzeyine bağlı olarak- sömürü ve tahakküm ilişkilerinin hangisinin daha analitik olacağı üzerinden gerçekleşmektedir. Şimdi; bu ihtilafın klasik referansının diğer bir yanı olan Weberci paradigmaya yakından bakarak, tartışmayı netleştirebiliriz.

3.2. WEBERCİ YAKLAŞIM

Toplumsal sınıf tartışmaları mevzu bahis olduğunda genel eğilim; Weber'in sınıflar analizini Marksist paradigma karşısında konumlandırarak tartışmak olmuştur. Ancak bu konuda sosyal bilimlerde içerisindedir tam bir görüş birliği olduğunu söylemek mümkün değildir. Öyle ki; çağdaş sosyoloji kuramcıları içerisindedir bu iki klasik kuramcıların sınıfa yaklaşım tarzlarını bir arada değerlendiren analizler de az değildir.¹³ Bu türden sentezci yaklaşımların, günümüz toplumsal formasyonunda sınıfların ilişkiselliğini anlamak ve açıklamak adına önemli imkanlar sunduğu yadsınamaz. Bu tez çalışması da, her iki klasik kuramcının toplumsal sınıfların ontolojik değerlendirmelerine dair ortaya

¹³ Bu yaklaşımın erken dönem en bilindik çalışması Ralf Dahrendorf'un *Class and Class Conflict in Industrial Society*'dir. Dahrendorf; sınıflar arası çatışmanın varlığına işaret ederek, Weber'in yaklaşımlarını işlevselci analizlere tahvil eden Parsons'a alternatif bir kuram geliştirirken, Marks'ın sınıf analizini de kapitalist toplumsal ilişkileri açıklayıcı olamaması dolayısıyla eleştirmektedir. Kapitalist toplumlarda emek ve sermaye arasında ki ayrışmanın sadece mülkiyet sahipliği ile değil, daha çok kontrol ilişkilerini de dahil ederek açıklamak gerektiğini savunmuştur.(Dahrendorf, 1959, s.243)

attığı kavramsal/kuramsal çerçevenin işe yarar yanlarını kullanma eğiliminde kaleme alınmıştır. Ancak buna rağmen; Weber'in yaklaşımının Marks'inkinden 1-) kapitalizmin ortaya çıkmasına sebep olan tarihsel/toplumsal koşullar, 2-) toplumsal sınıfların ilişkiselliğini açıklamak adına kullandığı soyutlama düzeyi ve bu soyutlamaya bağlı olarak istihdam ettiği kavramsal analiz çerçevesi ve 3-) sınıfların toplumsal yaşamı açıklamak adına ne derece etkin bir analiz birimi olduğuna dair meselelerde temel olarak ayrıldığını belirtmek gerekir.

Weber; kapitalizmin ortaya çıkışını, üretici güçlerin belli bir seviyeye ulaşarak zoraki olarak sonuçlandığı bir tarihsel aşama olarak görmez. "Üretici güçler"¹⁴ sadece batı Avrupa'da değil neredeyse dünyanın tamamında benzer aşamalarda olmasına rağmen, *modern kapitalizmin* sadece batı Avrupa'da ortaya çıkmış olması o'na göre; kapitalist ruhun ve bu ruhu somut bir zemine oturtan protestan etiğinin bu coğrafyalarda egemen olmasıdır (Weber,2011, s. 23). Yani; kapitalizmin ortaya çıkışı evrensel bir takım mekanizmaların yapısal dönüşümü sonucu değil, batı Avrupa'nın tarihsel bağlamda sosyo-kültürel alanda şekillenen özel bir olgunun (protestan etiği), üretim sürecinin rasyonelleşmesi ile birleşmesi sonucudur. Kapitalizmi tikel bir tarihsel zaman-mekan ilişkisi içerisinde tarif eden Weber; toplumsal sınıflar ve bu sınıflar arası ilişkileri de kapitalist toplumları açıklamak adına başlı başına yeterli bir analiz birimi olarak görmez. Sınıflar; statü grupları gibi, toplumsal farklılaşmanın özel bir alanını ifade eder. Toplumsal farklılaşmanın temelinde ise; güç ve otorite ilişkilerinin dağılımı yatmaktadır. Güç ise; genel anlamda ekonomik güç ile aynı şey değildir. Tersine; ekonomik gücün ortaya çıkışı, başka alanlarda var olan bir gücün sonucu olabilir (Weber,2006, s. 269).

Weber'e göre bir bireyin sınıf konumu, Marks'ta olduğu gibi, nesnel bir takım mekanizmalara bağlıdır. Ancak Weber; sınıf konumunu üretim araçlarının mülkiyetine(üretim ilişkilerine) göre tarif etmemiştir. Mülksüzleşme sürecini üretim

¹⁴ "Üretici güçler" tanımını burada, Marks'ın terminolojisinden yola çıkarak tarif edilmiştir. Marksist paradigma açısından üretici güçler; sınıf mücadeleleri başat olmak üzere, teknik işbölümü ve teknolojik ilerlemeyi ifade etmektedir. Weber'in yaklaşımı açısından üretici güçler hiçbir zaman toplumsal sınıfları ve bunlar arasında ki mücadeleyi ifade etmez. Weber'in çözümlerinde, kapitalizmin varlığı üretimin rasyonelleşmesi sürecine bağlıdır. Bu rasyonelleşme; üretim tekniklerinde ki gelişmişlik seviyesini ifade etmektedir. Bu pasajda üretici güçler kavramını kullanmamızın sebebi; iki kuramcının kapitalizmin ortaya çıkışına dair tespitlerini karşılaştırmalı olarak ele alma amacının sonucudur.

ilişkileri ile sınırlandırmamış ve ekonomi dışı alanlardaki yoksunlaşma olgusunu içeren bir eşitsizlik hiyerarşisi öngörmüştür (Öngen,1996, s. 89).

Sınıf konumu; kişilerin mal, yaşam koşulları ve kişisel yaşantılar için sahip oldukları tipik olanaklar demektir. Bu olanaklar ise; verili bir ekonomik düzen içinde gelir sağlamak üzere mal ya da beceri harcama gücünün derecesi ve türü ya da bu gücün yokluğu tarafından belirleniyor olmalıdır.

...Sınıf konumu bu anlamda son kertede "piyasa konumu"dur (Weber, 2006, s. 271).

Açıktır ki; Weber'in analizinde toplumsal sınıflar, ekonomik kategorilerdir ve kendilerine mal ve hizmetler sağlayacak konumlara ulaşabilecek benzer güçlere sahip olan ve uygun bir hayat tarzı sayesinde onlara ulaşabilen insanlardan oluşur (Weber, Economy and Society, akt. Turner,Beeghley,Powers, 2012, s. 230). Toplumsal sınıfların konumları; üretim sürecinde gerçekleşen ilişkileri üzerinden değil, esasen tüketim sürecinde ki kaynak ve kısıtlar üzerinden belirlenmektedir. Böyle bir tespitin, sınıfların konumlarını açıklarken gelir dağılımını hesaba katan analizlere zemin sunma gibi problemleri olabilir. Piyasada ki mal ve hizmetlere ulaşma güçleri, bireylerin gelirleri ile doğrudan alakalı olsa da; Weber sınıf kuramını gelir dağılımı üzerinden değil, bu gelirleri sağlayan maddi koşulları analize tabi tutarak oluşturmuştur. Bu bağlamda tüm sınıfsal konumlara ait temel kategori, mülk sahipliği ve mülksüzlük üzerinden şekillenmektedir. Ancak bahsi geçen mülk sahipliği, üretim araçlarının mülkiyeti ile sınırlı değildir. Mülk sahipliği ve mülksüzlük, sınıflar arası ayırım açısından ilk kategorik ayrımı ifade etmektedir. Fakat toplumsal sınıflar bu iki ana kamp ile sınırlı değildir. Mülk sahipleri de mülksüzler de kendi içlerinde sınıfsal açıdan daha çeşitli bir yapı arz eder.

Weber; öncelikle mülk sahiplerini ele alarak, onların sahip oldukları kıymetleri kullanma biçimlerine göre farklılaştıklarını iddia eder. Mülk sahipleri örneğin rantıye veya girişimci sınıfına mensup olabilirler(Weber, 2006, s. 271). Rantiyeler; sürekli gelirlerini arttırma eğiliminde olmayıp, esasen şirket hisselerinden elde ettiği gelirlerle yaşamını sürdüren, zamanını hayatını kazanmaktan başka amaçlar için kullanarak, sadece ellerindeki değerlerle geçinen sınıfı ifade etmektedir. Girişimciler ise; ellerinde ki mülkü daha fazla kazanç için işleten, kendilerine ait bir işyeri olan veya işleten mülk sahiplerini kapsamaktadır.

Weber'in terminolojisinde mülksüz sınıflar, hizmetlerinin değeri ve beceri düzeyleri üzerinden kendi içinde farklı sınıfsal konumları oluştururlar. Bu iki faktör de, bireylerin piyasa içerisinde metaları satın alma ve onlara sahip olma güçlerinin önemli bir göstergesidir. Weber'in hizmetlerin değeri ve beceri düzeyleri olarak kavramsallaştırdığı mülksüz sınıflar içi farklılaşma ölçütlerinin, Marks'ın "kafa" ve "kol emeği" arasında ki ayrışmaya denk gelen bir sınıfsal şema oluşturup oluşturmadığı tartışmaya açıktır.¹⁵ Çünkü Weber'in sınıf şemasında; sattıkları becerileri bedensel-emek içermeyen geniş bir 'orta sınıf' tanımı vardır ve sahip oldukları ekonomik-politik güç açısından, hizmetleri bedensel emekle sınırlı kalan çalışanlardan daha fazladır (Weber, 2012, s. 309). Mülksüz sınıflar içinde ayrıcalıksız kesimi, yani hizmetlerini bedensel emekle sağlayan kesim üç düzeyde bulunur: vasıflı, yarı vasıflı ve vasıfsız. Emeğin ayrıcalıklı ya da ayrıcalıksız olarak bölünmesi olgusu, Marksist terminoloji için de söz konusudur. Lenin'in -özellikle İngiliz işçi sınıfının bir bölümü için tanımladığı *işçi aristokrasisi*¹⁶ kavramının böyle bir mahiyeti vardır. Lakin sınıflar arası-ya da içi- tüm ilişkileri artı değer üretimi ve bölüşüm şekli ile açıklayan Marksistler; *işçi aristokrasisini* de, kolektif üretim sonrası burjuvazi tarafından el koyulan artı değer 'kıyımlarının' bu kesime dağıtılması sonucu oluştuğunu iddia etmişlerdir. Belirtmek gerekir ki; sınıflar arası ilişkililik, ister sömürü (artı değer) ilişkileri üzerinden içsel ilişki ister pazar konumları- ve otorite ilişkileri açısından dışsal ilişki bir çerçevede değerlendirilsin, mülksüz sınıfların (gelir yaratıcı mülk) parçalı bir yapı sergilediği tartışmaya açık olmayan bir gerçekliktir. Mülksüz sınıfların bu parçalı yapısı, emek-birikim rejimlerinin karın maksimize edilmesi amacı ile dönüşüme uğramış olması ve kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin de bir sonucudur.

Mülk sahipleri ve mülksüz sınıflar içi ayrımı; toplumsal formasyon düzeyinde açıklamaya çalışan Weber, bu iki sınıf arasında ki ayrımı da piyasa konumları yani mal

¹⁵ Marks'ın terminolojisinde kafa ve kol emeği ayrımı, "üretken emek" ve "üretken olmayan emek" ayrımı ile içi içe yorumlanması gereken bir olgudur. İleriki bölümlerde meseleyi daha ayrıntılı tartışacağız. Ancak şimdilik bu tartışmanın; Weber ve Marks'ın mülksüz sınıflar içi ayrım için başvurdukları bu kavramsallaştırmaların, sınıf içi bir bölünmeyi mi yoksa sınıfsal farklılaşmayı mı ifade ettiği noktasında olduğunu belirtmek gerekir.

¹⁶ Bu kavram Marks tarafından 1837'de İngiltere'de ortaya çıkan 'chartist' hareketi değerlendirirken ortaya atılmış olsa da; işçi aristokrasisinin özellikle sendikal hareketler içerisindeki konumu ve sınıf mücadelesi açısından değerlendirilebilecek eğilimleri Lenin tarafından analiz edilmiştir. Özellikle emperyalizm çağında, küresel sömürü sonucunda dünyanın başka bölgelerinde üretilen artı değer kapitalist metropollere akması sonucunda, bu bölgede ki işçi sınıfının görece ayrıcalıklı olabileceği üzerinden bu kavramsallaştırmaya başvurulmuştur (V.İ. Lenin, 2000, s. 103).

ve hizmetlere ulaşabilme potansiyelleri üzerinden değerlendirmiştir. O'na göre mal ve hizmetlerden yararlanma hakkı mülkiyete sahip olanların belirledikleri bir olgudur.

Değişim amacıyla piyasada rekabet eden insanlardan oluşan bir toplulukta maddi mülkler üstünde ki tasarruf hakkının dağılım biçiminin kendiliğinden belirli yaşam olanakları yarattığı, en temel ekonomik gerekçelerden biridir. Marjinal yarar kanuna göre bu dağılım biçimi değerli mallar için girilen rekabetten mülksüzleri dışlar; mülk sahipleri lehine işler, daha doğrusu mal edinme tekelini onlara verir. Genelde onların fiyat savaşlarındaki gücünü, salt hizmetlerden ya da kendi emekleriyle yarattıkları mallardan başka arz edecek bir şeyi olmayan ve varlıklarını sürdürmek için bu ürünlerinden kurtulmak zorunda olanlar karşısında artırır(Weber, 2006, s. 270).

Mülk sahibi sınıfların piyasa koşullarını, yani mal ve hizmetlere ulaşabilme olanaklarını ellerinde bulundurduklarını söyleyen Weber; böylelikle ekonomik güç ile başka alanlarda ki güç arasında ki geçirgenliğe işaret etmektedir. Toplumsal farklılaşmanın, Weber'e göre, en az sınıfsal farklılaşma kadar önemli bir yanını oluşturan statü gruplarının sınıfsal konumlarla olan geçirgenliği de bu zemin üzerine şekillenmektedir.¹⁷

Sonuç olarak Weber'in sınıf şeması; Marks'inkinden farklı olarak, mülkiyet ilişkilerine indirgenmiş üretim ilişkileri üzerinden değil, mal ve hizmetlere ulaşabilme potansiyelinin ortaya çıktığı piyasa ilişkileri kuramlaştırılmıştır. Bunun sebebinin, her iki kuramcının araştırma nesnelерinin farklı yönlerini açıklamaya çalışmalarından kaynaklandığını söylemek pek mümkün değildir. Daha doğrusu; böyle bir durum söz konusu olsa dahi, yani aynı nesnenin farklı yönleri analize tabi tutulmuş olsa da, kuramcılar bu farklı açıklamalara götüren daha önce de dillendirildiği üzere farklı soyutlama düzeyleridir. Toplumsal yaşamın tüm kurumlarının, o toplumdaki egemen üretim biçimi üzerinden şekillendiğini ifade eden Marks; sınıfları da o üretim biçiminin zorunlu ilişkileri üzerinden analiz etmiş ve sınıflar arası ilişkileri sömürü ilişkileri ile açıklamıştır. Sınıfları mal ve hizmetlere ulaşabilme kapasitesi ile şemalaştıran Weber

¹⁷ Statü gruplarının Weber'in toplum çözümlemesinde sınıflardan daha analitik bir öneme sahip olduğunu belirtmek gerekir. Toplumsal sınıflar tamamen ekonomi faktörüne bağlı grupları ifade ederken, statü grupları ise; insanların yaşam biçiminin somut, pozitif ya da negatif toplumsal onur ölçütleri tarafından belirlenir(Weber,2006, s. 277). Sınıf ve statü(ve tabi ki partiler) verili bir toplumsal formasyonda güç ve otorite dağılımının unsurlarıdır. Bir kez daha Weber'in toplumsal farklılaşmayı açıklarken kullandığı anahtar kavramın güç ilişkileri olduğu görülebilmektedir. Statü gruplarının kuramsal analizi bu kadar kısa özetlenebilecek bir olgu olmasa da; toplumsal sınıfları üretim alanlarında ve üretim düzeyinde inceleyen bu tez çalışması açısından statü grupları analitik bir kavramsal çerçeve açısından ikincil bir öneme sahiptir.

ise; toplumsal formasyon düzeyinde bir soyutlamaya başvurmuş ve sınıflar arası ilişkilerin merkezine güç ilişkilerini koyarak daha çok harici bir ilişkisellik sunmuştur. Belirtmek gerekir ki; bu iki klasik kuramın da- elbet ki araştırmanın bağlamı dahilinde değişkenlik arz edebilecek- işe yarar ya da kullanılmaz yanları vardır. Toplumsal sınıfları üretim süreci ve üretim alanları içerisinde ele almaya çalışan bu tez çalışması açısından; sınıflar içsel ilişkisel bir çerçevede istihdam edilirken, kavramsal çerçeve hem sömürü ilişkilerini hem de özellikle ikili bir sınıf şemasının dışına taşan sınıfsal konumları ya da sınıf içi ayrımları açıklamak adına denetim/tahakküm ilişkilerini içermektedir. İlgili bölümlerde meselenin daha açıklayıcı şekilde tartışılacağını belirtip; sınıf tartışmalarının Marksizm içi terminolojiye denk gelen ama esasında sosyal bilimlerde ki temel ikilik olan yapı/fail ikiliği üzerinden okunması gereken diğer ana eksen yaklaşımları incelemeye koyulabiliriz.

3.3. TOPLUMSAL SINIFLARIN NESNEL VE ÖZNEL KONUMLARI: KENDİNDE SINIF/KENDİSİ İÇİN SINIF AYRIMI

Toplumsal sınıfların konumlarının analizinde; nesne/özne ikiliğine denk yorumlanabilecek bu tartışma, tarihsel olarak klasik iki ana eksen (Marks ve Weber) sonra ikinci dönem kamplaşmayı ifade etmektedir. Kendinde sınıf ve kendisi için sınıf ayrımı, bahsettiğimiz üzere, Marksist terminolojiye ait bir kavramsal şemadır. Bu bölümde ki tartışmaların bu terminolojiye dayanarak yapılmış olması, meseleyi sadece Marksist cenah içerisinde ki tartışmalarla sınırlandırma sebebi ile değil yapısalci/volontarist sınıf yaklaşımlarını anlamak adına kullanışlı bir kavramsal şema sunmasındandır.

Marks; kendinde sınıf tanımlamasını, toplumsal sınıfların nesnel konumlarını ifade etmek-daha doğrusu nesnel belirlenimlerini- açıklamak adına kullanmıştır. Bir toplumsal sınıf konumu, o toplumda egemen olan üretim biçimi ve üretim ilişkileri bağlamında belirlenir. Üretim araçlarının mülkiyetine sahiplik(ya da yoksunluk) sınıf konumlarını belirler. Sıklıkla 'ekonomik determinizm' eleştirisine muhatap olan bu analiz, Marks açısından sınıf oluşumu¹⁸ için yeterli gözükmez. Sınıf oluşumu, kendisi için sınıf olma hali, sınıf aidiyetinin o sınıfa üye olan bireyler tarafından bilince

¹⁸ İlgili bölümde ayrıntıyla tartışılacağını belirtmekle beraber; burada E.O. Wright'ın terminolojisinde kendinde sınıf ile kendisi için sınıf ayrımına denk gelen sınıf yapısı ve sınıf oluşumu ayrımının kullanıldığını belirtmek gerekir.

çıkarılması ile mümkündür. Burjuvazi ve işçi sınıfı arasındaki ilişki, emek ve sermayenin üretim sürecinde ki çelişik¹⁹ karakterinden dolayı antagonist yani karşıtlık ilişkileridir. Marks'a göre bu karşıtlığın bilince çıkarılması, mücadele içerisinde gerçekleşebilir ve böylelikle kendisi için sınıf konumu gerçekleşebilir (Marks 1962:157). Tartışma tam bu noktada sıkıntılı bir zemine oturmaktadır. Kendinde sınıf ile kendisi için sınıf olguları, toplumsal sınıfların nesnel ve öznel konumları arasında bir zamansal-mekansal uğrak olarak mı ele alınmalı yoksa; bu iki olgu içsel ilişkisel bir semada mı istihdam edilmelidir. Marks'ın yapıtlarında bu konu açıkça tartışılmamıştır ancak buna rağmen O'nun felsefi ön kabullerine ve yaşam pratiklerine bakarak bir akıl yürütmede bulunabiliriz. Metodoloji tartışmaları bölümünde; Marks'ın, nesne ve özne arasında parçalanmış hakikat teorilerine karşı diyalektik ilişkisel bir yöntemle kendi bilim felsefesini oluşturduğunu ancak buna rağmen, her daim nesnenin(yapının) fail-öznenin eylemleri üzerinde ki kısıtlayıcı etkisini ön plana çıkardığından bahsetmiştik. Kendinde sınıf ve kendisi için sınıf ayrımı da esasen Marks'ın bu felsefi yaklaşımının kuramsal çerçevesine oturan bir meseledir. Sınıflar; üretim biçimi ve üretim ilişkileri bağlamında kendinde sınıf halindeyken, üretici güçlerin gelişimine bağlı olarak - çelişkilerin derinleşmesi vesilesi ile kendisi için sınıf konumuna yükselecektir çünkü işçi sınıfı kötüleşen koşulları vesilesi ile mücadele pratiğine zoraki olarak sarılacaktır. Yani kendisi için sınıf konumu, üretim süreci/üretim ilişkileri ve üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi ile ortaya çıkabilecek bir 'alt belirlenen' alanı ifade etmektedir. Bu tablo Marks'ın; kendinde sınıf ile kendisi için sınıf ayrımını tarihsel- ve belki de evrimsel- uğrak alanları olarak gördüğü şeklinde yorumlanabilir. Bertell Ollman bu meseleye başka bir yorum getirerek; Marks'ın kendinde sınıf ve kendisi için sınıf ayrımını parçalı bir hakikat anlayışından değil, o'nun soyutlama düzeyi ile alakalı olduğunu söyler (Ollman,2006, s. 61).²⁰

¹⁹ Marks'ın ekonomi-politik çalışmaları(Grundrisse, Kapital I,II ve III), kapitalist üretim sürecinin doğasına atfettiği bu çelişkiyi açıklamaya dönük çalışmalarıdır. Emek-değer ve artı-değer teorileri bu çelişkiyi açıklamak adına kuramlaştırılmıştır. 19 yy. da çalışma saatleri, ücretler ve işgünü üzerine yürüyen mücadeleler, esas olarak sermaye birikimi ile emek maliyeti arasında ki çelişkiyi ifade emektedir(Marks 2013,s. 232). Marks'a göre sermaye arası rekabet, diğer girdilerin eşit kabul edildiği bir ortamda, iş gücü maliyeti üzerinden gerçekleşmektedir. Günümüzde sermayenin üretim etkinliğini, ucuz iş piyasası açısından 'cennet' olan Asya ve Latin Amerika gibi yerlere kaydırması, Marks'ın bu söylemini haklı çıkartır gözükmektedir.

²⁰ Marks'ın soyutlamaları şeyler değil süreçlerdir. Bu süreçler aynı zamanda Marks'ın hemhal olduğu tüm temel süreçleri kapsayan sistemsel ilişkilerdir. Sonuç olarak da her süreç bir ilişkiler yumağı olarak

Sonuç olarak; toplumsal sınıfların-ister üretim sürecinde ki ister tüketim sürecinde ki- nesnel konumları ile kendi konumlarını nasıl algıladıkları yani öznel konumları arasında uğraksal bir ayrıma gitmek, kuramsal olarak yadsınabilecek bir olgu değildir(her daim nesne/özne ikiliğinin ilişkisel olarak bir arada istihdam edilmesi koşulu ile). Mesele bu uğrakların hangi süreçleri kapsadığı, sadece ekonomik kategorilerle mi yoksa sosyo-kültürel,tarihsel ve politik-ideolojik dinamikleri de kapsayan çok katmanlı mekanizmalarla mı oluştuğunun analizidir.

3.3.1. Yapısal Mekanizmaların Belirleyiciliği: İdeolojik ve Politik Etmenler

Toplumsal sınıfların konumlarının analizinde; yapısal mekanizmaların, bu sınıf konumlarını işgal eden bireylerin anlam dünyalarından- başka bir deyişle sınıf bilinçlerinden çok daha etkin bir işleve sahip olduğu iddiası, yapısalcı sınıf yaklaşımların temelini oluşturur. Bu yaklaşımlarda, ister otorite yapıları (Dahrendorf) ister ekonomi-politik-ideolojik yapılar (Althusser ve Poulantzas) olsun, esas vurgu yapının belirlediği rollerdir ve bireyler ya da sınıflar bu rolleri yerine getiren, 'kendinde' konumlardır.

Sınıflar, kimi konumlarla ilgili meşru iktidar farklılıkları, yani otorite beklentilerine göre, toplumsal rollerin yapısındaki farklılıklar üzerine bina edilir... Bir birey, otorite açısından uygun rolü oynadığında bir sınıf mensubu olur... Toplumsal örgütlenmede, bir konuma sahip olduğu için bir sınıfa mensup olur; yani sınıf aidiyeti toplumsal bir rolün yükümlülüklerinden edilir(Dahrendorf,1959, s. 149).

Üretim ilişkilerinin yapısı üretimin aktörleri tarafından işgal edilen yerleri ve benimsenen işlevleri-rolleri- belirler. Aslında bu aktörler söz konusu işlevlerin 'destekleri' oldukları sürece bu yerleri işgal etmekten fazlasını yapamazlar. Bu yüzden hakiki özneler(sürecin hakiki özneleri olma manasında) bu konumları işgal edenler veya işlevleri yerine getirenler değil, aksine üretim ilişkileridir-ve siyasal ve ideolojik ilişkilerdir-(Althusser,1979, s. 8).

Elbet ki; toplumsal hayat içerisinde yapıların sınırları ve kaynakları üzerinden, bireylerin veya grupların toplumsal rolleri mevcuttur. Ancak bu analiz; yapının yeniden-

kavranan diğer süreçlerin bir görünümü, onlara bağımlı parçasıdır. Bu şekilde Marks kapitalist üretim tarzının ikili karakterini(onun tarihsel ve organik) aynı soyutlamalar içerisinde bir araya getirmiş olur. Yani gerçeklikte birleşik olan bir şeyi düşüncede de birleştirmiş olur ve bu karmaşık yapının sadece bir kısmına odaklanmaya ihtiyaç duyduğunda onları bir uğrak, bir biçim veya belirlenim şeklinde ele alarak bunu yapar(Ollman,2006, s. 61).

üretimi bağlamında aktörlerin eylemliliği hesaba katılmaksızın yapıldığında, hakikate dair eksik bir kavrayışı temsil etmektedir. Dahrendorf'un ve Althusser'in bu yaklaşımına karşı Thompson'ın şu eleştirisi kayda değerdir: "Kuşkusuz sorun, bireyin o 'toplumsal rolü' nasıl edindiği ve belirli bir toplumsal örgütlenmenin(mülkiyet hakları ve otorite yapısıyla) nasıl oluştuğudur. Ve bunlar tarihsel sorunlardır. Ve biz tarihi belirli bir anda durdurursak, ortada sınıflar kalmaz; yalnızca çok değişik deneyimleri ile çok sayıda insan kalır"(Thompson,2004, s. 41). Thompson'un kuramsal derdi; bu türden tözcü analizlerin, tarihi ve dolayısı ile yapıları ve bu yapıların yeniden-üretiminde failin *praksisini* belli bir zaman-mekanda sabitleyerek teorilerini oluşturmalarının toplumsal hakikate denk gelmeyen yanlarını ortaya çıkarmaktır.

Yapısalcı sınıf analizleri mevzu bahis olduğunda, akla gelen ilk isimlerden biri kuşkusuz Fransız düşünür Louis Althusser'in ve O'nun yapısal bir mekanizma olarak ideolojik aygıtlara atfettiği önemin kuramsal mirasıdır. Birinci paylaşım savaşı sonrası; özellikle Stalin dönemi Sovyet deneyimi ve bundan bağımsız ele alınamayacak Marksizm'in Avrupa'da içine girdiği kuramsal kriz dolayısı ile, Avrupa düşün semalarında Marksizm'i hümanizm ile yorumlamanın yolları aranmaya başlandı. Hegel ile Marks'ı -yeniden- bir araya getirmeye çalışan bu kuramsal yaklaşımlara karşı, Althusser'in kuramsal çerçevesi deyim yerindeyse bir meydan okumayı ifade etmekteydi. Althusser; Marks'ın eserleri bütünlüklü bir şekilde ele alındığında, erken dönem çalışmaları ile sonrakiler arasında epistemolojik bir kopuşun görülebileceğini iddia etmiştir(Althusser,2002, s. 17).

'Genç Marks' ve 'olgun Marks' ayrımına giden yazar; Hegelci etkilerden *Alman İdeolojisi* adlı eserle birlikte tamamen kopan bir Marks portresi sunmaktadır. Althusser'in kuramsal derdi 'yanlış' Marks okumaları vesilesi ile hümanist fikirlerin- ya da özne merkezli yaklaşımların- Marksist kuramdan uzaklaştırmaktır. Althusser'in kuramsal yaklaşımının bu tez çalışması bağlamında ilgisine mazhar olan kısmı, toplumsal sınıfların konumlarının- ama daha çok bu konumları işgal eden bireylerin sınıf konumları hakkında ki algılarına ideolojik mekanizmaların aracılık edip etmediği meselesidir.

Althusser; ideolojik mekanizmaların analizini, üretim biçimi ve üretim ilişkilerinin nasıl yeniden üretildiği sorunsalı üzerinden kuramlaştırmıştır(Althusser,2006, s. 109).-

Kapitalist- üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi olgusu, üretici güçlerin belli bir doyum seviyesine ulaşmasına rağmen, beklenen proleter devrimin batı Avrupa'da bir türlü gerçekleşmemesinin kuramsal alanda yarattığı yeni arayışların bir sonucu olarak gündeme gelmiştir. Üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında ki tarihsel çelişkinin geldiği nokta itibarı ile, sınıf mücadelelerinin *Manifesto*'daki 'kehanetleri' doğrulamayan durumunu ve kapitalizmin devamlılığını açıklamak adına Althusser, 'ekonomi dışı' yapısal mekanizmalara yönelmiştir:

Üst yapının "işlev" ve "işleyiş"inin ne olabileceğini anlamak için, üretim koşullarının yeniden-üretimi bakış açısına yükselmemiz gerektiğine ikna olduk. Gerçekten de, iktisadi altyapı mekanizmalarının basitçe mülhazası emek gücü de dahil, üretici güçlerin koşullarının yeniden üretimini açıklamayı sağlasa da, üretim ilişkilerinin yeniden üretimini açıklamayı hiçbir biçimde sağlayamaz...Oysa, (devletin baskı aygıtı tarafından) bu yeniden üretimin ve (DİA tarafından)²¹ bu yeniden üretim koşullarını sağlayan üstyapıdır. Bu nedenle tüm üst yapı bize, sınıfın baskı iktidarı ve sınıfın ideolojikleştirme iktidarı şeklindeki iki veçhesi altında ele alınan Devlet üzerinde gruplaşmış ve merkezileşmiş olarak görülür. Bu nedenle... ideoloji de, bize, devlete indirgenebilecek ve karmaşık çeşitliliğini örten birlik içinde, devlet ideolojisi olarak düşünebilecek bir şeymiş gibi gelir.

Eğer böyleyse, verili bir üretim tarzının egemenliğindeki toplumsal formasyonun(incelenen durumda kapitalist üretim tarzının) "süresi" bu yeniden-üretimin koşullarını sağlayan üst yapının "süresine" ve bu yeniden üretimin kendisinin, yani baskı aygıtı ile ideolojik aygıtlarının birliği içinde ele alınan sınıflı devletin süresine bağlıdır(Althusser, 2006, s. 113).

Aşık ki-Althusser'e göre-; kapitalizmin çelişik özüne rağmen üretim tarzının ve üretim ilişkilerinin-başka bir deyişle toplumsal sınıfların- yeniden üretiminde ki giz, egemen ideolojinin(devletin ideolojik araçları vasıtası ile) kapitalist üretim tarzına son verecek dinamikleri manipüle etmesinden kaynaklanmaktadır. Althusser'in bu yaklaşımını Marks'ın şu analiziyle bir arada okumak meseleyi daha da açıklığa kavuşturacaktır:

Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda egemen düşüncelerdir; başka bir deyişle, toplumun egemen maddi gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen zihinsel gücüdür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda , zihinsel üretimin araçlarını da emrinde bulundurur, bunlar o kadar birbirinin içine girmiş durumlardır ki, kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenlerin düşünceleri de aynı zamanda bu egemen sınıfa bağımlıdır...Örneğin kraliyetin, aristokrasinin ve burjuvazinin iktidar için çekiştikleri ve dolayısıyla iktidarın paylaşılmış olduğu bir devirdeki bir ülkede, kuvvetler ayrımı öğretisinin artık "ebedi yasa" olduğu öne sürülen egemen öğreti

²¹ (DİA) Devletin İdeolojik Aygıtları. Althusser, 2006

olduğu görülür²²...Böylece, *egemen* sınıf içerisinde, bir kesim, sınıfın düşünürleri olarak ortaya çıkarlarken, diğerleri kendileri hakkında hayal ve düşünceler yaratmaya daha az vakitleri olması nedeniyle, bu düşünce ve yanılsamalara karşı tutumları daha pasif ve kabullenicidir (Marks, 2010, s. 75).

Althusser'in ideolojik yapısal mekanizmalara atfettiği bu önemin, önemin derecesinden bağımsız olarak, problemleri bir yanı vardır. Egemen sınıfların kendi çıkarları doğrultusunda oluşan egemen ideolojinin üretim ilişkilerini yeniden ürettiğini iddia etmek, yani bu ilişkilerin 'canlı taşıyıcısı' toplumsal sınıfların ideolojik manipülasyon sonucu yeniden üretimin de bizzat taşıyıcısı olduğunu söylemek; belirleyici olarak yapısal mekanizmaların işaret edildiği yerde tersinden öznel eylemliliğini öne çıkaran çelişik bir durumu ifade etmektedir. Eğer kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmemesi sınıf mücadelelerine, daha doğrusu işçi sınıfının bu üretim biçimi ve ilişkilerini tasfiye edecek eylemliliğine bağlıysa; ideolojik mekanizmaların kapitalist üretim biçimini yeniden ürettiğini söylemek, bu tarz eylemliliğin (harici olarak) önüne geçildiğini ifade etmek anlamına gelir. Metodoloji tartışmalarında da değindiğimiz üzere, hakikati ön kabul olarak parçalı bir şekilde ele alıp sonra da bu parçalardan herhangi birine yaslanarak yapılacak her türlü hakikat açıklaması, Althusser'in yaklaşımında görülebileceği gibi ontolojik tutarsızlıklar sergileyebilir.

Tarihi öznesiz ve ereksiz bir süreç olarak tarif eden Althusser; öznel hareketini mutlak bir şekilde üretim ve yeniden-üretim ilişkilerinin belirlenim alanına hapseder. Althusser'in kavramsal şemasında üretim ilişkileri ve yeniden-üretim ilişkileri, Marksist terminolojide 'alt yapı' ve 'üst yapı' tanımlamalarına denk gelen, ekonomi (üretim ilişkileri) ve politik-ideolojik (yeniden-üretim ilişkileri) kategorilerdir.²³ Toplumsal sınıfların konumlarının analizinde politik-ideolojik yapısal mekanizmaların belirleyiciliği konusunda özgün çalışmalara imza atan Poulantzas'ın analizlerine geçmeden önce; 'alt yapı' 'üst yapı' kavramsallaştırmaları hakkında birkaç şey söylemek

²² Montesquieu'nun 'kuvvetler ayrımı' ilkesini, İngiliz toplumunda ki egemen sınıfların parçalı ve ittifaka dayalı yapısını ele alarak oluşturulduğu tarihsel bir geçektir.

²³ "Ulaşmış olduğum ve bir kez ulaştıktan sonra incelemelerime kılavuzluk etmiş olan genel sonuç, kısaca şöyle formüle edilebilir: Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında zorunlu kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü *alt-yapı olarak*, toplumun iktisadi yapısı, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur" (Marks, 1979, s. 25).

gerekir. Bu tez çalışmasının dayandığı kuramsal çerçeve açısından, kategorik olarak yapılar arasında bir öncelik veya sonralık-ya da belirleyicilik- ilişkisi kurmak söz konusu değildir. Daha doğrusu böyle bir ilişki-şayet kurulacaksa- a priori olarak şemalaştırılamaz; ancak, ilişkinin gerçekleştiği zaman-mekan bağlamın analizi ile beraber tarif edilebilir ki bu da ampirik bir meseledir. Ekonomiyi zaman-mekan ilişkilerinden bağımsız - her daim ya da 'son kertede' belirleyici bir kategori olarak istihdam etmek, politik-ideolojik yapıların (elbet ki bu yapıları işgal eden faillere aracılığıyla) ekonominin yapısında dönüşümleri etkilemiş tarihsel gerçeklerle de uyumamaktadır.²⁴ Bu bağlamda politik-ideolojik(bunlara ekonomik yapıyı da dahil etmek gerekir) yapıları 'görece özerk' olarak istihdam eden Poulantzas'ın kavramsal şeması, ilişkiyel bir perspektif açısından önemli imkanlar sunmaktadır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki; Poulantzas'ı yapısalcı sınıf teorileri kategorisine hapsetmek pek insaflı bir tutum olmaz.²⁵ Yunan düşünürün; hocası Althusser gibi yapısal mekanizmalara yeniden-üretim kavramı üzerinden odaklanırken, failliği ve daha çok failin de yeniden-üretimini kuramında istihdam ettiğini belirtmek gerekir:

Toplumsal sınıfların(toplumsal ilişkilerin) genişletilmiş yeniden üretimi, *birbirinden ayrı olamayan iki yönü* içerir. Birincisi faillerin işgal ettikleri konumların genişletilmiş yeniden üretimi söz konusudur. Bu konumlar, sınıfların yapısal belirleniminin, yani yapı tarafından belirlenimin(üretim ilişkileri,politik-ideolojik egemenlik/tahakküm) sınıf pratikleri içerisinde işleme tarzını sunar. Sınıfların belirlenim tarzı, aynı zamanda onların yeniden üretilme tarzına hükmeder...İkincisi faillerin bizzat bu konumlara göre yeniden üretimi ve dağılımı söz konusudur. Verili bir konumu kimin işgal ettiği,... nasıl ve ne zaman meydana geldiği sorularını içeren bu ikinci yönü, birinci yöne - toplumsal sınıfların işgal ettikleri gerçek konumların yeniden üretimi- tabidir(Poulantzas, 2013, s. 301).

Poulantzas'ın bu pasajının, realist metodolojik paradigmanın felsefi alt yapısı olarak gördüğümüz yapı/fail ikiliklerini aşan ilişkiyelci perspektif kategorisine bire bir girdiğini söylemek de mümkün değildir. Ancak o'nu sınıf mücadelesi ile sınıf konumu

²⁴ Bu bağlamda tarihsel olarak verebilecek en iyi örnek sanırım Keynesyen politikaların 'ileri' kapitalist ülkelerde uygulamaya sokulmasının arkasında ki politik-ideolojik gerekçelerdir. 1929 büyük buhrandan sonra benimsenen Keynesçilik iktisat politikaları, makro iktisadi çerçeveden bakıldığında kapitalist üretimin temel mantığı olan karın maksimizasyonu olgusuna ters düşen bir gerçekliğe denk gelse de; yaygın bir şekilde benimsenmesinin sebebini, 'soğuk savaş' koşullarında ileri kapitalist metropollerde işçi sınıfının görece daha iyi koşullarda yaşamasını sağlayarak -alternatif- toplumsal projelere meyil etmesinin önüne geçebilecek bir potansiyele sahip olmasında aramak gereklidir.

²⁵ Yeri gelmişken hem Althusser'in- ki Fransız Komünist Partisi merkez komite üyeliğini uzun yıllar sürdürmüştür- hem de Dahrendorf'un sınıf mücadelelerine başka bir deyişle kolektif özneye yer yer vurgu yaptıklarını belirtelim. Lakin iki kuramcının da kolektif öznenin bu eylemliliğini, 'işlevsel' bir zeminde yapıların kudretine atfettikleri de bir geçektir.

arasında tersten kurduğu ilişkiden dolayı, bahsettiğimiz üzere tamamen yapısalcular içerisinde değerlendirmemizi de engellemektedir. "Toplumsal sınıflar, yalnızca tarihsel ve dinamik bir boyutu olan sınıf mücadelesi içerisinde varlık kazanır. Sınıfları, fraksiyonları ve kategorileri ancak sınıf mücadelesinin tarihsel perspektifinde değerlendirerek kurmak ve hatta sınırını belirlemek mümkün olur"(Poulantzas 2013, s. 299).

Poulantzas'ın durduğu bu özgün yeri, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde kendisinin kuramsal görüşlerine başvurduğumuz yerde okuyucu tarafından daha net anlaşılacaktır. O'nun görüşlerinin yapısalcı sınıf yaklaşımı kategorisinde değerlendirilecek yanı ise; konumların yeniden-üretiminde politik-ideolojik aygıtların önemine yaptığı atıftır.

Sınıf konumlarının yeniden üretiminde söz konusu ideolojik-politik mekanizmaların etken rolü, 'görece özerk' olan devlet aygıtı ile gerçekleşmektedir. Ortodoks Marksist kuramda egemen sınıfların baskı aracı olarak *betimlenen* devlet; Poulantzas'a göre, tüm toplumsal sınıf konumlarına 'eşit' mesafede duruyor izlenimi yaratarak kapitalist sistemin yeniden-üretimini sağlama konusunda salt baskı aracından daha karmaşık bir role sahiptir. Bu rolü sadece ideolojik illüzyonlara başvurarak değil, aynı zamanda reel olarak ekonomiye doğrudan müdahale ederek-örneğin doğrudan işveren olarak piyasa da yer alarak- da yerine getirebilir. Devletin görece özerkliği hususunda Poulantzas iki farklı özerklik kategorisi oluşturur: politik oluşumun ekonomiden görece özerkliği ve devletin egemen sınıflardan görece özerkliği. Devlet bu görece özerkliği sayesinde kapitalist sınıfın çıkarlarını sadece işçi sınıfına karşı değil, aynı zamanda bireysel kapitalistlerin çıkarlarına karşı temsil etmek yoluyla kapitalist toplumun yeniden-üretimini güvence altına almaktadır(Çeğin ve Öğütle, 2010, s. 75).

Tıpkı Althusser gibi Poulantzas da kilise, siyasal partiler, dernekler, okullar, kitle iletişim araçları ve 'bir bakıma aile' gibi kurumları devletin ideolojik aygıtları olarak sıralamış, bu aygıtların kendi işlevinden dolayı baskı aygıtından görece daha fazla özerkliğe sahip olduğunu söylemiştir.²⁶ Ve bu kurumların bazen egemen sınıflar dışında

²⁶ Poulantzas devletin baskı aygıtlarına sahip olduğunu ve bunların Ortodoks Marksist devlet tahlilinde ki gibi hükümet,ordu, polis, hukuk ve idare gibi yapılardan oluştuğunu kabul etmektedir(Poulantzas,2013, s. 261).

ki sınıflar için de iktidar merkezleri sağlayabildiğini iddia etmiştir(Poulantzas 2013, s. 298).

Açık ki her iki düşünürün de kuramsal derdi; üretici güçler ile(burada ki anlamıyla toplumsal sınıflar) üretim ilişkileri(son tahlilde sömürü ilişkileri) arasındaki Marksist paradigma açısından nihai olarak sürdürülemez tarihsel çelişkinin, bir toplumsal devrime yol açamamış-ya da bu devrime öncülük edecek işçi sınıfının "kendisi için bilinç" üretememiş- olmasının ve bu bağlamda kapitalist toplumsal sistemin nasıl yeniden üretilebildiği sorunsalına cevap aramaktır. Bu yüzden üretim ilişkilerini salt üretim süreci düzeyinde soyutlayarak değil-yani sadece ekonomik ilişkileri analize dahil ederek değil- ideolojik/politik egemenlik/tahakküm ilişkilerini de üretim ilişkileri içerisinde analize dahil ederek kuramlarını oluşturmuşlardır. İndirgemeci olma tehlikesine karşın meseleyi şu şekilde toparlarsak sanırım hata yapmış olmayız; sınıf konumlarının yeniden-üretimi,bu konumları işgal eden failerin sınıf konumlarını-antagonistik ilişkiler düzeyinde- algılamalarında, görece özerk olan devletin politik/ideolojik aygıtlarının -negatif olarak- aracılık etmesi sonucunda gerçekleşmektedir. Bu tespite rağmen Poulantzas'ın kuramında özgün bir yer olarak; 'kendinde sınıf' konumunun hiçbir şekilde bir 'sınıf bilinci' içermediği türünden sınıfların nesnel ve öznel konumları arasında parçalı ve mekanik-evrimci bir şema çizen yaklaşımlara mesafeli yaklaştığını belirtmek gerekir. O'na göre toplumsal sınıflar 'kendisi için sınıf' olmadıklarında da bir bilince sahiptirler ve bu bilinci tamamen egemen ideolojiye angaje olarak açıklamak doğru değildir.

Dolayısıyla politik olarak egemen bir sınıfın ve politik açıdan egemen ideolojinin "çıkarları"nın nesnel örtüşmesi, ancak bu ideolojinin içsel birliği tek bir sınıf bilinci/dünya anlayışıyla değil de bir çok çatışan sınıfın politik düzeydeki birliği aracılığıyla yorumlanırsa anlaşılabilir. Bu ideoloji bu yüzden hegemonik sınıfın dışındaki sınıfların kendi varoluş koşullarını yaşama tarzını uyarlayan bir dizi "öge"yi içerebilir. Egemen ideoloji ile egemen sınıf arasında ki ilişkiler çoğu zaman iyice maskelenebilir. Bütün ideolojiler gibi kendi ilkelerini kendisinden saklayan bir ideoloji, ideolojik düzeyin karmaşık yapısı içerisinde hegemonik sınıfın dışındaki bazı sınıfların kendi varoluş koşullarını yaşama tarzına daha yakın gibi görülebilir. Dahası bu değerlendirmeler kesinlikle Gramsci'nin özgün tezlerinden birini daha gerçekliğini kanıtlar.Gramsci *iktidarın fethinden ve politik olarak egemen sınıf olmadan önce bile* işçi sınıfın, bir toplumsal formasyonun egemen ideolojisine derinden nüfuz edebileceğini söylüyordu(Poulantzas, 2013, s. 187) .

Verili bir sınıf konumu ile bu konuma atfedilen sınıf bilinci ve eylemliliği arasında aşamalı bir ayrıma gitmek, sınıf bilincini sınıf konumunun bir 'üst' aşaması olarak tarif

etmek, nesne/özne ikiliğinin sınıf tartışmaları bağlamında yeniden üretildiği bir zemini işaret etmektedir ki; bu tez çalışmasının kuramsal çerçevesi açısından kabul edilir değildir. Ancak örneklem alanında toplumsal sınıf konumlarını işgal eden faillerin bu konumları nasıl algıladıklarını açıklama derdi ile kaleme alınan bu çalışmada, faillerin konumlara dair algılarında politik/ideolojik aygıtların etkisi tamamen analiz dışı bırakılmamıştır. Resmi devlet ideolojisine sahip toplumsal formasyonlarda, politik/ideolojik devlet aygıtlarının faillerin algı ve eylemlerine aracılık ettiği gerçeği ampirik bir sınıma tutulmayacak kadar somuttur. Lakin bu aracılığın ortaya çıkardığı 'bilinç' düzeyini kategorik olarak sınıf konumlarının 'üretmesi gereken' bilince denk düşmeyen bir 'yanlış bilinç' tanımlaması yapan iradeci sınıf yaklaşımlarına eleştirel yaklaşarak analize dahil edildiğini belirtelim. Bu bölümü bitirirken son olarak sözü E.P. Thompson'a bırakalım:

Batı Marksizmlerinin esaslı anti demokratik öncüllerinin daha ayırt edici ve açığa vurucu bir işareti yoktur. Althusser ya da Frankfurt Okulu olsun, ideolojik tahakküm biçimlerinin -halk yığınlarının inisiyatifi ya da yaratıcılığı için tüm alanları tahrip eden bir tahakküm; sadece küçük bir aydınlanmış azınlık ya da entelektüellerin mücadele ederek kurtarabileceği bir tahakküm- kaçınılmaz ağırlığına yaptıkları çok yoğun vurguyla damgalanmışlardır. Bu, sosyalizmin yola çıkması için talihsiz bir öncüdür(biz hariç tüm erkekler ve kadınlar aptaldır) ve kötümser ya da otoriter sonuçlar doğurmaya mahkumdur(Thompson, 1978a:377-8, akt E.M. Wood, 2001).

3.3.2. 'Kendisi İçin Sınıf' Durumu; İradeci Sınıf Analizi ve Sınıf Bilinci

Toplumsal sınıfların ontolojisine dair tartışmalarda, sınıfların öznel konumlarına yapısal mekanizmalara oranla daha fazla atıfta bulunan iradeci yaklaşımlar, sınıf konumları analizinin merkezine 'sınıf bilinci' kavramını yerleştirmişlerdir. Bu kavramın tam olarak neyi ifade ettiği ve ampirik bir çalışmaya hangi yönleri ile konu olabileceği sosyal bilimler açısından tartışmalı başka bir alanı daha temsil etmektedir. Tartışmanın ilk ayağında bilincin sınıf oluşumu için başat bir etken olduğunu düşünen yaklaşımlar, bu bilinci bireyler-üstü, sınıf konumlarına ait bir kategori olarak tarif etmektedirler. İradeci sınıf analizi, üretici güçler ile üretim ilişkilerinin tarihsel çelişkisinin sonuç olarak bir 'kendisi için bilinç' yaratacağı türünden (pozitivist) Marksist yaklaşımları eleştirerek, bu yaklaşımları ekonomizm olarak eleştirmektedir (Lenin, 2000). Öyle ki Lenin, sınıfların-burada mevzu bahis işçi sınıfı- kendiliğinden sahip olacakları bilincin genelde 'yanlış bilinç' olduğunu iddia ederek, doğrusunun ancak militan kadrolar aracılığıyla 'dışarıdan' aktarılabileceğini iddia etmiştir. İradeci sınıf analizinin en bilindik temsilcisi olan Georg

Lukasz da benzer bir yaklaşım sergileyerek, sınıf bilincini sınıf eylemliliği için temel bir etken olarak tarif eder.

...Bu bilinç,sınıfı oluşturan bireylerin düşündüklerinin,duyumsadıklarının vb. ne toplamı ne de ortak kesimidir. Ama sınıfın bir bütün olarak yaptığı tarihsel anlamdaki eylemi,tikelin düşüncesi,duyumsaması değil, bu bilinç belirler ve bu eylemden çıkan bilgiyi de yalnızca bu bilinç fark edebilir(Lukasz, 1998, s. 118).

Sınıfın-işçi sınıfının- 'tarihsel anlamdaki eylemi' diye kast edilen, aslında iradeci sınıf analizlerinin 'sınıf bilinci' meselesine yaklaşımlarının kuramsal dayanağını ifade eder.

Sınıf bilincinin, öteki sınıflar için gördüğü işlevin tersine olarak, proletarya için gördüğü emsalsiz işlev böylece belirlenmiş oluyor. Proletaryanın sınıflı toplumu battal etmeden kendini bir sınıf olarak kurtarması imkansız olduğu içindir ki onun bilinci, yani insanlığın tarihindeki son sınıf bilinci, bir yandan toplumun yapısını açığa çıkarmaya uygun ve denk düşmelidir, öte yandan da teori ve pratiğin giderek daha içten bütünlüğü haline gelmelidir(Lukasz, 1998, s. 139).

Özetle bu manada sınıf bilinci, var olan toplumsal sistemi tasfiye edip yerine yeni bir toplumsal sistemi inşa edecek eylemliliklerin ön koşulu olarak tarif edilmektedir. Sınıf konumu, sınıf eylemliliği(mücadelesi) ve sınıf bilinci ilişkiselliğini parçalı olarak ele alan ve bu olgulardan bilinci tözsel olarak tarif eden Lukasz; tarif ettiği bu bilinci bir sınıf konumunu işgal eden bireylere değil başlı başına bu konumlara ait bir özellik olarak istihdam etmektedir(Çeğin ve Öğütle 2010). Bu manada 'sınıf bilinci'ne mistik bir anlam yüklenmektedir ki;esasen bu durum Lukasz'ın kuramsal olarak Marksist paradigmayı Hegel'in felsefesi ile yeniden buluşturma çabalarına da denk gelmektedir. Oysa ki Marks'ın kendisi tam ters bir istikametten bu meseleyi incelemiştir:

Yaşamı belirleyen bilinç değil, tersine, bilinci belirleyen yaşamdır. Birinci durumda, sanki canlı bir bireymiş gibi bilinçten yola çıkılmaktadır; gerçek yaşama tekabül eden ikinci durumda ise, gerçek yaşayan bireyin kendisinden yola çıkılır ve bilince de o bireyin bilinci olarak bakılır.

Bu bakış tarzı, öncüllerden yoksun değildir. Bu tarz gerçek öncüllerden yola çıkar ve onları bir an için bile olsa terk etmez. Bu öncüller insanlardır, ama herhangi bir düşlemsel yalıtılmışlık ve değişmezlik içindeki değil, belirli koşullar altındaki gerçek,ampirik olarak gözlemlenebilir gelişme süreci içerisindeki insanlardır. Bu faal yaşam süreci bir kez ortaya kondu mu, tarih, kendileri daha da soyut olan ampiristlerin ki gibi bir cansız olgular derlemesi olmaktan, ya da idealistlerinki gibi hayali öznelerin hayali özneleri olmaktan çıkar (Marks ve Engels, 2010, s. 46).

Bu noktada konum, bilinç ve eylem-ve de eylemin sonucu- arasında ki ilişkinin niteliği tartışmalı bir hale gelmektedir. Bu niteliği mekanik ve indirgemeci bir anlayışla ele alan analizler-hem yapısalcı hem de iradeci- tartışmanın bir tarafı, bu olgular arası ilişkiyi daha çok içsel ilişki olarak tarif edip, birbirleri arasında ki uğrakların niteliğini ele

alan yaklaşımlar da diğer bir tarafı ifade etmektedir. Bir konum kendiliğinden bir bilinç üretemez. Marks ve Engels'in işaret ettiği üzere, bu bilincin 'canlı taşıyıcısı' yani bilinçli insanların etkileşimi-elbet bu etkileşimin niteliğine göre- bir bilinç üretebilir. Bu bilincin doğru bir bilinç mi yoksa 'yanlış bilinç' olup olmadığı meselesi ise her daim eleştirel olarak tekrar yorumlanması gereken bir durumdur. Bilinci eylemden önceki bir uğrak olarak tarif etmek ise, eylemin(mücadelenin) de doğru ve yanlış olarak kategorikleştirilmesine sebep olmaktadır. Kaldı ki bilincin yalnızca eylem sürecinin öncesinde değil çoğu zaman sonunda yer aldığını da belirtmek gerekir.²⁷ Ve pek tabii ki eylemin sonucunda ortaya çıkacak durumun her daim 'olması gerekene' denk gelmediği gerçeğinin de tarihsel olarak pratik sosyalizmin hüsrarla sonuçlanan deneyiminden akılda tutulması gerekmektedir. Bu yüzden konum, bilinç ve eylem arasında ki ilişkiyi 'alt-üst' belirlenim ilişkisinden çıkartıp, 'sınıf bilincini' tarih üstü ve mistik anlamından kopartıp tarihsel zaman-mekan ilişkileri içerisinde incelemek daha doğrudur. Böylelikle 'sınıf bilincini' sadece 'kendisi için bilinç' olarak ele alan yaklaşımların ya da bir sınıf konumun -ister kendiliğinden ister dışarıdan müdahale ile- önceden verili bir 'bilinç' üreteceği türünden tözcü analizlerin önü alınabilir. Özne faillerin eylemlerine-çoğu zaman- konjonktür ve politik-ideolojik süreçler aracılık etse de(kısıtlar ve kaynaklar üzerinden); bu eylemler yine de anlam yüklüdür. Bu çalışmanın temel derdi de bu anlamı yani sınıf konumlarını işgal eden faillerin bu konumlar hakkında ki yorumlarını açıklamaya çalışmaktır. Bu bağlamda 'sınıf bilinci' sorunsalını, 'bireyler-üstü' gerçeklikten tikel gerçekliğe indirebilmesi ile ampirik bir çalışmada kullanılacak imkanlar yaratması açısından E.O Wright'ın analizlerine bir kez daha başvurmak gerekir.

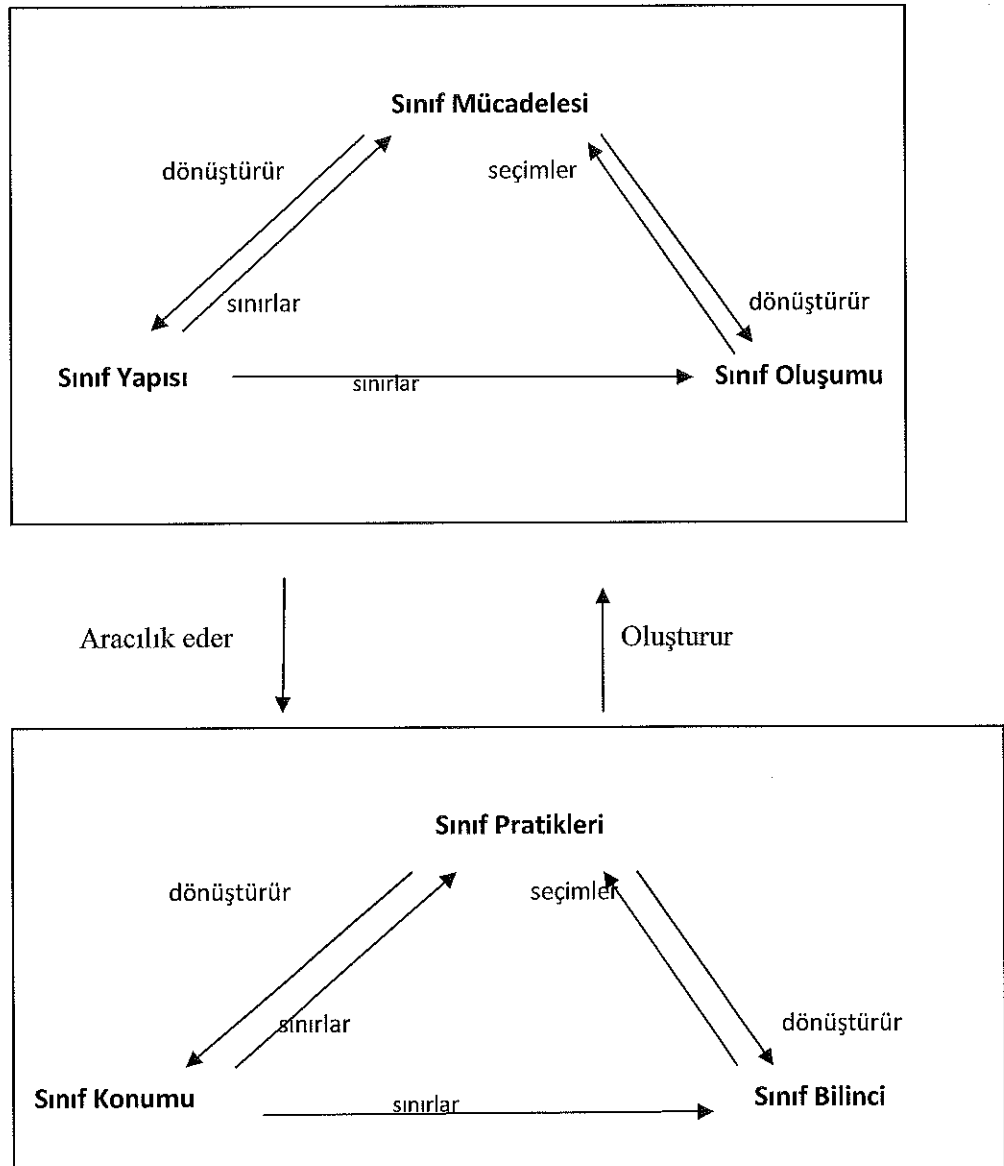
Wright; sınıf bilinci kavramının sadece kolektiflere ait bir kategori olarak ele alınmasına karşı çıkarak, bireylerin 'zihinsel yaşamlarında' ulaşılacak bir olgu olarak yorumlamaktadır. Sınıf bilincinin bir konuma atfedilebilmesi bireysel bilincin uygun toplamlarının ya da merkezi eğilimlerinin karakteristiğinde aranmalıdır (Wright 1997:382). Wright, ampirik olarak çalışılacak sınıf bilincinin 'bireyin kendi

²⁷ "sınıflar, etrafına bakınan, düşman bir sınıf bulan ve mücadele etmeye başlayan ayrı oluşumlar olarak var olmazlar. Tam tersine, insanlar kendilerini belirlenmiş yapılar içinde bulurlar, sömürüyü deneyimler, antagonistik çıkarları fark ederler, bu konular etrafında mücadeleye girişler ve bu mücadele sürecinde kendilerini sınıf olarak keşfederler, bu keşfi sınıf bilinci olarak öğrenirler. Sınıf ve sınıf bilinci, gerçek tarihsel süreçlerde, her zaman sondadır başta değil."(Thompson 1995:136 akt: Çeğin ve Öğüt, 2010, s. 78)

farkındalığında-inanç,fikir,gözlem,bilgi,teoriler,seçimler- söylevsel olarak erişilebilen' bir alan olarak ifade eder. Sınıf bilinci; o sınıf konumunu işgal eden bireylerin amaçları,seçimleri ve pratikleri üzerinden açıklamayı tercih eder ve bu manada sınıf bilincinin öznellik içeren üç boyutundan bahseder(Wright, 1997, s. 385):

1. *Algılar ve gözlemler:* Öyle ya da böyle bilinçli bir seçim; dünya hakkındaki bilginin gelişimini içeren bir olgudur. "Gerçekler" daima "var olan" hakkındaki inançlar ve kategoriler tarafından filtrelendirilir. Bazı işçiler, işverenlerin sadece kendi çıkarları ile ilgilendiğine inanırken bazıları ise, işverenlerin işçilerin refahını önemseydiğine inanabilir. İşverenlerin motivasyonu hakkındaki bu tür inançlar sınıf bilincinin bir görünümüdür çünkü işverenin çeşitli türden sınıf pratiklerine bir yanıt niteliği taşırlar. "Sınıf bilinci" ,bu anlamda, sınıf eylemlerinin gerçek durumlarının algılanma biçimlerini içerir.
2. *Sonuçlara yönelik teoriler:* Algılar, kendi başlarına, insanların bilinçli seçimler yapması için yeterli değildir. İnsanlar aynı zamanda, bir eylemi seçmenin umulan sonuçlarını da anlamak zorundadırlar. Bu durum, seçimlerin teoriler içerdiği anlamına gelir. Bu teoriler; soyut teoriler olmaktan ziyade pratik, açıklayıcı prensipler yerine "el yordamı" hesabı ile karakterize edilmiş olabilir. Bu teoriler "neyin mümkün" olduğu üzerine şekillenir. İşçiler bir sendika kurmak için mücadele etmenin hiçbir anlamı olmadığına karar verebilir çünkü bu tür bir mücadelenin başarılı olmasını imkansız olarak görebilir. İşçi sınıfının, tarihsel olarak, sosyalizmi ya da komünizmi reddetmeleri; kapitalizmin radikal alternatifleri olan sistemlerin asla başarılı olamayacağına dair inançlar ya da egemen sınıfların sahip oldukları güçten dolayı başarısız kalabileceğine dair görüşleri ile alakalı olabilir. *Her iki durumda da, sonuçların neyi mümkün kıldığına dair teoriler sınıf eylemlerini etkiler.*
3. *Tercihler:* Bir kişinin algıları ve sonuçlara yönelik geliştirdiği teorilerin ne olduğunu bilmek, tekil bir bilinçli seçimi açıklamak için halen yeterli değildir. Buna ilaveten, tercihlerin yani söz konusu sonuçların "arzu edilirliliğine" dair değerlendirmelerini de bilmemiz gerekir. "Arzu edilebilirlik" bu manada, maddi çıkarları ifade edebilir ancak bunu *her daim* egoistçe ve bencile davranışlar olarak değerlendirmemek gerekir. Tercihler; kimlik paylaşımına dayanarak başkalarının refahı ile derinden bağlılık içerebilir. "Sınıf kimliği"; bireysel tercihlerin diğer sınıf üyelerinin iyi olmasıyla ilgilendiği sürece, sınıf bilincinin belirgin bir görünümü olabilir.

Wright'ın mikro-düzey sınıf bilincinin analizi için önerdiği bu üç olgu, esasen, öznenin eylem kapasitesine ve bu eylemi gerçekleştirirken sahip olduğu iradi potansiyeli ön plana çıkarır gibi görünebilir. Ancak nesne/özne ikiliğini kuramsal olarak aşma derdi olan sosyal bilimcilerden sayılabilecek Wright,-muhtemelen- böyle bir yanlış anlamaya mahal vermemek adına; sınıf yapısı, sınıf oluşumu ve sınıf mücadelesi arasında ilişkisel bir şema çizmektedir. Böylelikle bilinç sorunsalını sadece tikel bireysel eylemlerle değil, bunlara aracılık eden yapıları da analizine katarak açıklamaya çalışır. Wright'ın makro-olguları mikro-olgulara indirgeyen "metodolojik bireyciliğe" karşı geliştirdiğini beyan ettiği sınıf analizlerinde kullanılacak bu ilişkisel tablo aşağıdaki gibidir:

Şekil 1: Sınıf analizlerinin makro-mikro bağlantısı (Wright, 1997, s.402)

Wright bilinç oluşumunun teorisinin gelişimi için; alternatiflere yönelik kavrayışların, teorilerin ve tercihlerin şekillendirdiği ilgiler ve deneyimler tarafından ortaya çıkan psikolojik mekanizmaların da hesap edilmesini önermektedir (Wright 1997:393). Kuşkusuz psikolojik mekanizmaların fail eylemleri üzerinde etkisi vardır ancak bu türden mekanizmaların belli bir zaman-mekan ilişkileri içerisinde oluştuğunu hesaba katarsak, sınıf bilincine dair varsayımlarda psikolojinin sunacağı imkanların sınırlılığını da akılda tutmak gerekir. Kaldı ki; Wright'ın sunduğu şema konum, bilinç ve eylem arasında ki ilişkiyi açıklarken, yapay ikiliklere düşmemizi engelleme adına yeterli imkanlar sunmaktadır. Buradan hareketle bu tez çalışmasının kuramsal olarak yaslandığı ilişkiyel sınıf analizlerinin temel kavramsal çerçevesine ayrıntılı bir şekilde bakabiliriz.

3.4. YAPAY İKİLİKLERE KARŞI ÖNEMLİ BİR ALTERNATİF: İLİŞKİ VE SÜREÇ OLARAK SINIF²⁸

Yapı ve fail, nesne ve özne türünden ikiliklerin sosyal bilimler nesnesinin(öznesinin) bilgisini açıklarken içine düştüğü problemlerin aşılabilmesi için; bu ikiliklerin bir tanesine yaslanarak oluşturulan yaklaşımları(pozitivistler/inşacılar) eleştirel bir sentezle bir araya getiren ve ilişkiyel sosyoloji olarak da tarif edilen alternatif yaklaşımların, bu çalışmanın kuramsal olarak dayandığı sosyoloji geleneğini temsil ettiğini belirtmiştik. Bu geleneğin, bir nesnenin ontolojisine dair tartışmalarda sunduğu imkanları çalışmanın metodoloji tartışmaları bölümünde aktarmaya çalıştık. Buradan hareketle bir kavram olarak ilişkinin atıfta bulunduğu zemini de açıklamak gerekir. Bu zemin nesne/özne ikiliğini aşmanın kavramsal şemasını da sunmaktadır. İlk; kavram olarak 'ilişki' başlı başına insan failler arasında üretim ve yeniden-üretim bağlamında gerçekleşen bir olguyu ifade eder ama sadece bu bağlamda kalmaz çünkü tekil ya da kolektif olsun her türlü ilişkiye imkanlar ve kısıtlar üzerinden aracılık eden yapısal mekanizmaları da bağlam dahiline alır. İkinci olarak; 'ilişki' statik bir çerçeveyi değil, dinamik ve değişken bir alanı ifade etmektedir ki, bu da ilişkileri süreç içerisinde ele almanın gerekliliğini ifade ederek, indirgemeci yaklaşımlara karşı önemli bir set çekebilir. Kısacası kavram

²⁸ Wood, 2001, s. 92

olarak 'ilişki'; indirgemeci dilin tasfiyesi açısından da önemli bir alanı ifade etmektedir. Bu konuda Norbert Elias'ın tözsel düşünmenin dilbilgisine yansıyan problemleri 'söylevine' dair verdiği örnek önemlidir:

Bizim dillerimiz öyle bir şekilde yapılandırılmıştır ki, sürekli hareketi ve sürekli değişimi, yalıtılmış bir nesnenin özelliğini ima eder şekilde, çok nadir ifade edebiliriz ve ardından, sonradan akla gelen bir fikir gibi, şu anda bu özelliğe sahip nesne değişiyormuş gibi bir yüklem ekleriz. Örneğin, bir nehrin kıyısında dururken suyun daimi akışını görürüz. Fakat kavramsal olarak bu durumu anlarken ve başkalarına anlatırken, "suyun daimi akışına bak" diye düşünmez ve söylemeyiz, "nehrin ne kadar hızlı aktığına bak" diye söyleriz. "Rüzgar esiyor" deriz sanki rüzgar duran, bir noktadan sonra hareket edip, esen bir şeymiş gibi. Sanki esmeyen bir rüzgar var olabilirmiş gibi konuşuruz. Kısacası "süreç-indirgeme" diyebileceğimiz; süreçleri durağan durumlara indirgeme, bu tip dillerle büyümüş olan insanlara kendi kendini açıklayıcı olarak görünür(Elias, 1978, s. 111, akt. Emrbayer 2012, s.27).

İlişkisel sosyoloji; olgular arası ilişkileri devingen bir süreç içerisinde ve ilişkinin gerçekleştiği zaman-mekan dahilinde analize tabi tutarak açıklamayı ilke edinmiştir. Toplumsal sınıfların ilişkisel analizini de bu bağlamda ele almak gerekmektedir. Sınıflar zaman-mekan üstü ve statik "şeyler" olarak değil, 'gerçek bireylerin'²⁹ dinamik ve belli bir zaman-mekan içerisindeki ilişkileri kapsamında incelenmelidir. Bu ilişkiler sınıf içi ilişkiler olabileceği gibi sınıflar arası ilişkileri de kapsamaktadır. Bu noktada; tüm bu ilişkilerin niteliğinin açığa çıkarılmasında yaşanan kuramsal tartışmalar gündeme gelmektedir. Sınıflar arası ilişkilerin sömürü ilişkileri (içsel) mi yoksa tahakküm ilişkileri (dışsal) mi üzerinden gerçekleştiği, bu tartışmaların ana eksenini oluşturmaktadır. Bir ilişkinin içsel olup olmadığının ortaya konması için; hem o ilişkinin hangi soyutlama (Sayer) düzeyinde ele alındığının hem de ampirik (Bhaskar) bir sınıma tabi tutulması gerektiğinden bahsetmiştik. OSTİM 'i evreni olarak ele alan bu tez çalışmasının sınıfları, üretim ilişkileri düzeyinde soyutlayarak ele aldığını da belirttik. Bu soyutlamanın toplumsal sınıfları içsel-ilişkisel bir çerçevede kavramsallaştırdığı aşikardır. Ancak sınıfları içsel ilişkisel olarak ele almak için -kimi Marksistlerin yaptığı gibi- analizin merkezine sadece sömürü ilişkilerini yerleştirmek de yeterli gözükmemektedir. Tahakküm(denetim) ilişkilerinin ontolojik olarak her daim dışsal ilişkiler olduğunu iddia etmek imkansızdır. Bir tahakküm ilişkisi, bir tarafta

²⁹ Burada bahsedilen 'gerçek bireyler' kavramı, esas olarak; yapısalcı yaklaşımların sınıf konumlarını, bu konumları işgal eden fail bireylerden bağımsız olarak tarif eden analizlerine karşılık, yapı/fail ilişkiselliğini vurgulamak adına istihdam edilmiştir. Sınıf içi ilişkiler de sınıflar arası ilişkiler de fail insandan bağımsız yapılar arası ilişkiler değildir. Bunu ifade etmek bireyler arası ilişkilere yapıların aracılık etmediğini ima etmek anlamına gelmektedir. Üç kişilik bir döküm atölyesinde işveren ile işçi arasındaki sınıflar arası ilişki, sınıf konumlarının aracılık ettiği ama en nihayetinde bireyler arası ilişkidir.

tahakküm eden(ler)i gerektirirken, diğer tarafta bu tahakküme 'rıza' gösterenleri gerektirmektedir.³⁰ Bu durum, tahakküm ilişkilerinin de içsel-ilişkisel olabileceği anlamına gelir. Üretim ilişkileri içerisindeki tahakküm ilişkileri, esasen sömürü ilişkilerinin zorunlu bir sonucudur ve kapitalist üretim süreci içerisinde sömürü mekanizmalarının daha işlevsel çalışmasına hizmet etmektedir. Her sömürü ilişkisi, belli bir düzeyde tahakküm ilişkisini içerir ancak her tahakküm ilişkisinin bir sömürü mekanizmasını içerdiğini söylemek doğru değildir. Örneğin; ebeveynler ile çocuklar arasında bir tahakküm ilişkisi olmakla beraber, bu ilişkinin ebeveynler ve çocuklar arasında karşıt bir sömürü ilişkisini doğurmadığı ortadadır (E.O. Wright,1997, s. 37).

Kavram olarak "ilişkinin" atıfta bulunduğu bahsi geçen olguların, ilişkisel sınıf analizlerinin -kahir ekseriyetinin- terminolojisindeki kavramsal karşılığı "sınıf oluşumu"dur. Hem bitmemiş bir süreci ifade etmesi açısından hem de 'kendinde sınıf(sınıf yapısı) 'kendisi için sınıf'(sınıf bilinci) türünden suni ayrımları ortadan kaldırarak, bunları bir arada ele alması açısından sınıf oluşumuna yüklenen anlam, toplumsal sınıfların tarihsel ve ampirik olarak incelenebilmesi açısından önemli bir zemini işaret etmektedir. Çünkü *oluşum* faile olduğu kadar koşullanmaya da çok şey borçlu olan etkin bir sürecin incelenmesidir (Thompson, 2004, s. 39).

3.4.1. E.P. Thompson: Sınıf Oluşumu ve Sınıf Deneyimi

Modern toplumsal sınıfların; kimi yaklaşımların iddia ettiğinin aksine sanayi devriminin sonucunda bir anda ortaya çıkmadığını, tarihsel süreç içerisinde 'kendi oluşumunda' gerçekleştiğini söyleyen İngiliz sosyal bilimci Edward Palmer Thompson, tarihsel-ampirik bir çalışma olan *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* adlı eserinde bu yargısını

³⁰ 'Rıza' kavramı; kapitalist toplumsal formasyonda yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi sadece devletin baskı aygıtlarıyla açıklamaya çalışan indirgemeci yaklaşımlara karşı, İtalyan siyasetçi A. Gramsci'nin geliştirdiği *Hegemonya* kuramının tamamlayıcı parçası olarak literatüre girmiştir. Bu bağlamda 'egemenlik' ilişkileri, içsel ve dışsal olabilecek mekanizmalar aracılığı ile, bu ilişkilere tabi olanlar tarafından üretilen 'rıza' gösterme durumlarını içerir. İşçiler -çoğu zaman- sömürüldüklerinin farkında olabilir lakin bu duruma karşı gösterdikleri reaksiyon, -yine çoğu zaman- ilişkiyi yeniden-üretecek eylemleri içerebilir. Çok daha geniş bir tartışmayı hak eden hegemonya kuramına dair yaptığımız bu kısa atıf; tahakküm ilişkilerinin mutlak dışsal ilişkiler olarak tarif edilip, sınıflar arası ilişkilerin analizinde dışarıda tutan(ve böylelikle Weberyan yaklaşımla arasına kalın sınırlar çekmeye çalışan) Marksist yaklaşımlara karşı -yine Marksizm içerisinde gelen önemli bir açılım olması sebebiyledir. Ve bundan daha önemlisi; üretim ilişkilerinin salt mülkiyet ilişkilerine indirgenemeyeceği günümüz kapitalist üretim ilişkilerinde, tahakküm/denetim ilişkilerinin sınıflar arası ilişkilerde analize dahil edilme zorunluluğunun, tahakküm ilişkilerinin hangi zeminde içsel-ilişkisel olduğunu açıklayabilmenin kavramsal anahtarını ifade etmesidir.

Ayrıntılı bilgi için bkz: Gramsci,2010

kanıtlamaya çalışmıştır. Sınıfı bir kategori ya da bir "şey" olarak tarif eden yaklaşımları reddeden Thompson³¹; içinde oluştukları uzunca bir tarihsel süreçte yarattığı toplumsal ve kültürel formasyonlar olarak görülmediği sürece sınıfların anlaşılamayacağını söylemiştir. Sanayi Devrimi tarafından işgücünün nesnel olarak bir araya getirilmesi tamamlandığında bile en fazla üreticilerin aynı üretim birimlerinde toplandığından bahsedebiliriz. Tek tek üretim birimlerinin ötesinde, işçilerin sınıfsal oluşumlarda toplanması ortak bir tecrübe ve ortak çıkarlara göre hareket etme yeteneklerine bağlı başka bir sürecin sonucudur(Thompson 2004). Thompson bu süreci deneyim kavramıyla açıklamaktadır:

Ve ne zaman bir takım insanlar(paylaşılan ya da tevarüs edilen) ortak deneyimlerin sonucu olarak aralarındaki çıkarların özdeşliğini, çıkarları kendilerinden başka(ve genellikle karşı) olanlara göre duyumsar ve ifade ederlerse o zaman sınıf oluşur. Sınıf deneyimi, büyük ölçüde insanların içine doğdukları ya da iradeleri dışında girdikleri üretim ilişkileri tarafından belirlenir.Sınıf bilinci gelenekler, değer sistemleri, düşünceler ve kurumsal biçimlerde somutlaşan bu deneyimin kültürel terimlerle ele alınmasıdır. Deneyim kesin görünse de sınıf bilinci görünmez. Benzer deneyimler yaşayan benzer meslek gruplarının tepkilerinde bir mantık görebiliriz ama bundan herhangi bir yasa çıkaramayız. Sınıf bilinci değişik zamanlarda ve yerlerde aynı şekilde ortaya çıkar ama hiçbir zaman tamı tamına aynı şekilde değil (Thompson, 2004, s. 40).

Thompson'ın 'sınıf deneyimi' ve bu deneyimin önemli bir parçası olarak gördüğü sınıf mücadelesine yaptığı vurgu, Perry Anderson(1980 akt.Wood,1992) gibi düşünürler tarafından çok fazla öznelci bulunarak eleştirilmiştir. Öznelci sınıf analizlerinin sınıf bilincine yükledikleri bireyler-üstü ve 'mutlaklık' anlamını hatırlarsak, Thompson'a yapılan eleştirinin fazlaca acımasız olduğunu belirtebiliriz. Thompson 'mutlak ve tek' bir sınıf bilinci tarif etmediği gibi, oluşan bilincin de sadece politik bir boyutu ifade etmediğini, kültürel eğilimleri de içerdiğini/ifade ettiğini söylemektedir. Bir süreç olarak sınıfı tarif ettiği yerde, yani sınıf oluşumu söz konusu olduğunda tek tek failerin veya kolektiflerin yaşadığı deneyimlerin; değer sistemleri, inançlar, gelenekler gibi-ortodoks yazın tarafından- 'sınıf bilinci' dışında gösterilen alanlarla ilişkisini açıklamaktadır.

İngiliz işçi sınıfının tarih sahnesine adını bağımsız olarak ilk kez yazdığı büyük ve kanlı Lyon ayaklanmasına(1831) kadar; makineleşmeye tepki olarak gelişen Luddcu(makine

³¹ "Sınıftan, ilişkisiz ve birbirine benzemez gibi görünen bir dizi olayı, hem deneyimin ham maddesinde hem de bilinçte birleştirilen bir fenomeni anlıyorum. Bunun tarihsel bir fenomen olduğunun altını çiziyorum. Sınıfı bir "yapı" ve hatta bir "kategori" olarak görmüyorum. İnsan ilişkilerinde gerçekten var olan(ve oluşumu da gösterilebilen) bir şey olarak görüyorum"(Thompson 2004).

kırıcılar) hareketten, Methodist kilisenin çalışma disiplini üzerindeki etkisine kadar geniş bir sosyo-kültürel yelpazede gerçekleşen deneyimlerin İngiliz işçi sınıfını oluşturduğunu söylemektedir (Thompson, 2004, s. 43).

Thompson'ın ilişkisel sınıf analizinin çağdaş savunucularından Ellen Meiksins Wood(1996); Thompson'a yöneltilen 'aşırı öznelcilik' eleştirisinin, eleştiricilerle onun arasındaki epistemolojik ayrımı yansıttığını söyler. "Thompson'ı eleştirenlerin süreçlere karşı yapılar, ya da süreçleri yaşayan yapılar gördüğü yerde, Thompson yapılaşmış süreçler görür. Bu ayrım epistemolojik bir ayrımı yansıtır: bir yanda teorik bilginin - yapıların bilgisi- 'durağan kavramsal temsil'le ilgili bir mesele olduğu ve hareket ile değişimin farklı, ampirik bir idrak alınmasına ait olduğu görüşü; öte yanda yapıyı tarihle karşı karşıya getirmeyen, kuramın tarihsel kategorilere uyum sağlayabildiği, sürecin araştırılmasına uygun kavramların bulunduğu bir bilgi görüşü" (Wood, 2001, s. 95).

Thompson'ın; sınıfları analize tabi tutarken üretim ilişkilerine 'yeterince' değinmemiş olması, sınıfların nesnel konumlarını göz ardı ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Yine Anderson'a göre; Thompson, 'sınıf bilincinin' olmadığı yerde sınıflardan bahsedilemeyeceğini ima etmektedir. Lakin Thompson'ın meramının tam ters istikametten ortaya çıktığını söylemek gerekir.

Günümüzde sınıfı bir nesne olarak kabul eden, yoldan çıkarıcı çok güçlü bir kanı mevcuttur...işçi sınıfı, üretim araçlarına göre belirli bir ilişki içinde olan pek çok insan, neredeyse matematiksel olarak tanımlanabilen gerçek bir varlığa sahipmiş gibi ele alınmaktadır. Bir kez böyle bir kabul yapıldı mı, *sınıfın* kendi durumunun ve gerçek çıkarılarının gerektiği gibi farkında olması halinde sahip olması gereken(ama nadiren sahip olduğu) sınıf bilincini çıkarsamak mümkün olmaktadır. Bu kabulün verimsiz şekillerde içinden zuhur ettiği kültürel bir üst yapı söz konusudur. Bu kültürel "boşluklar" ve çarpıtmalar, sınıf bilincini olduğu gibi değil de olması gerektiği gibi açıklayan parti, mezhep ya da kuramcı gibi kimi ikameci kuramlara geçişi kolaylaştıran sıkıntılardır(Thompson, 2004, s. 40).

Thompson'ın 'sınıf bilincini olması gereken gibi açıklayan' olarak işaret ettiği yaklaşımların, 'yanlış bilinç' tasarımlarına sahip iradecileri hedef aldığı aşıkardır. Thompson 'deneyim' kavramı ile sınıf bilincini, üretici güçler ve üretim ilişkileri arasında ki tarihsel 'çelişkinin' zorunlu bir sonucu olarak gören indirgemeci bakış açısını aşmayı hedeflemektedir. İş yavaşlatma, sabotaj(makine kırıcılar),alışkanlıklar ve davranışlar, sınıfa has farklı dil ve jargonlar sonucu oluşmuş kinaye ve alay, verim

azaltıcı kültürel ve inançsal eylemler³², işten kaytarma vb. eylemlerin bir yönü ile sınıf bilincini ifade ettiğini kabul ettiğimiz her koşulda- aksi öznelci yaklaşımların ideal bilinç tanımlamasına kapı aralar- sınıf deneyiminin, sınıfların nesnel ve öznel konumları arasında mutlak bir ontolojik ayrıma gitmenin anlamsızlığına işaret etmektedir. Çünkü bu deneyimler yapı ile fail arasındaki, ya da sınıf tartışmaları düzeyinde üretim ilişkileri ile sınıf oluşumu arasındaki ilişkinin kurulmasına aracılık eder. Thompson'a yönelik iradecilik eleştirilerine yanıt olarak Wood'un sarf ettiği şu sözler oldukça yerindedir:

Aslında Thompson, nesnel, yapısal sınıf belirlenimlerini ihmal ettiği için değil, bilakis, temel kaygısı olan sınıf oluşumu süreçlerini, onu eleştirenlerin yapar gördüğü gibi, "nesnel" maddi belirlenim alanından ayrılan salt bir olumsuzluk ve öznellik alanına havale etmeyi reddettiği için voluntarizm ve öznelcilikle suçlanıyor. O, yapıyı tarihle karşı karşıya getiren ve sınıfa dair "yapısal" açıklamayı nesnel, durağan sınıf yerlerinin şemasını çizmekle özdeşleştirirken, sınıf oluşumu sürecine görünüşte daha önemsiz bir tarihsel ve ampirik açıklamaya ayıran kuramsal bir düalizmden yola çıkmaz. Bunun yerine, tarihsel materyalizmin ilkelerini ve maddi olarak yapılaşmış tarihsel süreçler kavrayışını ciddiye alan Thompson, sınıf oluşumu sürecini maddi belirlenimlerin "mantığı" tarafından biçimlenen tarihsel bir süreç olarak götürür(Wood, 2001, s. 95).

Deneyim kavramının, tarihsel bir süreci zorunlu kıldığı düşünülürken Wood'un da işaret ettiği üzere Thompson'un yapısal mekanizmaları analiz dışı bıraktığı türünden eleştirilerin yerinde olmadığı açıktır. Bu yapısal mekanizmalar üretim ilişkilerinin kendisidir ve Thompson'ın ortaya attığı 'deneyim' bu ilişkiler içinde ki sömürünün deneyimidir. Bu noktada belirtmek gerekir; Thompson'ın sömürü ilişkilerine yaptığı bu atıf, aslında onun sınıf oluşumunu antagonist ilişkileri kapsayan-ve genelde bu ilişkilerle sonuçlanan- bir çerçeveye sıkıştırmış gibi gözükmesi eleştiriye açıktır. Üretim ilişkilerinin yapısal olarak antagonist sınıf ilişkileri üretmesine dair yapısalcı yaklaşımlar ile bu türden ilişkileri üretmemesi durumunda 'yanlış bilinç' ve 'yanlış ideoloji' gibi tanımlamalarla, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki tarihsel karşılaşmayı yasalara bağlayan yaklaşımların meseleyi eksik analiz ettiği daha önce vurgulandı. Üretim ilişkilerinin antagonist sınıf ilişkileri -eğer bu ilişkiler sadece zihinsel bir soyutlama değil, bizzat sosyal gerçekliği olan ilişkilerse- ile sonuçlanması için, failerin tek tek ya da kolektif olarak yaşadığı deneyimler de başlı başına yeterli değildir. Bu sonuç aynı zamanda-tüm bunarla beraber- konjonktürün kendisi ile doğrudan alakalıdır.

³² Yasin Durak'ın *Emeğin Tevekkülü*(2011) adlı çalışmasında; işçilerin inançları gereği yerine getirdiği eylemleri(namaz kılama gibi) işveren tarafından işten kaytarma gibi algılandığı noktada, bu eylemleri sınıf mücadelesinin tamamen dışında bırakmak mümkün değildir.

Toplumsal sınıfların sabit ayrılığı yoktur -eğilim olarak bile; uzlaşmazlık düşüncesini "iki düşman taraf" gibi askeri ve dinsel bir metafordan kurtarmak gerekmektedir. Sınıf mücadelesi, ister temsiller düzeyinde olsun, ister fiziksel olsun, özellikle de dinsel veya etnik çatışmayla üst belirlendiğinde olsun, ister devletler arası savaşla birleştiğinde olsun, istisnai olarak bir iç savaş biçimini alır. Fakat çoğulluğu a priori olarak sınırlamayan ve ondan daha az önemli olmayan başka biçimler de alır- çünkü sınıf mücadelesinin tek özü yoktur. Sınıfların ne nesne ne de özne sıfatıyla toplumsal süper-bireylikler olmadıklarını ya da başka bir deyişle kast olmadıklarını kesin olarak kabul edelim...Görece homojenleşmiş 'sınıf kimlikleri', bir yazgının değil konjonktürün sonucudur(Balibar 2000, akt. Çeğin ve Öğüt 2010, s. 78).³³

Konjonktüre dair yapılan bu kısa vurguya rağmen, Thompson'ın deneyim kavramıyla ilişkisel sınıf analizleri için kullanışlı bir alan açtığını bir kez daha belirtmek gerekir. Tıpkı *oluşum* gibi hem yapıyı hem de faili işaret eden *deneyim* kavramı, sınıf oluşumlarının temel dinamiğini oluşturmaktadır ve sınıfı bir "şey" olmaktan çıkartıp ilişki ve süreç olarak yeniden inşa etmenin kavramsal çerçevesini de sunmaktadır.

İlişki ve süreç olarak sınıf kavramı şunları vurgular: Üretim araçlarıyla nesnel ilişkiler önemlidir;çünkü antagonizmalar kurar, çatışma ve mücadeleler yaratırlar; bu çatışma ve mücadeleler kendilerini sınıf bilincinde ya da açıkça görülebilir oluşumlarda açığa vurmasalar bile, toplumsal deneyimi 'sınıfsal biçimlerde' şekillendirirler; ve zaman içerisinde bu ilişkilerin kendi mantıklarını, kendi kalıplarını toplumsal süreçlere nasıl dayattığını fark edebiliriz. Tümüyle 'yapısal' sınıf kavrayışları, sınıfın kendi mantığını dayatma yollarını aramamızı gerekli kılmaz, çünkü sınıflar tanım gereği basitçe oradadır(Wood, 2001, s. 97).

Sınıf deneyimi (ve buna bağlı olarak sınıf oluşumu), 'kendinde sınıf'(iktisadi özne) ile 'kendisi için sınıf'(siyasi özne) arasındaki pozitivist Marksist ayrıma, yani bunlar arasında aşamalı-mekanik bir ilişki olduğu şeklindeki indirgemeci yaklaşımlara alternatif olması açısından önemli imkanlar sunmaktadır. Fail deneyimlerinin gerçekleştiği zaman-mekan ilişkilerini kapsamaları, sınıf oluşumlarını bağlamaları dahilinde incelemeyi gerekli kılmaktadır. Thompson'ın kuramsal derdi de bu olduğundan, evrensel ölçekte değil İngiliz toplumsal formasyonu bağlamında işçi sınıfının oluşumunu incelemiştir. Ve sınıfların üretim ilişkileri içerisinde yaşadığı deneyimlere odaklanarak sınıf oluşumlarını açıklamaya çalışmıştır.

³³ Örneğin 1960-80 arası Türkiye işçi sınıfının aldığı toplumsal/politik pozisyonun- Türkiye bağlamında ki deneyimleri ile beraber, Avrupa'da aynı dönemlere denk gelen grevler, ayaklanmalar ve keskin sınıf mücadeleleri ile beraber açıklamak daha yerindedir. Her birinin kendi bağlamı olduğunu kabul ederek, toplumsal mücadele eğilimlerinin -sınıfsal,ulusal, cinsiyet- tarihsel kesit içerisinde 'yükseltiş' ve 'gerileme' dönemleri vardır. Konjonktür olarak atıfta bulunulan durum, belli bir tarihsel-mekansal kesit içerisindeki siyasi ve kültürel eğilimlerin türdeş sınıf konumlarını ortaya çıkarmada sahip olduğu potansiyellere işaret etmektedir.

Bu noktada Thompson'ın deneyim kavramının, yapı ve fail arasında yerleştirilen diyalektik bir üçüncü düzey olarak ele alınması gerektiğini belirtelim. Sosyal bilimlerde ki yapay ikilikleri ilişkiyel bir analize tahvil etmek adına, iki karşıt olgu olarak inşa edilen bu türden ikilikler arasına -ilişkiyeliliği sağlayacak- ara düzey kavramlaştırmalar eklenebilmektedir. Thompson'ın 'deneyim' kavramı koşullar ve failer arasındaki böyle bir içsel-ilişkiyeliyi açıklayabilmenin anahtarını sunmaktadır. Toplumsal sınıfların ontolojisine dair bilginin salt yapısal bir soyutlama yoluyla elde edilemeyeceğini-aksi mutlak yapısalcılığa yol açar- kabul edersek, sınıflar üzerine yapılacak ampirik çalışmalar açısından sınıfsal konumları işgal eden failerin yaşadığı deneyimler önem arz etmektedir.

Peki failerin yaşadığı deneyimlerin -bu tez çalışması açısından bu deneyimlerin üretim süreci ve üretim ilişkileri bağlamında ele alındığı noktada- hepsinin sınıf deneyimleri olduğunu söylemek mümkün müdür? Toplumsal cinsiyet, ulusal ya da mezhepsel olarak failerin deneyimlediği ezen/ezilen ilişkileri sınıfsal deneyimlere ve sömürü/tahakküm ilişkilerine tahvil edilebilir mi? Bu soruların cevabı başlı başına başka bir çalışmanın konusu olabilecek kadar geniş bir tartışmayı kapsamaktadır. Ancak meseleye bu çalışmanın meramını açıklaması adına kısaca değinmekte fayda var. Üretim süreci ve üretim ilişkileri bağlamında yaşanan tüm deneyimler sınıfsal kimliğin oluşumunu içeren deneyimleri bire bir ifade etmeyebilirler. Ancak yukarıda saydığımız -sınıfsal olmayan- deneyimlerin, sınıf deneyimleri ile fazlaca 'geçirgen' ilişkileri olduğunu belirtelim. Daha doğrusu bu deneyimlerin çoklu deneyimler olarak karşımıza çıktığını söyleyelim. Örneğin; kadınların eşit işe eşit ücret alamıyor olmaları, toplumsal cinsiyet eşitsizliği temelli bir deneyimi ifade etmekle beraber, açıktır ki bu durum kapitalist üretim biçiminin karı maksimize etme mantığının da bir sonucudur. Ya da göçmen işçilerin buldukları ülkelerde ucuz işgücü orduları olarak istihdam edildikleri noktada, ulusal kimlik temelli yaşadığı deneyim ile sınıf kimliği temelli yaşadığı deneyim arasındaki bağ daha net gözükmeştir.³⁴ Ancak bu tespate rağmen, her türlü eşitsiz ilişkiyeliyi sınıfsal sömürü/tahakküm ilişkisine indirgeyen, toplumsal formasyon düzeyinde farklı tarihsel süreçlerin ve ilişkilerin oluşturduğu kimlikleri sınıf kimliklerinin içine zorlama

³⁴ Sınıf bilinci ve sınıf kimliği ile sınıfsal olmayan kimlikler arasında ki 'geçirgen' ilişki, son yıllarda sosyal bilim araştırmalarındaki sınıf çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz:Yılmaz, 2013/3

tespitlerle yerleştiren yaklaşımlarla kuramsal mesafeyi korumakta fayda vardır. Çalışmanın başında dile getirildiği üzere; sınıfları toplumu anlamak ve açıklamak için kullanılan temel-ve bazen tek- analiz birimi olarak istihdam etmenin yeterli olup olmadığı bu çalışmanın kapsamının çok ötesindedir. Fakat; her türlü ilişkiyi tek bir analiz birimi ile açıklamanın bilimsel bir faaliyet açısından yetersiz bir yaklaşımı ifade ettiğini uzun uza diye tartışmanın gerekmediği de açıktır.

Bu tez çalışmasında sınıf konumlarını işgal eden faillerin, üretim ilişkileri dahilinde üretim araçları ve denetim araçlarından soyutlanmaları temelinde yaşadığı deneyimlere odaklanılmış, bu bağlamda çıkarımlar yapılmıştır. Bu deneyimler tabiatı gereği sömürü ve tahakküm ilişkileri bağlamında yaşanan deneyimlerdir ve bu manada E.P. Thompson'ın istihdam ettiği kavramsal çerçeveye uygun olarak ele alınmıştır.

Bu noktada ilişkisel bir sınıf analizi ve sınıfı ampirik olarak çalışmak için önerdiği kavramsal/kuramsal çerçeve ile son yıllarda sınıflar üzerine sosyal bilimlerde yapılan çalışmalarda sık sık referans gösterilen E.O Wright'ın çalışmalarına odaklanabiliriz.

3.4.2. Erik Olin Wright: Öznelci Olmayan Mikro-Düzy Somut Sınıf Analizi

Toplumsal sınıfların ontolojisine dair farklı tartışmaların farklı düzey soyutlamalardan kaynaklandığına daha önce değinilmişti. Soyutlamanın yapısal analiz için gerekli bir ön koşul olduğunu, bu sayede-sınıfların- ilişkiselliğinin niteliğine dair daha tutarlı sonuçlara ulaşılabileceğini de ifade etmiştik. Ancak belli düzeyde bir soyutlama sonucu yapılacak yapısal analizlerin sınıf oluşumlarını açıklamak adına yeterli olmadığını, toplumsal sınıfların hem konumlarını hem de oluşum süreçlerini irdelemek için ampirik çalışmalara zemin sunabilecek somut analiz birimlerine ve kavramlara ihtiyaç olduğu aşikardır. Erik Olin Wright'ın(1985) mikro-düzy sınıf yapısı olarak sunduğu şemanın bu ihtiyacı karşılamak adına önemli bir çerçeve olduğunu söylemek gerekir. Bunun sebebi, Wright'ın sunduğu sınıf şemasının klasik iki ana eksen olarak duran sınıf yaklaşımların(Marks ve Weber) kavramsal merkezlerini bir araya getiren potansiyeli olmasından kaynaklanmaktadır. Sınıflar arası ilişkiselliği sömürü ya da tahakküm kavramlarından sadece biri ile analiz eden iki geleneğin, Wright'ın sınıf şemasında bu kavramların bir araya getirilmesi sonucu uzlaştırıldığı görülmektedir.

Wright'ın mikro-düzey sınıf analizlerine değinmeden önce, O'nun *sınıf yapısı* ve *sınıf oluşumu* ayırımına dair yürüttüğü tartışmaya değinmekte fayda var. Wright ilk olarak işe sınıf yapısı(kendinde sınıf) ile sınıf oluşumu arasında ortodoks Marksistlerin kurduğu mekanik ilişkiyi reddederek başlamaktadır. Sınıf yapısı ile sınıf oluşumu arasındaki ilişkinin görece belirlenemezliği vurgulanmaktadır.

Klasik Marksizm, sınıf yapısı ve sınıf oluşumu arasındaki ilişkiyi genellikle nispeten sorunsuz olarak gördü. Özellikle işçi sınıfı analizlerinde, yapısal olarak tanımlanan proleterya ile kolektif aktör olarak proleterya arasında bire bir ilişki olduğu varsayıldı. 'Kendinde sınıftan' 'kendisi için sınıfa' geçiş belki de sorunsuz değil ama kaçınılmaz bir süreç olarak algılandı.

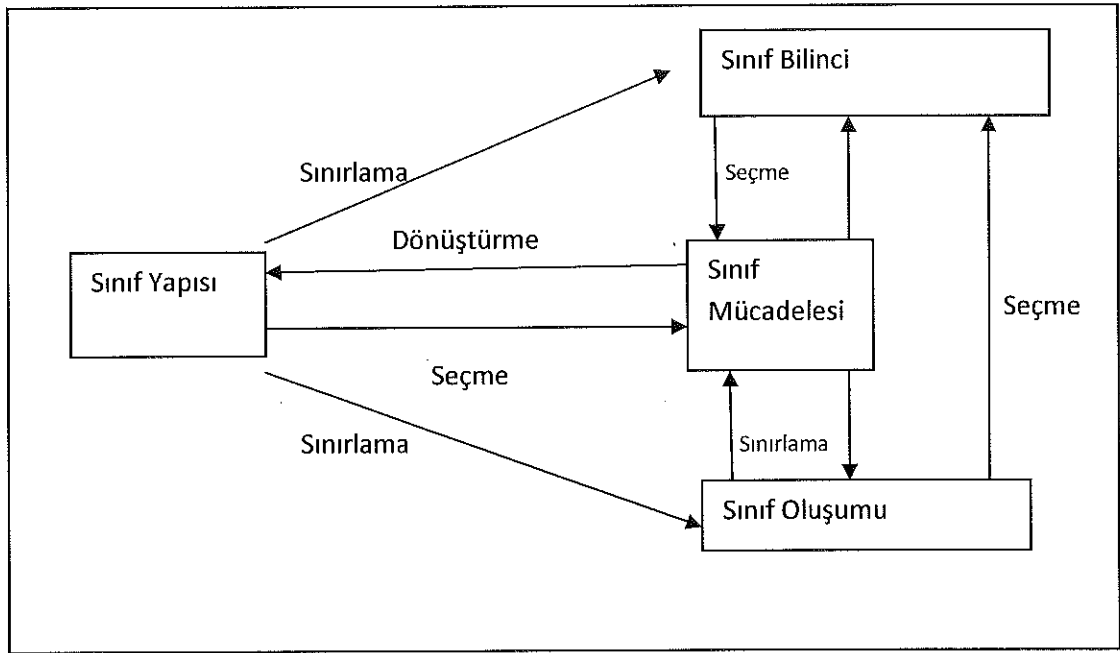
... sınıf yapısı sömürü temelli çıkarların matrislerinin oluşturduğu sosyal ilişkilerin yapısı olarak görülmelidir. Sınıf yapısı tek bir sınıf oluşum modelini doğurmaz; daha ziyade, farklı türlerdeki sınıf oluşumlarına temel olan olasılıkları belirler(Wright, 1989, s. 29).

Wright, esasen Thompson'ın yaklaşımına benzer bir yerden meseleyi ele almaktadır. Sınıf yapısını zaman ve mekan üstü belirleyici olarak sınıf oluşumlarının karşısına koyan yaklaşımlarla arasına kalın bir çizgi çekmektedir ve sınıf oluşumunu tek bir modelle açıklamanın yanlış olduğundan bahsetmektedir. Yine Thompson gibi Wright da sınıf oluşumunu, sınıf konumlarını işgal eden bireylerin ve kolektiflerin bir dizi eylemliliği sürecine endekslemektedir.

Wright'a göre; sınıf yapısı, bireyler ya da aileler tarafından doldurulan boş bir mevkiler ya da pozisyonlar dizisini tanımlar. "Bu demektir ki; sınıf yapısı söz konusu olduğunda 'boş' pozisyonlardan ve sınıf pozisyonunu 'işgal edenlerden' bahsedebiliriz. Bu sınıf yapısının insanlardan bağımsız olarak var olduğu anlamına gelmez; sınıf yapısının, spesifik pozisyonları işgal eden spesifik insanlardan bağımsız olarak var olduğu anlamına gelir... Sınıf oluşumu, söz konusu sınıf yapısının biçimlendirdiği çıkarlar temelinde, o sınıf yapısının içerisinde örgütlenmiş insan birlikteliklerinin oluşumuna atıfta bulunur. Sınıf oluşumu bir değişkendir. Sınıf temelli birliktelikler, sınıf yapısında temel dönüşümler olması gereksiz, belirli bir sınıf yapısı içerisinde örgütlenmiş, çözülmüş ya da yeniden örgütlenmiş olabilirler"(Wright, 1997, s. 10).

Sınıf yapısı; sınıf bilinci, sınıf oluşumu ve sınıf mücadelesi ile birlikte bir birlerini etkileyen ve sınırlar, seçimler ve dönüştürme potansiyelleri üzerinden belirlenen geniş bir modelin parçasıdır.

Şekil 2: Sınıf yapısı, sınıf oluşumu, sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi ile bağlantılı belirlenim modeli(Wright, 1997, s. 30)

Bu modelde Wright, görüleceği üzere, sınıf mücadelesini temel dönüştürücü birim olarak ele almaktadır. Açıkça Wright; yapısal mekanizmaları faillerin eylemliliğinin karşısına koyan ve yapı, bilinç, mücadele ve oluşum arasında düz-ilerlemeci/evrimci yaklaşımlara ilişkisel bir perspektif sunarak karşılık vermek adına bu modeli oluşturmuştur. Wright'ın sunduğu bu belirlenim modelinin diğer bir amacı da; ontolojik düzeyde içsel-ilişkisel istihdam edilen bu kavramların, analitik düzeyde ele alınabilmesinin önünü açabilmeye yöneliktir. Toplumsal sınıfları üretim ilişkileri içerisinde ele alan Wright, belirlenim modelini de bu ilişkiler üzerine kurgulamaktadır.

Ancak bunun bir adım sonrası, sosyal bilimlerin 'çağdaş' sınıf tartışmalarına damgasını vuran temel bir problematik alanını temsil etmektedir. Mülkiyet ilişkilerine indirgenen üretim ilişkileri ve Marksist gelenek tarafından bu ilişkilerin ortasına konan artı-değer sömürüsü, toplumsal sınıfları analiz etme konusunda yeterli bir analiz birimi olarak

görülmemektedir. Bu yetersizlik özellikle kendini 'çelişik sınıflar'ın(Wright,1989) konumunu analizinde kendini göstermektedir.³⁵ Wright bu konuda iki örnek vererek meseleye giriş yapmaktadır:

1- Ne sömüren ne de sömürülen bazı sınıf konumları mevcuttur. Mesela küçük burjuvazi, kendi çalışan üreticiler v.b. kapitalist ilişkiler içerisinde ne sömüren ne de sömürülen olarak tarif edilebilir. Bu tür sınıf pozisyonları klasik sınıf sistemleri içerisinde tam olarak nereye yerleştirilebilir?

2- Sınıf yapıları, sömürü ilişkilerinin kompleks modeli olarak tarif edildiği noktada; bazı mevkiler sömürü ilişkilerinin bir boyutuna göre sömüren, başka bir boyutuna göre sömürülen olabilir. Yüksek yetenekli ücretliler(örneğin profesyoneller) buna iyi bir örnektir: Onlar, kapitalist tarafından sömürülendir çünkü sermaye varlıklarına sahip değildir ancak aynı zamanda yetenek sömürücüleridir (Wright, 1989, s. 25).

Toplumsal sınıfların konumlarını, üretim araçlarının mülkiyeti üzerinden tarif etmenin ne üretim biçimi ne de toplumsal formasyon düzeyinde yeterli olmadığını düşünen Wright; sömürü ilişkilerini sınıf ilişkilerinin temeline koysa da, sömürü kavramını salt emek-değer ve artı-değer teorileri ile açıklamanın güçlüklerini ortaya koymaktadır. Böylelikle Roemer'in 'genişletilmiş sömürü' kavramını benimseyerek hem üretim biçimi hem de toplumsal formasyon düzeyinde sınıflar arası ilişkilere odaklanmıştır. Roemer 'yeni sömürü' tanımını, toplumsal formasyon düzeyinde bir arada bulunabilecek farklı üretim biçimlerinin farklı sömürü mekanizmalarının bir arada değerlendirmesi üzerine kurmuştur. O'na göre; emek-değer teorisi kapitalist toplumsal formasyonda sömürü mekanizmasının yalnızca belli bir yönünü açıklamaktadır(Roemer, 1985). Bu yaklaşımı benimseyen Wright; emek gücü kıymetlerine, üretim araçlarına, organizasyon varlıklarına ve yetenek kıymetlerine dayalı dört tip sömürü mekanizmasının varlığına işaret eder(Wright,1989, s. 19). Toplumsal sınıfların mikro-düzey analizini, yani somut sınıf konumlarını bu mekanizmalarla açıklar.

Bu konumlara değinmeden önce Wright'ın mikro-düzey olarak tarif ettiği olgunun ne olduğuna kısaca değinmekte fayda var. Wright; makro-mikro ayrımının soyut-somut ayrımıyla karıştırılmaması gerektiğini önemle vurgulamaktadır. "Bir çok mikro analiz

³⁵ Wright tarafından çelişik sınıfsal konumlar olarak tarif edilen konumlar, 'yeni orta sınıf'(Carchedi, 1977) ya da 'yeni küçük burjuvazi'(Poulantzas, 1975) gibi kapitalist birikim rejimlerinin niteliksel ve niceliksel dönüşümleri sonucunda karmaşıklaşan sınıf konumlarını tarif etmek adına kavramlaştırılmışlardır. İlgili bölümde bu mesele tekrar ele alınacaktır.

soyut bir düzeyde kalabileceği gibi(rasyonel aktör modeli) oldukça somut düzeyde makro düzey analizler de mevcuttur(kurumsal gelişmelerin tarihsel karşılaştırmalı analizleri). Mikro düzey sınıf analizi; makro düzeyde-soyut olarak- inşa edilen sınıf yapısının, bu yapıyı tanımlayan 'mevkiler' setinin bireyler tarafından doldurulmuş halini ifade etmektedir. Bu mevkiler, *yani sınıf konumu*, direkt olarak bireylerin seçimleri ve eylemlerinin etkilediği mekanizmalar setini işaret eder (Wright, 1989, s. 275).

Wright'ın mikro-düzy analizde bireylerin eylem ve tercihlerine yaptığı bu vurgular, kimi sosyal bilimci tarafından 'metodolojik bireycilik' eleştirisinin yöneltilmesine sebep olmuştur(Carchedi,1989). Bu eleştirilere karşılık Wright, kullandığı modelde sınıf yapısının bireylerin özelliklerine indirgenmediğini söyleyerek karşı çıkmaktadır."Kökleri üretim biçiminin analizine dayalı soyut makro-düzy sınıf yapısı ile kökleri bireysel yaşamın analizine dayalı somut mikro-düzy sınıf yapısı bağlantılı bir şekilde ele alınmalıdır"(Wright, 1989, s. 277). Sınıf yapısının analizinde başvuru bu makro/mikro düzey ayrımının ontolojik değil analitik bir ayrım olduğunu belirtmek gerekir. Aksi durumda Wright'ı ilişkisel sınıf yaklaşımları kategorisine sokmak imkansızlaşır. Wright'a göre mikro-düzy sınıf analizine neden ihtiyaç olduğu şu iki soruyla doğrudan alakalıdır: ilkin; ileri kapitalist toplumlardaki sınıf oluşumlarının ampirik olarak en iyi açıklaması nasıl yapılır? İkincisi; hangi koşullar altında sınıf oluşumları, radikal toplumsal değişim projelerini somutlaştırmaktadır?

Hem görece somut hem de mikro analiz düzeyinde belirlenmiş bir sınıf yapısı kavramının geliştirilmesi sınıf yapısı,sınıf oluşumu, sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi arasındaki anlayışımızı derinleştirmek için zorunludur(Wright, 1989, s. 272).

Bu noktada kimi eleştiriler, Wright'ın sunduğu makro ve mikro düzey sınıf analizleri arasındaki içsel-ilişkisel ilişkiyi sağlayacak ara kavramlaştırmalara yeterince değinmediği noktasında toplanmaktadır(Çeğin ve Öğütle, 2010). Esasen bu eleştirileri daha da genelleştirerek, yapı ve fail arasında ontolojik düzeyde kurulan ilişkisel yaklaşımların bir çoğuna yöneltmek mümkündür. Bu eleştirinin temel noktası; yapı ve fail arasında kurulan içsel-ilişkisel mantığın sadece zihinsel bir soyutlama düzeyinde kalmaması için, bu iki olguyu bir birine bağlayan ve analitik olarak kullanılabilir ara düzey(yapı ve fail arasında üçüncü düzey) kavramlara ihtiyaç olduğudur. Bu eleştirilere hak vermemek mümkün değil çünkü yapı/fail ya da nesne/özne ikiliklerinin aşılmasına yönelik önemli kuramsal açılımlar olmasına rağmen, bu iki olguyu ampirik bir çalışmada bir arada

analiz etmenin bir takım zorlukları olduğu kesindir. Yapı ve fail arasına yerleştirilecek üçüncü düzey kavramların yani hem yapıyı hem de faili gerekli kılan ara düzey kavramların bu zorlukları aşmak adına önemli imkanlar sunacağını belirtmek gerekir. Sınıf tartışmalarında E.P. Thompson'un 'sınıf deneyimi' kavramının böyle bir potansiyel taşıdığından bahsedildi.³⁶ Wright'ın sınıf analizinde bu amaca yönelik spesifik bir kavramlaştırmayı göremesek de, onun; sınıfı tanımlayan mekanizmalara yaptığı atıf ve analizleri, makro ve mikro düzeyler arasındaki bağlantıyı kuran bir işlevi ifade etmektedir.

Sınıf yapısının toplumsal üretim ilişkileri düzeyinde soyutlama yapılarak incelenmesi durumunda, bu yapıyı ortaya çıkaran mekanizmaları ve bu mekanizmaların somut olarak etki ettiği sonuçların da ele alınması gerekir(Wright,1989:280). Wright; sınıf analizlerinin 'yüksek düzey' soyutlamasında ilişkisel olarak kullanılabilir şu üç mekanizmadan bahseder: 1- Sınıflar arası sömürü ilişkilerini ifade eden *maddi çıkarlar* 2- Emek gücünün satımı, emek sürecinin kontrolü ve sosyal artı-değerin kontrolünden dışlanmışlıkla doğrudan bağlantılı olan *yaşam deneyimleri* 3- Toplumsal üretim ilişkilerini -yeniden üreten ya da tasfiye eden- *kolektif eylem kapasiteleri*(Wright, 1989, s. 295).

Bu mekanizmaları makro ve mikro düzey sınıf analizleri arasında ampirik olgular olarak istihdam eden Wright, daha düşük düzey soyutlamalara doğru gittikçe- yani somut mikro analizlerde- maddi çıkarlar, yaşam deneyimleri ve kolektif eylem kapasitelerinin bir arada ele alınmasını daha fazla gerekli görmemektedir. Daha doğrusu ne üretim süreci içerisindeki yaşam deneyimlerinin ne de kolektif eylem kapasitelerinin, üretim ilişkileri içerisindeki sınıf konumlarını tarif etmek için yeterli olmadığını dile getirmektedir. O'na göre maddi çıkarlar, diğer iki olguyu da kapsadığı için analitik olarak daha işlevseldir. Çünkü maddi çıkarlar, sömürü ilişkilerini ifade ettiği için üretim ilişkileri içerisindeki sınıf konumlarını antagonist ilişkiler olarak istihdam ederler. Bu yüzden de mikro ve somut düzey analizini maddi çıkarlar ile toplumsal üretim ilişkileri arasındaki bağlantıya dayandırmaktadır.(Wright,1989, s. 300) Wright'ın maddi çıkarlara

³⁶ Bu tartışmalarda Çeğin ve Öğüt; P. Bourdieu'nun 'habitus' kavramına da benzer anlamlar yüklemekte ve 'sınıf habitusu'nun makro ve mikro düzey sınıf analizleri arasında bağlantı kurabilecek bir işlevi olduğunu dile getirmektedirler. Wright'ın mikro düzey sınıf analizi ile Bourdieu'nun kavramsal semasını uzlaştırmaya çalıştıkları kuramsal tartışma için bkz: Çeğin ve Öğüt, Praksis 2013/2

yaptığı bu ısrarlı vurgunun, O'nun sınıf analizlerini Marksist konseptte tutmaya çalışmasına bağlamak mümkündür (ya da tersinden Weberyen gelenekle arasına sınır çekmeye çalıştığı da söylenebilir). Bu noktada, kolektif eylem kapasitesinin bir mekanizma olarak somut bir analizden çok zihinsel bir soyutlama faaliyetine daha yakın olduğunu söylerken Wright'a hak vermek mümkündür. Ancak yaşam deneyimlerinin, Thompson'ın istihdam ettiği manada 'çoklu sınıf deneyimi' olarak ele alınması durumunda sınıf konumlarına dair önemli çıkarımları sağlayabileceği akılda tutulmalıdır.

Mikro düzey sınıf analizini maddi çıkarlar yani sömürü ilişkileri-sadece artı-değer sömürüsü değil, Reomer'in 'yeni sömürü' kavramı üzerinden temellendiren Wright, somut sınıf analizleri için beş somut kavram geliştirmiştir. Bunlar; *çelişik mevkiler*, *çoklu sömürüler*, *çoklu mevkiler*, *dolayimli mevkiler* ve *geçici mevkiler*dir.

1- Çelişik mevkiler: Wright, bu kavramı esasen 'orta sınıfın' yeri sorunsalına çözüm bulması amacıyla kullanmaktadır. Sömürü mekanizmasının temel alındığı sınıf yapısı analizlerinde, sömürünün sadece artı-değer sömürüsü olarak istihdam edildiği koşullarda, ne sömüren ne de sömürülen sınıf konumları ortaya çıkmaktadır. Wright'ın, 'yöneticiler/uzmanlar ve yarı özerk çalışanlar' olarak tarif ettiği bu mevkiler, artı-değerin oluşmasına dolaylı katkıda buldukları koşullarda kapitalist tarafından sömürüye tabi olma gibi bir durumla karşı karşıyadır. Ancak bu mevkileri dolduran bireyler aynı zamanda üretimin örgütlenme sürecini ve üretilen artı-değerin bölüşümünü kontrol ettikleri noktada sömüren kategorisine dahil olabilirler. Birikim rejimlerindeki niteliksel dönüşümler sonrasında belirginleşen mülkiyet işlerinin denetim/yönetim işlerinden ayrılması süreci, üretim sürecinin örgütlenmesinde -üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayan- yönetici mevkiler ortaya çıkarmıştır. Wright, sömürü ile tahakküm mekanizmalarını bir arada ele alarak tanımladığı kavramının operasyonel bir takım zorluklar taşıdığını kabul eder³⁷ ve bu kavramı 'çoklu sömürüler' tanımına doğru genişletir (Wright, 1989, s. 304).

³⁷ Bu zorluğun temelinde, 'çelişik mevkilerin' hangi konularda sınıflar arası ayrımı, hangi konularda sınıf içi bölünmeyi ifade ettiği üzerinden yürümektedir. Öyle ki, mesela üretim sürecinin kontrol ve denetlenmesinde doğrudan yer alıp ama aynı zamanda artı-değerin üretilmesine -çoğu zaman doğrudan katkıda bulunan mevkiler olarak usta başlarını hangi noktalarda işçi sınıfından ayırmak mümkündür? Denetim ilişkilerini merkeze alarak oluşturulan 'çelişik mevkilerin' kapsamı hesaba katıldığında, bu mevki

2- Çoklu sömürüler: Bu tanım dile getirdiğimiz üzere Roemer'in 'genişletilmiş sömürü' kavramı üzerine bina edilmiştir ve 'çelişik mevkileri' salt sömürü kavramıyla açıklama girişiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Wright'ın dayandığı 'yeni sömürü' kavramı, tahakküm mekanizmalarını analiz dışı bırakma amacını taşısa da, salt üretim araçlarının mülkiyeti etrafında dönmekte tahakküm/kontrol araçları mahrumiyeti-sahipliğini de kapsamaktadır. Çoklu sömürülerden biri olan 'organizasyon varlıklarına' dayalı sömürünün böyle bir mahiyeti vardır(Wright, 1989, s. 14-22). Wright'ın denetim mekanizmalarını analiz dışına itmesinin temel sebebi ise, sadece sömürü ilişkisinin sınıflar arası içsel ve antagonist ilişkiler ürettiğini düşünmesidir. Bu yaklaşım üretim biçimi düzeyinde 'yüksek' düzey bir soyutlamanın çıkarımları açısından doğrudur. Ancak toplumsal formasyon düzeyine doğru ilerledikçe, yönetim araçlarından mahrumiyetin yarattığı karşıtlıklar, üretim araçlarının mülkiyetinden mahrumiyetin yarattığı karşıtlıklardan daha keskin hal alabilmektedir. Antagonist sınıf ilişkileri üretim biçimi ve üretim ilişkileri açısından mutlak olsa da, toplumsal formasyon düzeyinde - belirtildiği gibi- konjonktürelidir. Bu yüzden 'çoklu sömürüler' kavramı, Wright'ın niyeti bu olmasa da, sınıf tartışmalarında iki klasik yaklaşımın kavramsal materyallerini bir arada istihdam eden bir niteliğe sahip olması açısından önemlidir.

3- Çoklu mevkiler: Çoklu mevkiler tanımı; Wright'ın, sınıf yapısı ile sınıf konumunu işgal eden bireylerin yaşamı arasındaki bağlantıyı açıklamak adına tarif ettiği bir kavramdır. Wright; bir çok insanın birden fazla işte çalışması ve -özellikle şirket hissedarlığı- üzerinden ücreti dışında bir takım gelirler elde edebilme durumunda, işleri ve yatırımları dolayısıyla farklı mevkilerin aynı sınıf yapısını işgal edebileceklerini ifade eder.(Wright, 1989, s. 324) Şirket hissedarlığı Türkiye'de, A.B.D' deki kadar yaygın bir 'iş dışı birikim' alanı olmayabilir ancak özellikle ekim yapabileceği tarlalar ve gayri menkullerden edilen ücret harici gelirlerin varlığı, çoklu mevki tanımlamasını kullanışlı hale getirmektedir.

4- Dolayımli mevkiler: Dolayımli sınıf mevkileri, kişinin doğrudan işi ve özel mülkiyeti üzerinden değil -özellikle aile ve akraba ilişkileri- vasıtasıyla dahil olduğu mevkileri ifade eder. Wright buna örnek olarak, çocukların sınıf mevkilerini örnek gösterir. Bu

içi sınıfsal farkların ortaya konulması nasıl mümkün olabilir? Bu konuda üretken emek/üretken olmayan emek ve emek aristokrasisi gibi klasik tanımların yardımı olabileceğini belirtmek gerekir.

noktada J. Goldthorpe'un(1980) "sınıf yapıları hanelerin içinden değil, aralarından geçer" önermesini hatırlatan Wright; ev kadınlarını ve öğrencilerin sınıf konumlarını da dolayimli mevkilere dahil eder.

5- Geçici mevkiler: Wright bu kavramsallaştırmayı, mevkileri statik bir çerçeveye hapsettiğine yönelik eleştirilere karşı geliştirmiştir. Evlenme ve boşanma gibi olgular üzerinden dolayimli mevkilerle bağlantılı bir şekilde ele alınan geçici mevkiler; aynı zamanda, kariyer potansiyeli olan işlerde çalışanları ve iflas eden küçük işletme sahiplerine dönük bir tanımdır (Wright, 1989).

Wright'ın mikro düzey analiz için sistematikleştirdiği bu beş kavramdan; 'çelişik mevkiler'- bağlantılı olarak- 'çoklu sömürüler' ve 'çoklu mevkiler', üretim süreci ve üretim ilişkileri üzerinden kurgulanan bu tez çalışmasında analiz birimi olarak kullanılmaya çalışılacaktır. Görüşmecilere yönelik hazırlanan soruların bir kısmı bu operasyonel tanımları somutlamak üzerine kurulmuştur.

Son bir nokta olarak; Wright'ın mikro düzey sınıf analizi ve 'orta sınıfın yeri' problemine yönelik yaklaşımlarının 'sınıf ittifakları' meselesine dayandığını belirtelim.

Son olarak; sömürü temelli strateji ile oluşturulan *sınıf yapısı* yaklaşımı, sınıf ittifakı sorunsalı açısından daha önceki yaklaşımlardan daha sistematiktir. Çelişkili mevkilerin, işçiler ve işsizlerle olan kendiliğinden sınıf ittifak eğilimleri daima belirsiz bir alan olarak değerlendirilmeli. Bu tür ittifak eğilimlerinin politik ve ideolojik mekanizmalarla belirlendiğini ifade ettim ancak analize bu içerikleri dahil etmek mümkün değildi. Bunun yerine, görüldüğü gibi, sömürü temelli yaklaşımın ittifak probleminin analizi için daha net maddi temelleri olduğunu söylemek gerekir.(Wright,1989, s. 28)

Sınıf ittifakları meselesi, Wright'ın da işaret ettiği üzere, politik ve ideolojik bir alanı ifade eder. Bu alan yapısal olarak mikro düzey somut bir analizin konusu zaten olamaz. Hatta bir adım daha öteye geçip, sınıf ittifakları meselesinin bilimsel bir faaliyetin çözebileceği bir sorunsal olarak istihdam etmenin yanlış olduğunu belirtmek gerekir. Aksi durumda akademik Marksistlerin çokça savrulduğu bilim/politika ikameciliğinin içine düşmek olasıdır.

4. BÖLÜM

BİRİKİM REJİMLERİ VE KAPİTALİST ÜRETİM SÜRECİNDEKİ DÖNÜŞÜMLER

20. yüzyıl boyunca teknolojik yenilikler ve üretim teknikleri üzerinden yaşanan bir takım gelişmelerin, kapitalist üretim biçiminde önemli değişikliklere sebep olduğu neredeyse herkesin üzerinde hem fikir olduğu bir gerçekliktir. Emek süreçlerinde, tüketim alışkanlıklarında, ulusal ve uluslar arası işbölümünde bu değişikliklerin işaretleri rahatça görülebilmektedir. Bu değişikliklerin toplumsal sınıf yapılarını ne derece dönüşüme soktuğu meselesi ise, üretim sürecinin bu değişiklikler aracılığı ile belli bir dönüşüme uğradığı noktasındaki uzlaşmalardan bir hayli uzaktır. Teknik işbölümünün gelişmesi, üretimin hem katı standartlar yerine esnekleşmesi hem de kitle tüketim eğilimlerine göre örgütlenmesi yeni çalışma ilişkileri doğurmuştur. İşin niteliğinde gözle görülür yaşanan bu türden değişimlerin sonuçları sadece üretim ilişkileri ile sınırlanmayacak kadar geniştir. Lakin bu bölümde; üretim sürecinde yaşanan dönüşümlerin toplumsal ilişkiler bütününde yarattığı politik-kültürel dönüşümlerle olan geçirgenliğinden çok sınıf ilişkileri bağlamında yarattığı etkilere odaklanılacaktır.

Kapitalist üretim sürecinde yaşanan dönüşümler; emeğin örgütlenmesinde yeni biçimler, yeni pazar stratejileri- buna bağlı olarak uluslar arası işbölümü- ve işgücünün istihdamı gibi olgular üzerinden sınıflar arası ve sınıf içi ilişkilere yeni sayılabilecek boyutlar katmıştır.³⁸ Üretim sürecinin yaşadığı dönüşümlerin sonuçlarını analiz etmek aynı zamanda bu dönüşümlere sebep olan dinamikleri de ele almayı gerektirmektedir. Bu dinamiği piyasanın 'gizli eli' olarak gören burjuva iktisatçı anlayışın özellikle 2008 finans krizi ile beraber tekrardan yanlışlandığını hatırlarsak, kapitalizmin üretim sürecindeki değişimin dinamiklerini yine kapitalist üretimin mantığında kuramlaştıran yaklaşımların daha tutarlı olduklarını belirtmek gerekir. Bu bağlamda; kapitalist üretimin esasen istikrarlı bir kar oranını hedefleyen sermaye birikim rejimi olduğunu ve

³⁸ Bu duruma ilk elden verilebilecek örnekler; mülkiyet sahipliği ile yönetim işlerinin farklılaşması üzerinden gelişen sınıf ilişkileri ve sömürü ilişkilerine sınıf konumlarından çok üretim birimleri üzerinden tabii olan 'merdiven altı' küçük atölyelerdir.

tarihsel olarak farklı birikim rejimi modellerinin ve her birikim rejiminin onunla birlikte giden kendi düzenleme kurumları olduğunu söyleyen Düzenleme Okulu'nun yaklaşımları bu bölüm açısından kuramsal çerçevenin alt yapısını ifade etmektedir.

Düzenleme kuramına göre sermaye birikiminin mantığı kapitalist ekonomilerin merkezinde yer alır. Bu nedenle, sermaye birikim sürecinin incelenmesi, kapitalist gelişim dinamiklerinin incelenmesi için başlangıç noktasını teşkil eder. Birikim süreciyle ilgili temel kavram olan birikim rejimi, sermaye birikim sürecinin oldukça uzun bir dönem boyunca istikrarlı bir şekilde sürmesini sağlayacak şekilde toplumsal ürünün tüketim ve birikim arasında paylaşılması olarak tanımlanmaktadır (Taymaz, 1993, s.18).

Düzenleme Okulunun öncülerinden sayılan Alan Lipietz (1986) birikim rejimleri ve düzenleme tarzını şu şekilde formüle etmektedir:

Birikim rejimi, net ürünün tüketim ve birikim arasında tahsis edilmesi sürecinin uzun vadede istikrara kavuşturulmasını tanımlar; üretim koşulları ve ücretli emeğin yeniden üretiminin koşulları arasında bir bağıntıyı ima eder. Matematiksel olarak, bir birikim rejimi bir yeniden üretim şemasıyla tanımlanabilir. Bütün birikim sistemleri mümkün değildir. Aynı zamanda, bir rejimin sadece mümkünlüğü, mevcudiyetini belirlemek için yeterli değildir; zira, bütün bir bireysel kapitaler ve birimler kümesinin, onun yapısına göre davranması gerekliliği yoktur. İlişki ağlarını düzenleyen ve böylece sürecin bütünlüğünü, yani bireysel davranışların yeniden üretim şemasıyla yaklaşık bir tutarlılık içerisinde olmasını sağlayan normlar, alışkanlıklar ve kanunlar biçiminde bir birikim rejiminin gerçekleşmesi de mevcut olmalıdır. Bu içselleştirilmiş kurallar ve toplumsal süreçler bütünü, düzenleme tarzı olarak adlandırılır (Lipietz, 1993, s. 52).

Lipietz düzenleme tarzının, basit bir şekilde birikim rejiminin işletimini sağlayan bir işlevi olmadığını söylemektedir. Daha çok her birikim rejimi ile o birikim rejimine ait düzenleme kurumunun bir aradalığına dikkat çekmektedir. "İşin aslına bakılacak olursa, bir birikim rejimi ve düzenleme tarzı birlikte istikrar kazanırlar." (Lipietz, 1993) Düzenleme ekolünün çözümlemeye çalıştığı tartışmanın esasen 'yeniden üretim' meselesi olduğunu belirtmek gerekir. Kapitalist sermaye birikimi kendi doğası gereği yapısal krizlere açık bir süreçtir. Yapısal krizlerin temelinde istikrarlı kar oranlarının uzun vadede tutturulamaması temelinde gelişen süreçler yatmaktadır. 'Kar oranlarının düşme eğilimi yasası'³⁹, sermayenin organik bileşiminin (makinelere, fabrika gibi

³⁹ Bu yasa; yine klasik iktisat kuramcılarından alınmış ancak artı-değer teorisi bağlamında farklı bir şekilde yeniden değerlendirilmiştir. Kapitalizmin yapısal krizlerini ifade eden 'kar oranlarının düşme eğilimi', kapitalist üretim sürecinin üç temel bileşeni arasında gerçekleşen değişkenliklerin sonucunda ortaya

değişmeyen sermayenin) düzenli olarak artmasına bağlı olarak kar oranının düşmesini ifade etmektedir. Karlılığı yükseltmek için başvurulan yöntemlerin kar oranının düşmesi ile sonuçlanması, kapitalist sistemin üretim süreci düzeyinde soyutlanması sonucu varılan bir iktisat kuramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada-Düzenleme Okulu yeniden-üretim meselesini, yani birikim rejimi ile düzenleme kurumlarının uyumunu, salt üretim sürecindeki soyutlamadan değil -bununla birlikte- toplumsal formasyondan yola çıkarak makro ekonomik-politik süreçlere odaklanarak ele almaktadır. Kapitalizmin yapısal kriz eğilimi, düzenleme kurumları sayesinde istikrarlı kar oranlarına dönüşebilmektedir.

Düzenleme tarzında incelenmesi gereken beş ilişki vardır(Taymaz, 1993, s. 19):

- 1- Para ve kredi ilişkileri(mevcut kredi dağıtım mekanizması, uluslar arası finans kurumlar vb.): *üretim ve tüketim dengesini sağlamak, böylece aşırı üretim krizlerinin önüne geçmek*
- 2- Ücret-emek ilişkisi: *kar oranını arttırmak için ücretler üzerindeki denetimi sağlamak*
- 3- Rekabet tipi(geleneksel fiyat rekabeti)
- 4- Uluslar arası rejime eklenme tarzı(*Uluslar arası işbölümü*)
- 5- Devletin müdahale biçimleri(yasa ve düzenlemeler, kamu harcamaları, kamu iktisadi teşekkülleri)

Bu ilişkiler kapsamında gerçekleşen tarihsel olarak üç farklı düzenleme tarzı mevcuttur. a- Modern kapitalist sermayenin henüz oluşmaya başladığı, manifaktür üretim dönemini kapsayan krizin eksik-üretim sonucu gerçekleştiği 'eski düzenleme', b- sanayinin geliştiği, firmalar arası rekabetin büyük ölçüde geçerli olduğu ve krizlerin genellikle aşırı-üretim yüzünden olduğu 'rekabetçi düzenleme', c- emek-sermaye arasında(fordist ücret düzenlemesi) devlet-vatandaş-sermaye arasında(Keynesçi refah devleti) bir dizi

çıkılmaktadır. Kapitalist meta üretiminin bu üç bileşeni; sermayenin organik bileşeni olarak tanımlanan değişmeyen sermaye(makineler,teknolojik yatırımlar, fabrika), değişen sermaye(ücretler için ayrılan sermaye) ve artı-değer(kar). Rekabet koşullarında daha yaygın ve yoğun üretim için kapitalist sürekli olarak organik bileşenlere yatırım yapar. Değişen sermayenin sabit kaldığı koşullarda, organik bileşenlere yapılan sürekli yatırım artı değerın toplam sermaye içerisindeki oranını azaltmaktadır. Bu da kar oranlarının artan bir düşme eğilimine sokmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz : *Kar oranlarının düşme eğilimi yasası, Kapital III. Cilt s. 189-207, K. Marks*

taviz sonucu gelir dağılımının önemli ölçüde toplumsallaştığı 'tekelci düzenleme'. Bu düzenleme tarzlarına karşılık gelen iki birikim rejimi söz konusudur: Yaygın ve yoğun birikim rejimleri. Yaygın birikim basit ve niceliksel bir büyümeye dayanırken, yoğun birikim rejimi teknolojik gelişme ve üretkenlikteki artış sebebi ile niteliksel büyüme ön plandadır. Taylorist-fordist üretim biçimi olarak kendini var eden yoğun birikim rejimi 1970'lere kadar egemen birikim rejimi olarak kayda geçmiştir (Taymaz, 1993).

Düzenleme kuramına göre, 1929 krizi 20. yy'ın başlarında kitlesel üretim teknolojileri temelinde gelişmeye başlayan yoğun birikim rejimi ile 19. yy'dan kalma rekabetçi düzenleme tarzı arasında arasındaki uyumsuzluk sonucudur.

İş örgütlenmesinde önceleri Taylorizm, daha sonra, Taylorizm ile işçilerden alınan bilginin makinelerle aktarılması ve işçilerin çalışma temposunun makineler tarafından saptanması olan Fordizm sayesinde kitlesel üretime geçilmiş, üretimde büyük artışlar olmuş, fakat kitlesel tüketimi sağlayacak düzenleyici kurumlar olmadığı için 1930'larda aşırı-üretim(veya eksik tüketim) krizi patlak vermiştir. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı ve sonrası dönemde, yoğun birikim rejiminin gereksinimini karşılayabilecek yeni tekelci düzenleme kurumları oluşmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan Fordist gelişim tarzı(tekelci düzenleme tarzı+yoğun birikim rejimi) 1970'lere kadar oldukça istikrarlı ve yüksek bir büyüme temposu yakalamıştır(Lipietz, 1986, akt. Taymaz, 1993).

İkinci Dünya savaşından 1973-74 krizine kadar geçen dönem, kapitalizmin 'altın çağı' olarak nitelendirilen bir dönemdi. Lipietz'in, yüksek karlılığı ifade eden bu dönem için işaret ettiği tekelci düzenleme tarzı esasen Keynesçi 'refah devletinin' toplu sözleşmeler, sosyal sigorta, işsizlik ödemeleri gibi araçlarla düzenli talep artışını garanti altına alan uygulamalarıdır. Kapitalizmin istikrarlı karlılık oranları için, standartlaşmış üretimi eritebileceği pazarların oluşumunu sağlayan bu tekelci düzenleme kurumu(Keynesçi 'refah devleti') salt iktisadi yeniden-üretim sorunu olarak ele alınmamalıdır. Bu süreç aynı zamanda kapitalizmin politik-ideolojik yeniden-üretimini de kapsayan bir niteliği ifade etmektedir.

Ne var ki, savaş sonrası uzun canlılık döneminde görülen göz kamaştırıcı büyüme, kapitalist gelişme sürecinin baş aktörleri arasında bir dizi uzlaşmaya ve konumların yeniden tanımlanmasına bağlıydı. Devlet yeni(Keynesçi) roller üstlenmek ve yeni kurumsal kapasiteler geliştirmek zorundaydı; büyük sermaye güvenli bir karlılık kulvarında pürüzsüz seyretmek için bazı yönlerden küçük fedakarlıklar yapmak zorundaydı; örgütlü işçi hareketi ise emek piyasalarında ve üretim süreçlerindeki işleyişe ilişkin yeni roller ve işlevler yüklenmek zorundaydı. Örgütlü işçi hareketi, büyük sermaye ve ulus-devlet arasında süre giden ve savaş sonrası uzun canlılık döneminin iktidar tabanını oluşturan gergin ama yine de sağlam güç dengesine kazara ulaşılmamıştı. Yıllar boyu süren mücadelelerin ürünüydü bu denge(Harvey, 2003, s. 155).

Harvey'in tekelci düzenlemenin temeli olarak ifade ettiği bu 'güç dengesi', o döneme kadar gerçekleşmiş ve gerçekleşmesi olası sınıf mücadelelerinin sonucunda oluşmuştur. İkinci dünya savaşını takip eden yıllar, kapitalist metropollerde işçi sınıfının siyasal mücadelesinin radikalleştiği ve yükselişe geçtiği zamanlardı. Keynesyen tekelci düzenleme; hem Fordist birikim rejimi açısından karlılığı sağlayacak iktisadi araçlara hem de kapitalist üretim ilişkilerine alternatif olabilecek eylemliliklere karşı tampon olan toplumsal-politik ilişkileri geliştirebilecek araçlara sahipti.

İstikrarlı kar oranlarının, birikim rejimlerinin ve toplumsal gelir bölüşümünün belirli bir tarih ve mekanda yeniden-üretimini sağlayan ilişki ve düzenlemelerin bütününe bakılması gerektiği konusundaki ısrarı nedeniyle Düzenleme Okulunun yaklaşımları önemli potansiyellere sahiptir. Ayrıca bu yaklaşımın; birikim rejimlerinin teknolojik ilerlemenin evrimsel bir sonucu olarak gören ve piyasayı düzenleyen 'görünmez eli' ön plana çıkaran anlayışlara karşı, yapısal dönüşümlerin içine bireyler ve kolektifler arası ilişkileri(mücadeleleri) koyması açısından da metodolojik olarak realist yaklaşıma denk düşen analizleri olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda birikim rejimlerine ve dönüşüm dinamiklerine daha yakından bakabiliriz.

4.1. TAYLORİST-FORDİST SÜREÇTEN ESNEK BİRİKİME: KOPUŞ MU SÜREKLİLİK Mİ?

1911'de Amerikalı makine mühendisi F.W. Taylor'un kaleme aldığı *Bilimsel İş Yönetiminin İlkeleri* adlı çalışma, kapitalist yoğun birikim rejiminin üretim sürecinin nasıl örgütlenmesi gerektiğini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Taylorizm olarak bilinen bu üretim biçimi; takım çalışmasına dayalı mekanik bir hat üzerinde gerçekleşen üretimde emek sürecinin ayrı ayrı eylemlere ayrıştırılması ve türdeşleşmesi, çalışmanın sürekliliği, emeğin mutlak denetim altına alınarak üretkenliliğin artırılmasına dayalı bir birikimi önermekteydi. Burada işin sürekliliğini ve kesin itaati sağlayan unsur, iş bölümünü olanaklı kılan 'zaman ve hareket' birimlerinin katı standartlara uygun olarak düzenlenmesiydi(Öngen,1996, s. 123).

Yoğun sermaye birikim rejiminin egemen olduğu döneme denk gelen ve Henry Ford'un 1914 yılında otomobil montaj hattında çalışan işçilere yönelik uygulamalarının sembolik başlangıç yılı olarak kabul edilen Fordizm, esasen Taylorist üretim biçiminin

daha gelişkin halinden başka bir şey değildi. Fordist sistem, ayrıntılı işbölümü esasına göre örgütlenmiş, her işçinin dar anlamda tanımlanmış, rutin bir işi sürekli olarak yaptığı bir işleyiş ile verimlilik artışı sağlamaya yönelmiştir. Son derece özel tek amaçlı makineler ve eğitimsiz, niteliksiz işgücü kullanarak üretimin sürekli kayan bir üretim hattı üzerinde yapılması söz konusudur. Makine ile işçi arasında sabit bir ilişkinin kurulduğu bu hat, farklı ritm ve farklı işlemleri koordine ederek çıktının standartlaşmasına imkan sağlamakta, bu da kitle üretiminin teknik koşullarını sağlamaktadır. Bu nedenle de büyük ölçekte üretim yapan atölyeler temel birimler olmaktadır. Fordist üretim sisteminin egemen hale gelmesi, daha doğrusu istikrarlı karlılığı tutturması, standart üretime karşılık gelebilecek standart tüketim kalıplarının oluşmasına ve geniş istikrarlı pazarların varlığına bağlıydı. Fordist yoğun birikim rejiminin aşırı üretime dayalı 1929 büyük buhranı ve takiben-bir yanıyla krizin bir sonucu olan- ikinci Dünya savaşı sonrası, Fordist birikim rejimini istikrara kavuşturacak yeni düzenleme kurumlarının oluşturulması yoluna gidildi. Batı Avrupa ve Japonya'ya yönelik yeniden inşa kredileri ve sanayileşmeleri için az gelişmiş ülkelere yapılan Marshall yardımları dünya pazarının oluşmasında katalizör görevi görmüştür. 1930'larda ABD'de uygulanan New Deal politikaları, İngiltere, Kıta Avrupa'sı ve Japonya'da benzerlerinin uygulandığı Keynesçi politikalar, II. Dünya Savaşından sonraki yıllarda bir çok az gelişmiş ülkeyi de içine katarak genişledi. 'Refah devleti' anlayışı yaygınlaştı; sosyal güvenlik kurumları, asgari ücret, işsizlik sigortası tahsis ile bireysel riskleri sosyalleştirdi ve buna bağlı olarak tasarrufları azaltarak tüketimin arttırılması sağlandı. Böylece Fordist üretim sisteminin sağladığı üretim artışı ile istikrarlı, büyük pazarlar ve yüksek talep arasındaki uyumu sağlayan ulusal ve uluslar arası iktisadi ve siyasi düzenleme mekanizmaları ve kurumsal yapılar sayesinde Fordist sistem, gelişme ve egemen olabilme koşullarına tam olarak kavuştu.(Yentürk, 1993, s. 45)

1960'lara gelindiğinde bir biriyle bağlantılı ekonomik-politik bir takım sebeplerden ötürü Fordist birikim rejimi için kriz çanları yeniden çalmaya başladı. Tekelci sermayenin uluslar arası rekabet için üretim sürecinde sabit sermayeye yaptığı yatırımlar kar oranlarının düşmesine sebep oluyordu. Bu düşüşü engellemek adına ücretler üzerinde uygulanmaya çalışılan baskı, geniş sendikal eylemliliklere çarpıyordu. İstikrarlı karlılık için formüle edilen düzenleme kurumları(Keynesçi refah devleti

uygulamaları) emek verimlilik kapasitesinin düşmesine böylece üretkenliğin de görece azalmasına yol açmaktaydı. Bütün bunlarla beraber 1973 petrol krizi ile beraber enerji fiyatlarındaki artışlar karlılığı aşağı yöne çekmekteydi.

Bu sürecin sonunda yeni birikim rejimleri oluşturma eğilimleri ön plana çıktı. İletişim ve taşımacılık alanındaki önemli ilerlemeler sayesinde üretimin geniş bir coğrafi alanda örgütlenebilmesinin önü açıldı. Böylelikle emek yoğun üretim birimlerinin ücretlerin düşük olduğu coğrafi bölgelere kaydırılabilmesinin koşulları sağlanabildi; bu da, kar oranlarının yükselebilmesini sağlayabilirdi. Az sayıda değişken nitelikli işgücü talep eden ve kitle üretiminden uzaklaşan küçük ölçekli yeni iş örgütlenmeleri ortaya çıkmaya başladı. Esnek birikimin merkeze alındığı bu üretim biçimi kimi yazarlar tarafından Post-Fordizm olarak adlandırıldı(Piore ve Sabel, 1984). Düzenleme okulunun kuramcıları ise; bu gelişmeyi Neo-Fordizm olarak nitelendirdiler(Aglietta, 1987; akt: Yentürk, 1993). Bu kavramsal ayrımın temelinde kapitalist birikim rejiminde niteliksel bir kopuşun mu yoksa sürekliliğin mi olduğu tartışması vardır. Kapitalist ekonomik-politik ilişkileri belli bir tarihsel zaman ve mekan kesitine hapsederek inceleyen yaklaşımlar açısından üretim biçiminde kopuşu ifade eden uygulamaları bulmak mümkündür. Ancak; kapitalist sermaye birikimi tekelci sermaye döneminden beri uluslar arası işbölümünü kapsayan bir niteliğe sahiptir. Emek yoğun süreçler ucuz iş gücünün olduğu alanlara ihraç edilmektedir ve Fordist üretim biçimi bu alanlarda varlığını devam ettirmektedirler. Bu yüzden Fordist üretim biçiminden dünya genelinde bir kopuştan bahsetmekten çok, Fordist ve Neo-Fordist üretim sistemlerinin bir arada varlıklarına devam ettiklerinden söz edilebilir. Yeni dönemin ortak özelliği ise esnek bir birikim rejimine dayanmasıdır. İşin örgütlenme sürecini küçük üretim birimlerine ayırarak gerçekleştiren bu üretim biçimi; kitle üretiminin aksine esnek ve genel amaçlı makine kullanımı yanı sıra nitelikli işgücüne dayalı geniş yelpazeli ticari ürünlerin üretimini sağlamaktadır.

Açıktır ki; üretimde esnekleşmenin sınıf ilişkileri bağlamında yarattığı önemli sonuçlar vardır. Özellikle üretim birimlerinin küçük çaplı alanlara bölünmesi, 'merdiven altı' diye tabir edilen küçük atölyelerin ve ev içi üretimin yaygınlaşması; işçilerin ücret ve diğer hak(sigorta, emeklilik vb.) mücadelelerinin aracı olabilecek örgütlerin bu alanlara

girememesine sebep olmakta ve böylelikle sermayenin emek süreçleri üzerindeki denetim gücü artmaktadır.

İşgücü piyasasındaki dönüşüme paralel olarak, sanayi örgütlenmesinde de aynı derece önemli değişiklikler yaşanmıştır. Örneğin taşeron sözleşmelerinin sistematik hale geldiği bazı durumlarda fason, zanaatkarlık, aileye dayalı (patriyarkal), paternalist ('himayeci', 'baba' mafya türü) eski çalışma sistemlerini, üretim sisteminin ana direkleri niteliğiyle canlandırır...

...Sendika türü işçi sınıfı örgütlenmeleri, ayakta durabilmek için işçilerin fabrikalara yığılmasına bağlıdır; aile ve ev içi çalışma sistemlerine nüfuz edebilmeleri özel olarak güçtür...

...İşin aslına bakılırsa, emek sürecinin ve küçük ölçekli kapitalist üretimin bu tür günü geçmiş biçimlerini benimsemenin dikkate değer avantajlarından biri, bunların işçi sınıfı örgütlenmesini zayıflatarak sınıf mücadelesinin nesnel temelini dönüştürmesidir. Sınıf mücadelesi artık sermaye ve emek arasındaki düz sınıf ilişkilerinden türemez; hiyerarşik olarak düzenlenmiş toplumsal ilişkilere dayalı bir akrabalık ya da klan benzeri sistem çerçevesinde, aileler arasında çatışmaların ve güç mücadelelerinin karışık alanında gelişmek zorundadır. Fabrikada kapitalist sömürüye karşı mücadele etmek, çok uluslu sermayeye fason çalışan bir ev içi atölyede aile emeğini yüksek derece disiplinli ve rekabet gücüne sahip hale getirmeye çalışan bir baba ya da amca ile mücadele etmekten farklıdır (Harvey, 2003, s. 177).

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki; kapitalist birikim rejimlerinin ve bu rejimlerle bir arada yürüyen düzenleme kurumlarının dönüşümünün ardındaki temel dinamik, mutlak artı değer oranlarını arttırmak için emek süreci üzerindeki kontrol mekanizmalarını geliştirmektir. Basit meta üretiminden manifaktür döneme, Taylorist-Fordist süreçlerden esnek birikim dönemine kadar sermayenin emek süreci üzerindeki kontrolü artan bir seyir izlemiştir. Bu kontrol mekanizmaları sayesinde istikrarlı kar oranlarını tutturmak hedeflenmektedir. Ayrıca emek sürecinin denetimi salt maddi üretimi değil toplumsal yeniden üretimi sağlayacak mekanizmalarla da ilişkilidir.

"Bir kere bu denetim farklı ölçülerde baskı, alıştırma, masnetme ve işbirliği içeren bir bileşim olmak zorundadır; bütün bunların da sadece işyerinde değil, genel olarak toplum çapında örgütlenmesi gerekir. İşçinin kapitalist üretime toplumsal entegrasyonu, fiziksel ve zihinsel kapasitenin çok geniş bir zeminde toplumsal denetimi anlamına gelir. Genel eğitim, mesleki eğitim, ikna, (çalışma etiği, şirkete bağlılık, ulusal ya da bölgesel gurur türünden) belirli toplumsal duyguların seferber edilmesi ve (çalışma aracılığıyla kişisel kimlik arayışı, bireysel inisiyatif, toplumsal dayanışma türünden)

psikolojik eğilimlerin her biri burada bir rol oynar. Bunlar kitle iletişim araçlarınca, din ve eğitim kurumlarınca, devlet aygıtının çeşitli kollarınca beslenen ve fiilen çalışanların kendi deneyimlerinin basit biçimde dile getirilmesiyle vurgulanan hakim ideolojilerin oluşumuyla iç içe geçer"(Harvey, 2003, s. 146).

Kapitalist birikim rejimlerinin ve düzenleme kurumlarının tarihsel dönüşümü, sınıflar arası ve sınıf içi ilişkilerin belli bir yönü ile dönüşümünü de kapsamaktadır. Bundan dolayıdır ki toplumsal sınıfların ilişkiselliğinin analizi, bu tarihsel dönüşümün dinamiklerinin ve sonuçlarının analizi ile bir arada yürümelidir. Bu noktada üstünden atlanılmaması gereken önemli husus ise; dönüşümün ve sonuçlarının analizi belli bir mekan-zamana hapsedilerek yapılmaması gerektiğidir. Kapitalist üretim biçimi ve üretim ilişkileri eşitsiz ama bileşik olarak gelişir. Bu durum; kapitalist üretim sürecinin kolektif bir üretim ile gerçekleştiğini ifade eder. Kolektif üretim süreci ise hem uluslar arası işbölümünü hem de kafa ile kol arasındaki işbölümünü ifade etmektedir. Takip eden iki bölümde bu iki duruma yakından bakılacaktır.

4.2. ULUSLAR ARASI İŞBÖLÜMÜNÜN YAPISI: KAPİTALİZMİN EŞİTSİZ VE BİLEŞİK GELİŞİMİ

Kapitalizmin dünya genelinde eşitsiz ve bileşik olarak gelişmesi, kapitalist 'ilkel' sermayenin belli başlı merkezlerde gerçekleşmesiyle beraber bu merkezler dışında kalan bölgelerin kapitalist üretim ilişkilerine tabi olma sürecini içermektedir. 16. yy. sonlarında Kuzey-Batı Avrupa'da başlayan ve Marks'a göre 19. yy' da tamamlanan ilkel birikim süreci; toprak mülkiyetinin özelleştirilmesi, köylü nüfusun zorla şehirlere sürülmesi, çeşitli mülkiyet haklarının -genel, ortak, devlet vb.- dışlayıcı özel mülkiyet ilişkilerine dönüşmesi, sömürgeci ve yeni-sömürgeci süreçlerle doğal kaynaklar ve değerlere el konulması, köle ticareti, tefecilik, borç ve kredi sistemi gibi bir çok tarihsel olguyu kapsamaktadır.⁴⁰ Batı Avrupa'nın kendine özgü tarihsel-toplumsal koşullarının sonucu olarak gerçekleşen ilk birikim süreci emeğin metalaşmasına neden olmuş ve teknolojik gelişmelerle beraber, kapitalist üretim için gerekli olan üretici güçlerin gelişmesini sağlamıştır. Farklı tarihsel-toplumsal koşullara sahip olmasından dolayı,

⁴⁰ İlk(ilkel) Birikim; Marks, 2013: s.686-727

üretici güçlerin benzer gelişimi gösteremediği çevre bölgeler süreç içerisinde kapitalist üretim ilişkilerine -çoğu bölgelerde zorunlu olarak- eklenmek durumunda kalmış ve bu da uluslar arası ilk kapitalist iş bölümünün tohumlarını atmıştır. Uluslar arası işbölümünün ilk biçimi çevreden merkeze düşük fiyatlı hammadde aktarımıdır. Ardından ucuz iş gücü aktarımı gerçekleşmeye başlamış ve eşitsiz gelişimin temelleri atılmaya başlamıştır. 20. yy başlarında kapitalizmin, emperyalizm olarak nitelendirilen (Lenin 1916), tekeli sermaye evresine ulaşması merkez ve çevre arasındaki bağımlılık ilişkisini güçlendirdi. Yoğun birikimin gerçekleştiği bu dönem; çevre merkez için sadece ucuz işgücü ve hammadde değil aynı zamanda *dış pazar* olma özelliği de taşımaktaydı.

Bu tarihsel sürecin analizinde iki farklı kuramsal yaklaşım, merkez-çevre ilişkilerinin sonuçlarını farklı şekilde değerlendirdiler. Bu yaklaşımlardan biri; uluslar arası işbölümünün bu yapısının çevre bölgelerde üretici güçlerin gelişmesini engellediğini ve bu yüzden bağımlılık ilişkilerinin yeniden üretildiğini söyleyen Bağımlılık Okulu yazarlarına aittir.⁴¹ Bağımlılık ekolünün merkez çevre ilişkilerini katı bir kast sistemine bağlayan bu yaklaşımına karşılık, uluslar arası iş bölümünün kendi içinde görece özerk alanları olabileceğini ifade eden analizler geliştirilmiştir.⁴² Alain Lipietz(1993), merkez-çevre ilişkilerinin doğrudan doğruya özgün bir süreç içerisindeki devlet ya da ülkelerin ilişkileri olmadığını, esasen süreçler arasında az ya da çok bir özerkliği haiz veya dışa dönük birikim rejimleri arasındaki ilişki olarak görmektedir. Bu bağlamda geliştirilen 'çevresel Fordizm' kavramı post-fordist üretim biçiminin merkezlerde egemen olmaya başladığı dönemde, çevre bölgelerin fordist üretim biçimini büyük oranda devam ettirdiği anlamını taşımaktadır. Bir önceki bölümde bahsedildiği gibi her iki üretim biçimi de 1970'lerden sonra kapitalizmin kendine seçtiği esnek birikim rejiminin unsurlarını oluşturmaktadır. Ulaşım ve iletişim alanındaki teknolojik ilerleme esnek

⁴¹ Bağımlılık Okulu; 1960'larda Latin Amerikalı bir grup politik iktisatçı tarafından geliştirilmiştir. Uluslar arası iş bölümünü Güneyin Kuzeye bağımlılığı üzerinden tarif eden yazarlar (Baran, 1957 ve Frank, 1969) güneyde biriken artığın kuzeye aktarıldığını vurgularlar. (Akt. Öngen, 1996, s. 105)
P. Baran(1957) Büyümenin Politik İktisadı çalışmasında; hiç bir çevre formasyonunun kapitalist yolla gelişmesinin ve ekonomik bağımsızlığını korumasının mümkün olmadığını söylemektedir.(Ersoy,1991, s. 23)

⁴² Bu kuramcılardan Warren(1973) çevre ülkelerde kapitalist üretici güçlerin gelişebilirliğine dair kanıtların varlığından bahseder. Merkez ve çevre arasında üçüncü düzey ve görece özerk bir alan oluşturan 'yarı çevre' kavramlaştırması(Wallerstian, 1974), hiyerarşik bir merkez çevre ilişkilerine karşı geliştirilen önemli çalışmalardır (ayrıntılı bilgi için bkz: Ersoy,1991).

birikim rejiminin koşullarını sağladığı gibi, merkez-çevre ilişkilerinin yapısını da esnek bir çerçeveye oturtmuştur. Sermaye yüksek kar oranları yakalamak için yatırım alanlarını değiştirebilir, çeşitlendirebilir ya da çevre içinde bir takım özerkliklere göz yumabilmektedir.⁴³ Ancak buna rağmen uluslar arası iş bölümünün niteliği değişmemiştir. Çevreden merkeze doğru artı değer aktarımı (ara düzey olarak yarı-çevreyi de dahil edebiliriz) ya doğrudan ucuz hammadde ve iş gücü aktarımı ya da sermayenin çevre bölgelere giderek hammaddeye ve işgücüne ulaşımı üzerinden devam etmektedir. Bilgi üreten, bilimsel bilgiyi ve bilgiye dayalı teknolojiyi kullanan üretim türleri merkezlerde yoğunlaşırken eski teknolojilere dayalı ve hizmet yerine daha çok mal üreten emek yoğun üretim alanları çevrelerde yığılmıştır. Ürün ve teknoloji farklılıklarına dayanan işbölümü, işgücü farklılıklarına dayanan eşitsiz bir gelişme ile beslenmekte ve çok nitelikli işgücü istihdamı merkez bölgelerde, niteliksiz ya da yarı nitelikli iş gücü çevre bölgelerde kalmıştır (Öngen,1996, s. 105).

Kapitalizmin eşitsiz olarak gelişmesi kapitalist sermaye birikimi açısından zorunlu olarak gelişen bir süreçtir. Geçtiğimiz yüzyılın başından itibaren üretici güçlerin geldiği seviye itibarı ile gerçekleşen tekelci sermaye birikimi ve bu birikim rejimi ile el ele giden tekelci düzenleme kurumları aracılığı ile kapitalist ekonomi-politik bir dünya sistemi olma eğilimine girmiştir. Bugün için, uluslar arası iş bölümünü ve bu sayede istikrara kavuşan sermaye birikimini düzenleyici kurumların geçtiğimiz yüzyıldan çok daha gelişkin örgütlenme araçlarına sahip olduğu bir gerçektir. IMF, Dünya Bankası, Davos ve bir takım kredi derecelendirme kuruluşları gibi çeşitli uluslar arası ekonomik örgütlenmeler merkez-çevre ilişkilerini düzenleme kurumları olarak uluslar arası iş bölümünü yeniden üreten yapılardır. Bu gerçekliğe rağmen; uluslar arası iş bölümüne tabi olan tüm ulusal ekonomik-politik formasyonların iç yapısının kendi özgül tarihsel ve toplumsal koşullarının varlığına dikkat çekilmelidir. Aksi takdirde çevrelerin işleyişindeki özellikler, genel olarak, merkezin taleplerinin basit sonuçları olarak ele alınma hatasına düşülebilir.

Kapitalizmin esnek birikim temelli eşitsiz ve bileşik olarak gelişmesi, toplumsal sınıfların konumları ve ilişkiseliliği bağlamında iki temel sonuca sebep olmaktadır:

⁴³ Son yirmi yıllık süre içerisinde Brezilya, Türkiye, Malezya gibi yarı-çevre niteliğinde bölgelerin oluşması buna örnek olarak gösterilebilir.

Bunlardan ilki; bir önceki bölümde değinildiği gibi taşeron iş örgütlenmelerin emek ve sermayenin doğrudan karşı karşıya gelmesini engellemesi durumu ile alakalı olarak türdeş sınıf hareketlerini de belli bir düzeyde engellemesidir. İkinci olarak da; emeğin hem ulusal hem de uluslar arası iş bölümüne tabi olması sebebiyle -özellikle merkez metropollerde- belli bir 'işçi aristokrasisi' kesiminin oluşması, böylelikle maddi sınıf çıkarlarını ulusal sermaye birikiminin istikrarlı büyümesine bağlayan çalışan kesimlerin ortaya çıkmasıdır.

4.3. ÜRETKEN OLAN VE ÜRETKEN OLMAYAN EMEK AYRIMI: İŞÇİ SINIFI ARİSTOKRASİSİ

Sanayileşme ve makineleşme süreci içerisinde gelişen teknik iş bölümü emek süreçlerinin parçalı bir yapıya dönüşmesine vesile olmuştur. Son yüzyıldır kapitalist birikim rejiminin geçirdiği dönüşümler sonucunda iş bölümünün çok daha kapsamlı boyutlara ulaşması, emek sürecinin parçalı yapısını çok daha karmaşık hale getirmiştir. Bu karmaşıklık; sınıf tartışmalarına sirayet etmiş, sınıflar arası ayırım ve sınıf içi farklılaşma üzerinden toplumsal sınıf konumların analizlerini etkilemiştir. Sınıf tartışmalarının bu problemleri alanına müdahale edilmek üzerine kullanılan en operasyonel kavram çifti üretken emek ve üretken olmayan emek ayırımıdır.

Üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımı ilk olarak klasik iktisatçılar(Smith, Ricardo) tarafından tanımlanmıştır. A. Smith üretken olan emeği doğrudan maddi üretimin içerisinde bulunan emek olarak tarif etmektedir (Altınok, 2011, s. 113). Bunun dışında kalan emek türleri ise üretken olmayan emektir. Bu tarifi kapitalist üretim formasyonunun kolektif yapısıyla uyuşmadığını iddia eden Marks, üretken emek ile üretken olmayan emek ayrımını toplumsal olarak birleştirilmiş emek üzerinden tartışmıştır:

Sermayenin emek üzerinde gerçekleşen boyunduruğunun ya da kapitalizme özgü üretim tarzının gelişmesiyle bireysel işçi değil, giderek artan bir ölçüde toplumsal olarak birleştirilmiş bir emek yetisi toplam emek sürecinin gerçek yürütücüsü haline geldiği ve kendi aralarında rekabet edip üretim makinesinin bütününi oluşturan değişik emek yetileri dolaysız meta, daha doğrusu ürün oluşumu sürecine çok değişik biçimlerde katıldığı, birisi daha çok eliyle, ötekisi daha çok kafasıyla, birisi yönetici, mühendis, teknolog vb. olarak, ötekisi gözetmen olarak, üçüncüsü doğrudan el işçisi, hatta düpedüz el ulağı olarak çalıştığı için, gittikçe artan sayıda emek yetisi işlevi, üretici emek dolaysız kavramı altına, bunların

taşıyıcıları da , üretici işçiler, sermayenin doğrudan doğruya sömürdüğü ve genel olarak kendi değerlendirme ve üretim sürecine tabi kıldığı emek kavramı altına konur. İşleri oluşturan toplam işçiye bakılırsa, bunun birleşik faaliyetinin maddeten, aynı zamanda bir toplam meta kütleli olan bir toplam üründe dolaysızca gerçekleştiğini, o arada, bu toplam işçinin yalnızca bir üyesi olan bireysel işçinin işlevinin dolaysız el işçiliğine uzak mı, yakın mı olduğunun hiç fark etmediği görülür(Marks, 2013, s. 801).

Kapitalist üretim sürecinin özgül ürünü olan artı değer, yalnızca sermayenin üretici emekle mübadele yoluyla gerçekleştiğini söyleyen Marks; "Şu halde, yalnızca sermayeyi değerlendirmek amacıyla doğrudan üretim sürecinde tüketilen emek üretici emektir" der. (Marks, 2013, s. 805)

Smith'in aksine Marks, maddi olmayan emek üreticilerinin de üretken emek kategorisinde değerlendirilebileceğini söylemektedir.⁴⁴ Burada biricik koşul üretici emeğin sermaye birikiminin sağlanmasında nerede durduğudur. "O nedenle aynı içerikli emek, üretici olabilir de olmayabilir de. Bülbül gibi şakıyan bir şarkıcı, üretici olmayan bir işçidir. Şarkısını para karşılığı satarsa ücretli işçi olur. Ama aynı şarkıcı para kazanmak için ona şarkı söyleten bir girişimci tarafından işe alınırsa üretici işçi olur, çünkü doğrudan doğruya sermaye üretmektedir"(Marks, 2013, s. 805).

Klasik ekonomi-politik teorilerinden referansla ele alınan üretken olan ve olmayan emek ayrımı toplumsal sınıf konularına dair tartışmalara önemli bir zemin sunmaktadır. Artı değer oluşumuna doğrudan katılmayan ticaret, bankalar, reklam ajansları, hizmet endüstrilerindeki ücretlilerin artı değer gerçekleşmesine aracı olmasından dolayı üretken olmayan emek kategorisine alan Poulantzas, bu kesimleri işçi sınıfı kapsamında ele almama eğilimindedir(Poulantzas, 2010, s. 271). Buna karşılık birleşik emek gücüne doğrudan katılanların, başka bir deyişle kolektif emek gücünün parçasını oluşturan emek türlerinin işçi sınıfı içinde ele alan analizler mevcuttur (Carchedi ve Wright,1989) E.O. Wright; emeğin, somut biçimlerinden çok emek süreci içinde oynadığı rolün sınıf konularına dair tutarlı bir şema sunacağını dile getirir. Emek süreci üzerindeki denetim gücünden soyutlanmış olan emek gücü, ister üretken emek ister üretken olmayan emek olsun işçi sınıfı kapsamında değerlendirilmelidir(Wright, 1978:48,62 Akt: Öngen,1996, s. 194).

⁴⁴ Örneğin demiryolu ve nakliye işçilerinin, metanın piyasaya girmesini gerçekleştirmeleri açısından üretken emek kategorisinde sayılması. (Poulantzas,2010, s. 270)

Kapitalist birikim rejiminin ve düzenleme kurumlarının son yarım asırdır geçirdiği dönüşümlerin sonucu olarak uluslar arası iş bölümünün geldiği nokta itibarı ile üretim süreçlerinin kolektif karakterinin geliştiği aşıkardır. Torino'da büyük ayakkabı firmalarının satış-pazarlama şubesinde çalışanlarla, bu firmalara üretim yapan İzmir ayakkabıcular sitesindeki küçük saya atölyelerinde çalışanlar arasında, artı değer gerçekleşmesi açısından kolektif üretim ilişkileri mevcuttur. Ya da Apple firmasının Silikon vadisinde çalışan program tasarımcıları ile Çin ve Hindistan'da bu firmaya üretim yapan taşeron Foxon firması çalışanları arasındaki ilişki de üretim sürecinin kolektifliğine dair örnek olabilir. Bu ve çoğaltılabilecek benzeri örnekler, artı değer gerçekleşmesinde kapitalist üretimin üretken emek ile üretken olmayan emek arasındaki bileşikliğini gözler önüne sermektedir. Kapitalizmin eşitsiz gelişiminin bir yönü ise, artı değer bu kolektif üretim içerisinde emeğin taraflarına bölüştürülürken ortaya çıkmaktadır. Bu durum, bu bölümün tartışmasının ikinci ayağı olan işçi aristokrasisi kavramının olgusal zeminini ifade etmektedir.

İşçi aristokrasisi tanımı 19. yy sonlarında İngiltere'de işçi sınıfının görece ayrıcalıklı kesimini tarif etmek için kullanıldı.⁴⁵ Uluslar arası iş bölümü-o dönem İngiltere'si açısından klasik sömürgeciliğe dayanan bir iş bölümüydü- sonucunda merkezlere sızdırılan artı değer bir kısmının, bu merkezlerde varlığın sürdüren -ve genellikle stratejik konumlarda çalışan- işçilere aktarılması sonucu bu ayrıcalığın ortaya çıktığından bahsedebiliriz (Hobsbawn, 2012). Günümüzde kapitalizmin eşitsiz gelişiminin derinleşmesi ve kolektif üretim koşullarının yaygınlaşması nitelikli işgücünün biriktiği merkezlerde bulunan işçilerin, çevre bölgelerdeki işçilere göre daha iyi koşullar içinde yaşamasını sağlamaktadır. İşçi sınıfının bu ayrıcalıklı kesimlerinin tamamen üretken olmayan emek gücüne denk gelmediğini belirtmek gerekir. Uluslar arası iş bölümünün ekonomik sonuçları, artı değer biriktiği merkez ülkelerde bulunan üretken emekçilerin de bazı ayrıcalıklara sahip olmasını sağlayabilir.

İşçi aristokrasisi kavramı bu tanımla, üretim ilişkilerinin yarattığı bir sonuç olduğu kadar ortaya çıkan artı değer bölüşüm ilişkilerini de kapsamaktadır. Aynı zamanda sadece üretim sürecindeki soyutlamayı değil, aynı zamanda ulusal ve uluslar arası

⁴⁵ Bu tarif ilk önce K. Marks ve F.Engels(1892) tarafından yazılmış, sonrasında Lenin(1914,1916) tarafından Avrupa'da sosyal demokrasi hareketlerinin işçi sınıfı arasında yaygınlaşmasını sağlayan kesim olarak tarif edilmiştir.

ekonomik-politik formasyon düzeyinde bir soyutlamayı da gerekli kılmaktadır. Toplumsal sınıfları sadece ekonomik kategori olarak görmeyen, bunların ayrı zamanda politik ve ideolojik görece özerk kategorilerin aracılığıyla oluştuğunu iddia eden Poulantzas, işçi sınıfı aristokrasisi tanımını da bu bağlamda değerlendirmektedir. "İşçi sınıfı içerisindeki farklılaşmalar sadece ve tamamen emek örgütlenmesi içerisindeki pozisyonlarla örtüşmez. Daha doğrusu söz konusu farklılaşmalar, politik ve ideolojik kriterlere, mücadele biçimlerine ve geleneğe dayanır; ve bu kriterlerin kendi *özerklikleri* vardır" (Poulantzas, 2010, s. 278). Bu tanımın, esasen, sınıf içi farklılaşmaya dayalı sınıf konumları üzerinden 'sınıf ittifakı' sorunsalını içeren bir mahiyeti vardır. İşçi aristokrasisi türünden ayrıcalıklı konumları işgal eden kesimlerin, bu ayrıcalıklarını korumak adına uluslar arası eşitsiz iş bölümünün devamı noktasında pozisyon alabildiğini söyleyebiliriz.

Toplumsal sınıflar üzerine tartışmalarda, işçi aristokrasisi türünden yaşam düzeyi görece ayrıcalıklı konumların ayrı bir sınıfsal formasyon altında değerlendiren yaklaşımlar mevcuttur.⁴⁶ Bu tür yaklaşımların toplumsal formasyon düzeyinde karmaşık ve çeşitlilik arz eden sınıf farklılaşmalarını teorik düzeyde kapsayabilme potansiyeline karşılık, sınıf konumlarını ücret ve refah seviyesi gibi artı değerler bölümü sonucunda oluşan kriterlerle ele aldığını ve son kertede sınıf konumlarını meslek konumlarına indirgeme gibi problemlere yol açabileceğini söyleyebiliriz. Bu yaklaşımın temel eksikliği, kapitalist üretim ilişkilerinin ve arttığı üreten sürecin, hem ulusal düzeyde hem de uluslar arası düzeyde emek süreci içerisindeki gelişkin bir iş bölümü sonucunda gerçekleştiğini hesaba katmamasıdır. Eşitsiz gelişimin sonucu olarak ortaya çıkan işçi aristokrasisinin kolektif emeğin işlerini yerine getirdiği noktada, sınıfsal farklılaşmaya değil, sınıf içi bir tabakalaşmaya denk geldiğini belirtmek gerekir. Bu yüzden emek aristokrasisi diye tabir edilen kesimleri, sınıf konumu açısından, işçi sınıfı içerisindeki çelişik mevkiler olarak istihdam etmek daha yerindedir (Wright, 1985).

Sonuç olarak; kapitalist birikim rejimleri ve düzenleme kurumlarının geçirdiği bir takım dönüşümlerin, sınıflar arası ayırım ve sınıf içi farklılaşmaları kapsayan dönüşümleri tetiklediği ve sınıflar arası ilişkinin mahiyetine etkileri bulunduğu aşikardır. Bu manada

⁴⁶ Bu yaklaşımın klasik referans noktasının Weberyan sınıf şemasına dayanan kuramsal/kavramsal çerçeveye olduğu aşikardır. Piyasa konumları, mal ve hizmetlere ulaşabilme kapasitesi sınıflar arası ayırımın temeli olduğu noktada, refah seviyesi ve ücret gibi kriterler sınıf konumlarını belirleyebilmektedir.

mikro-düzeý somut sınıf arařtırmalarına ve bu arařtırmalardan elde edilecek sonuçlara, birikim rejimlerinin makro düzeý dönüşümü perspektifinden bakarak parça-bütün ilişkisi kurabilecek perspektiflerde ısrarcı olmak gerekir.

5.BÖLÜM

BULGULAR: OSTİM'DE SINIF İLİŞKİLERİNİ BELİRLEYEN MEKANİZMALAR

5.1. YÖNETİM İŞLERİ İLE MÜLKİYET İŞLERİNİN AYRIŞMASI: ÇELİŞİK MEVKİLER

Kapitalist işletmelerde mülkiyet ile yönetim işlerinin birbirinden ayrılması, sermayenin yoğunlaşmasına bağlı olarak gerçekleşen önemli bir olgudur. Geniş ölçekli işyerlerinde yönetim ve denetim, bir yanda teknolojik aygıtlar sayesinde bir yanda da işveren adına bu işleri yapan yöneticiler ve denetçiler sayesinde gerçekleştirilmektedir. Böylece daha önce mülk sahibi kapitalist tarafından yerine getirilen sermayenin yönetilmesi ve işletilmesi gibi işler özellikle büyük ölçekli işletmelerde profesyonel yöneticilerin, teknokratların ve denetçilerin eline geçmiştir (Öngen,1996, s. 144). Bu durumu; özel mülkiyet ile sınıf arasındaki ilişkinin aşındığına delil olarak gören Dharendorf (1959), meselenin temelinde Marksçı özel mülkiyet perspektifinin çelişkili doğasını görmektedir:

Mülkiyet iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi, geniş anlamda, kontrol işlevinin yapılabileceği belirli tarzlar olmaksızın üretim araçlarının kontrolü olarak; ikincisi ise, daha dar anlamda, yasal olarak tanınan bir sahiplenme hakkı olarak. Mülkiyet sahiplenilmiş olan, demek değildir. Mülkiyet nesneye ilişkin olan haklar anlamına gelir. Mülkiyeti geniş anlamıyla alırsak, bu haklar genel anlamlarda tanımlanır. İşte tam da bu nedenle, mülkiyetin 'özel bir otorite' modeli olduğu söylenebilir. Bu anlamda, özel sermaye sahipliğinin yasaklanmış olduğu bir toplumda bir endüstriyel girişimin yöneticisi için, bu girişimin idari kontrolü kendisinde olduğu müddetçe, mülkiyet haklarını tecrübe ettiği söylenebilir. Buna karşılık daha dar anlamda otorite 'özel bir mülkiyet modelidir: Örneğin girişimin otorite yapısı "üretim araçlarına kim sahipse" yasal anlamda ona bağlıdır (Dahrendorf,1959, s. 30-31).

Marks'ın sınıf ve mülkiyet analizinin, 'dar anlamda mülkiyet' tanımı etrafında döndüğünü düşünen Dahrendorf, sınıf ilişkilerinin mülkiyet ilişkileri ile değil kontrol ve otorite ilişkileri ile açıklanabileceğini düşünmektedir (Giddens,2008, s. 66). Yönetim işleri ile mülkiyet işlerinin bir birinden ayrılması olgusu çağdaş sınıf tartışmalarında özellikle "yeni orta sınıf" konumlarının analizini içermektedir. Eski orta sınıf olarak

görülen küçük burjuvazi üretim araçları mülkiyetine göre sınıflandırılmış, başkasının emeğini satın almaya ihtiyaç duymayan bir konum olarak istihdam edilmiştir. Yeni orta sınıf olarak tarif edilen konumlar ise; mülkiyet sahipliği üzerinden değil emek sürecindeki kontrol ve otorite sahipliği üzerinden tarif edilmektedir. Orta sınıfın yeri problemi çağdaş sınıf yaklaşımlarındaki en tartışmalı alanı temsil etmektedir. Ancak toplumsal sınıfları -OSTİM evreninde- üretim ilişkileri kapsamında ilişkisel olarak açıklamaya çalışan bu araştırma açısından orta sınıfın yeri problemi esas tartışma alanı değildir. Bu bölüm daha çok sermayenin mülkiyet işleri ile emek sürecinin kontrol işlerinin ayrışması sonucu ortaya çıkan konumların araştırma kapsamında çelişik mevkileri ifade edip etmediğini tartışmaya ve bu mevkileri dolduran bireylerin kendi konumlarına dair açıklamalarını analiz etmeye yöneliktir. Bu analiz emek kontrol mekanizmalarını elinde bulunduran konumlar arasındaki ayrımlar üzerinden yürütülecektir. Böylelikle sınıflar arası sınırlar ve sınıf içi tabakalaşmaya dair tartışmalara katılabilmek mümkün olacaktır. Bu; araştırma kapsamında kendileriyle mülakat yapılan usta başları ve müdür pozisyonunda çalışanların karşılaştırmalı bir analizini yaparak gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. İşçilere yönelik mülakat cetvelinde bu mevkileri(usta başı ve müdür) işgal eden bireylerin kendi konumlarını nasıl algıladıklarını ortaya çıkarmak adına "işyerindeki konumunuz ve sorumluluklarınız dikkate alındığında siz kendinizi işçi olarak mı yoksa işveren olarak mı yoksa her ikisi de olmayan başka bir konumda mı görüyorsunuz? Açıklar mısınız?" sorusu sorulmuştur. Usta başlarının tamamı işçi olduklarını dile getirmişlerdir. Müdür pozisyonunda çalışanlar ise konumlarını 'yönetici' olarak tarif etmişlerdir.

Sanayi işletmelerinde usta başı konumu; genel olarak bir zanaat ustalığını ve uzun yıllara dayalı tecrübe sonucunda 'işin ehli' olma durumunu ifade etmektedir.⁴⁷ Aynı zamanda işveren adına emek sürecindeki bir takım kontrol işleri de usta başları tarafından yerine getirilmektedir. Kendileriyle mülakat yapılan usta başlardan biri kendi sorumluluk alanını şöyle tarif etmektedir:

⁴⁷ "usta başı dediğin, işini çok iyi yapar manasında kullanılır bişey. Atıyorum adam 20 yıldır tornacıdır, kaynakçıdır misal. 20 yıldır çıraklıktan oraya gelmiştir anlıyomusun. İşin her şeyini bilir, makine gibidir gözü kapalı yapar yani"(14.görüşmecisi-ışçı).

" (usta başı olarak) yaptığımız tek iş, tek işte demeyelim de en önemli iş yani, işte kaçak göçek var mı işlerde...kesim hatası var mı yırtık sökükle var mı gibi mesela onları kontrol etmek. Bi de elemanlar işin başında mı, lak lak mı yapıyo çalışıyo mu. Bunlar genelde...Tabi bir durum olduğunda izin falan gibi durumlarda mesela, bana derler genelde (işverene) iletmem için. En kıdemlileri benim sonuçta, yıllardır burdayım. Doğal olarak bir durum oldumu gelir bana derler 'abi böyle böyle bi durum var' diye, ben de absürt bişey değilse gider söylerim "(18. görüşmeci-işçi).

Usta başının işveren adına yürüttüğü kontrol işlerinin yanı sıra işçi-işveren ilişkilerinde istek ve şikayetleri taşıma gibi bir işlevi olduğu da görülmektedir. Bu durum usta başı konumunda çalışan işçilerin diğer işçiler karşısında ayrıcalıklı bir yerde durmasını sağlayabilmektedir. Aynı zamanda işveren adına otorite kullanma kapasitesini de ifade edebilir. Yukarıdaki alıntıdan görülebileceği gibi; işçinin istek veya şikayetleri usta başının 'akıl' süzgecinden geçirilerek işverene iletebilmektedir. Ancak usta başlarının kontrol mekanizmalarını ve otorite alanlarını kullanma sınırları işletme ölçeğinin genişliğine dayanmaktadır. Görece büyük ölçekli işletmelerde usta başlarının konumu esas olarak yaptıkları işlerdeki uzmanlıklarını içermekte, kontrol işleri yine bu uzmanlık alanlarını ilgilendirmekte ancak işveren ve işçi arasındaki iletişim kurabilme konumu ortadan kalkmaktadır. Bu tarz işletmelerde esasen profesyonel yöneticiler işveren adına otoriteyi kullanabilen konumlardır.

Araştırma kapsamında yapılan mülakatlarda usta başı ve yöneticilere 'işçiler ile işveren arasında iş koşullarına dair yaşanan problemlerde nasıl konum alırsınız? Yaşanan anlaşmazlıkların giderilmesinde nasıl rol oynarsınız? Kimden yana tavır alacağınızı neye göre belirlersiniz?' sorusu sorulmuştur. Usta başı işçiler ile yönetici çalışanların verdiği cevaplar arasındaki fark hayli belirgindir:

"Şimdi benim işverenin kararlarını sorgulama gibi bir durumum söz konusu değil zaten. İşim gereği onun aldığı kararları uygulamak zorundayım. Bana der ki 'işçi çıkartmamız gerek' ben sadece ona çıkarabileceğimiz kişilerin listesini hazırlarım, oturur konuşuruz, son kararı da o verir. İşe alımda da aynı şekilde...son sözü o söyler ben de uygulamam sadece"(23. görüşmeci-müdür).

"İşverenden ya da işçiden yana tavır almak demek doğru değil bence. Burası kurumsal bir firma kimse keyfi olarak bişey yapmaz, her şey plan program dahilinde yapılır. Yönetim kurulunda o yıl için ya da o dönem için bir takım kararlar alınır ve uygulanır. Ben personel ile ilgili olan kararları denetlemek ve uygulamakla mükellefim, işim bu. Şimdi tamam diyelim biri çıkarılacak işten, üzücü bir durum evet, ama duygularımızla hareket edemezsiniz ki. Ederseniz bu sefer siz işinizden olursunuz. O yüzden işçiden (yana) tavır almak ya da almamak değil burda olay, işinizin gereğini yerine getirmektir"(25.görüşmeci-müdür).

Yönetici konumunda çalışanların işçi-işveren ilişkilerinde doğrudan işverenin iradesine aracılık eden bir tutum aldıkları görülmektedir. Soruya verilen cevaplarda yaşanabilecek problemin niteliği değil, işletmenin ve iş verenlerin alacağı kararların bağlayıcılığı ön plandadır. Buna karşılık usta başı çalışanlar ise daha çok yaşanan gerilimlerin sebeplerini önemsemekte ve buna göre pozisyon almaktadırlar:

"Olaya göre değişir nasıl tavır alacağım. Yani şimdi şey diyemezsin, ne olursa olsun işverenden yanayım ya da ne olursa olsun işçiden yanayım. Olayın ne olduğu önemli, yani anlaşmazlık nerden kaynaklanıyo, işçiden mi kaynaklanıyo, işverenden mi kaynaklanıyo bunlara bakar da karar veririm, önceden bişey diyemem"(21. görüşmeci-işçi)

"Kim haklıysa onun yanında olurum. Öyle de olmak lazım. Yani bu patrondur o yüzden her dediği yanlıştır diye bişey yok. Ha ama işçinin de hakkı var bi takım şeylere, onu da öyle kafana göre kısıtlayamazsın. Bak mesela geçenlerde bana 'şu çay paydoslarını kaldıralım çok zaman kaybediyoruz' dedi. Olmaz dedim, adamların 10 dakika çay molası var ona mı gözünü diktin kardeşim, olmaz öyle şey. Bu sefer de beni kayırıyo 'sen gel benim burda (işverenin kendi ofisinde) içersin' gibi konuşuyo. Yok dedim çay paydosu olacak, olacak arkadaş bu adam sana 10 saat çalışıyor günde, 10 dakika çayını sigarasını da içecek. Aldım tütü ertesi sabah ben demledim çayı bağırđım bi de herkese gelin çaya diye. Böyle bakıyo(işveren) bana uzaktan ama bişey de diyemiyö(gülüyor)...ha ama çay paydosu deyip el ense de yaptırmm. 10 dakika mı bilemedin 15 dakika sonra işin başına geçeceksin istismar etmiyacaksın"(14. görüşmeci-işçi).

Bu örnekte görülebileceği gibi usta başılığın sağladığı otorite kimi zaman işverene karşı da kullanılabilir. Bu durum usta başı konumun sadece işveren tarafından kontrol işleri için verilen bir statüyü değil, aynı zamanda işin uzmanlığına dayalı yeteneğin ve tecrübenin de bu konuma ulaşmadaki etkisinden kaynaklanmaktadır. Otoritenin tek kaynağının işveren olmaması, bu otoritenin işçilerin lehine kullanılabilmesi durumu da sağlamaktadır.

Bu karşılaştırmalardan; kontrol işlerini üstlenen çeşitli mevkilerin, iş ilişkilerinde aldıkları tutumları üretim ilişkileri içerisinde yer aldıkları konumlarla doğrudan bağlayabilmek mümkündür.⁴⁸ Personel müdürü doğrudan sermayenin bir takım denetim işlerini yapmak için istihdam edilmiştir. Üretim ilişkilerindeki konumu emek sürecinin belli bölümlerini kontrol etmek ve denetlemektir. Bundan dolayı iş ilişkilerinde aldığı ya da alacağı tutumla üretim ilişkilerindeki konumu arasında sabit bir

⁴⁸ Bu analizi yaparken; failerin eylemlerini tek bir yapısal sınırlılığa bağlamamak, nedensel mekanizmaların üretim ilişkileri dışında çeşitli türden başka mekanizmaları da içerdiğini kabul etmek ancak bu analizin spesifik olarak üretim ilişkileri ile iş ilişkilerindeki tutum çerçevesinde yapıldığını belirtmek gerekir.

ilişki gözükmektedir. Ayrıca kendileriyle mülakat yapılan yöneticilerin çalıştıkları şirketlerde hissedar oldukları bilgisi edinilmiştir. Konumlarından bağımsız olarak şirket hissedarlığı durumu 'işletmenin genel çıkarları' algısının oluşmasında önemli bir sebeptir. Usta başı konumu ise; sermayenin emek kontrol ve denetim işleri için değil, nitelikli iş gücü kapsamında istihdam edilmektedir. Üretim sürecinde bir fiil yer alan ancak hem niteliği hem de deneyimleri vasıtasıyla belli bir denetim erkinin işveren tarafından devredildiği mevkileri ifade eder. Bu yüzden işverenin kararlarına karşın belli direnç noktaları oluşturabilme potansiyeli de vardır. Bu potansiyeli kullanıp kullan(a)mama durumu ise; hem üretim ilişkilerin yapısal sınırlılıklarına hem de toplumsal ilişkilerin imkanlarını içeren deneyimlerin sonucunda oluşan eylem kapasitelerini içermektedir. Bu karşılaştırma üzerine genel olarak şunu söylemek mümkündür: emek kontrol mekanizmalarına sahip bir takım mevkileri işgal eden bireyler sadece bu mevkilerin değil, aynı zamanda üretim ilişkileri içerisindeki konumların ortaya çıkardığı imkan ve kısıtlar üzerinden hareket etmektedir.

Buradan yola çıkarak; yoğun sermaye birikimine bağlı olarak yönetim işleri ile mülkiyet işlerinin ayrışması meselesinin sınıf tartışmaları içerisindeki yerine kısaca değinmek gerekir. Denetim gücünü tekelinde tutan kapitalist sınıf ile bu güçten tümüyle soyutlanmış işçilerin sınıfsal konumlarını ayırt edebilmek kolaydır ancak belli bir denetim, kontrol veya gözlem erkine sahip ücretlilerin sınıfsal konumunu ortaya çıkarmak güçleşebilmektedir. Bu güçlüğü temelinde emek kontrol mekanizmalarına sahip mevkilerin sınıfsal konumlarının hangi kavramsal çerçeveye açıklanacağı sorunsalı yatmaktadır. Carchedi (1977) bu tartışmayı, kolektif emeğin işlevleri ile sermayenin işlevlerini ayırarak ilerletmektedir. Kolektif emek; meta üretim sürecine doğrudan katılan kafa ve kol emeklerinin tümünü ifade etmektedir. Aynı zamanda kolektif üretim süreci, üretim sürecinin kapitalist karakterinden bağımsız bir takım eşgüdüm işlevlerini gerekli kılabilir. Bu işleri yerine getiren ücretliler de kolektif işçinin bir parçasıdır (mesela bant denetçileri). Buna karşılık üretim sürecinin kapitalist karakteri ikinci bir denetim ve kontrol mekanizması gerektirir. Bu mekanizma sermayenin değerlendirilmesi sürecinde gerekli olan baskı ve denetim işleridir. Bu da üretimin değil sermayenin işlevidir ve bu işlevleri yerine getirenler kolektif işçinin bir parçası değildir(Carchedi,1989:110). Ancak; bazı mevkiler hem kolektif üretimin

işlerini hem de sermayenin işlevlerinin bir kısmını yerine getirebilmektedirler. Örneğin araştırma kapsamında görüşülen işçilerden biri daha önce çalıştığı işyerinde aynı zamanda müdürlük görevini yaptığını dile getirmiştir. Bu görüşmeciyeye müdür ve usta başı görüşmecilere yöneltilen sorular geçmiş tecrübelerine yönelik olarak sorulmuştur:

"... Bazen gerçekten zorlandığım oluyordu. Özellikle ücretler meselesinde. Çünkü belli dönemler ödeme güçlükleri çekebiliyordu işveren, çalışanlar da bana tepki gösteriyordu bu yüzden. Haklılar da insanlar tepki göstermekte çünkü iş oluyor sürekli ama ücretlerde dönem dönem kesintiler yapılabiliyordu, işveren de şey biri değil öyle çalışanımı mağdur edecek biri değil ama muhasebede ne dönüyor bilmediğim için hani durumu da ayrıntılı bilemiyordum. Çalışanlarında artık yani bütün kızgınlıkları bana dönmeye başlamıştı, sanki ben hiç umursamıyım gibi düşünüyorlardı sanırım. Halbuki ben söylüyorum(işverene) her seferinde ama benim yapabileceklerim de sınırlı. Ben de 'tamam, gelin hep beraber konuşalım, neyse gidelim beraber söyleyelim' dedim, ben de yanınızdayım der gibi. 'olur' dediler. Hep beraber gittik konuştuk, biraz gergin de geçti ama neticeye vardı en azından. Ama bu olaydan sonra da işverenle bir takım sıkıntılar başladı. Çok stresli bir dönemdi"(4. Görüşmeci-işçi).

Tıpkı usta başı konumunda çalışan işçiler gibi bu görüşmeci de-eski çalıştığı mevki itibari ile- hem kolektif işçinin işlerini hem de sermayenin bir takım kontrol ve denetim işlerini üstlenmiştir. Ancak; bu deneyimden anlaşılacağı üzere, diğer müdür konumunda çalışanlarla karşılaştırıldığında işverenin kararlarına karşı direnç gösterebilme ve işçiden yana tutum alabilme durumu söz konusudur. Çünkü işveren bu mevkilerdeki çalışanların yönetici özelliklerini değil, esasen nitelikli kol/kafa gücünü satın almakta ve ayrı bir yönetici istihdam etmek yerine kontrol işlerinin bir kısmını- işletmenin ölçeğine göre bazen büyük kısmını- bu işçilere yaptırmaktadır. Böylelikle sadece işverenin kararlarının uygulayıcısı olarak istihdam edilmediklerinden, işçi işveren ilişkilerinde daha özerk bir yerde durabilmektedirler. Ancak bir yandan kolektif emeğin işlerini bir yandan sermayenin işlevini yürütmeleri işgal ettikleri mevkilerin yapısal olarak çelişikliğini ifade etmektedir. Wright(1985) kendi sınıf şemasında bu konumları proleterya içerisindeki çelişik mevkiler olarak tanımlamıştır. Araştırma kapsamında analiz edilen diğer yönetici mevkiler ise, salt sermayenin denetim işlevlerini üstlendikleri noktada işçi sınıfı içerisinde sayılamazlar.⁴⁹

⁴⁹ Bu kesimler sınıf tartışmalarında genel olarak yeni orta sınıf şeklinde tarif edilmektedir(Carchedi, 1977;Poulantzas, 1976; Dahrendorf,1959;Wright,1979). Ancak yeni orta sınıf olarak görülen bu çalışan kesimin de türdeş sınıf mevkileri paylaşmadığını kendi içinde özellikle ücret ve 'yaşam fırsatları' gibi piyasa koşulları itibari ile tabakalaştığını söylemek mümkündür.

Usta başı ve müdür konumunda çalışanların iş ilişkilerindeki kendi konumlarına dair tutumları ve algılarının karşılaştırması hem bu konumların çelişikliği üzerine tartışma yürütmeye hem de toplumsal sınıfların ilişkilerinde sınıf konumların ve çelişik mevkilerin yapısal olarak imkan ve sınırları ortaya çıkarmaya yardımcı olmaktadır. Ancak sınıf konumlarının belirlediği mekanizmalar sınıflar arasındaki ilişkileri oluşturan tek yapısal mekanizma olmadığı gibi, zaman ve mekan üstü de değildir. Yani verili sınıf ilişkilerinin gerçekleştiği mekan ve zamanın özelliklerini içerir. Bu bağlamda OSTİM sanayi bölgesinde sınıf ilişkilerinin oluşumunu ifade eden başka yapısal mekanizmalara bakmak gerekir.

5.2. OSTİM'DE SINIF DENEYİMİ VE SINIF OLUŞUMU

Bu araştırma açısından; toplumsal sınıfların bir 'şey' olarak değil, insan ilişkilerinde gerçekten var olan ve süreç içerisindeki (sınıf)deneyimler ile oluşan bir olgu olarak istihdam edildiğinden daha önce bahsedilmişti.⁵⁰ Bu durum; insan ilişkilerinin gerçekleştiği mekanın ve deneyimlerin biriktiği zamanın bir arada analiz edilmesi ile bu zaman-mekan ilişkilerinde gerçekleşen sınıf oluşumunu tarif etmeyi gerektirir. Bu bağlamda, OSTİM Sanayi Bölgesinin zaman-mekan özgünlüğünü analiz etmek ve bu analizden yola çıkarak toplumsal sınıfların ontolojisine dair süren tartışmalara katılmak mümkün görünmektedir.

OSTİM sanayi bölgesi temeli 1975 yılında atılmış Ankara ilinin önemli sanayi bölgelerinden biridir. İlk kurulduğunda yapı kooperatifi temelli örgütlenen bu bölge, 1985 yılı itibar ile sanayi bölgesi statüsüne kavuşmuştur. Tamamen küçük ve orta büyüklükte işletmelerden (KOBİ) oluşan OSTİM' de, 17 ana sektör 5000 işletme ve yaklaşık 50.000 çalışan vardır. Aynı ya da benzer meta üretiminin yapıldığı işletmelerin bir arada bulunduğu, sektör 'kümelenmeleri' olarak örgütlendiği sahalar mevcuttur. Bu tarz kümelenme örgütlenmeleri işverenler arası yoğun ve etkin iletişim kanallarının kullanımını sağlamaktadır. Bu durumun etkisiyle de; OSTİM Sanayi Bölgesinde

⁵⁰ Bu çalışmada Thompson'ın 'sınıf oluşumuna' dair yaklaşımların benimsenmesine karşın; araştırma stratejisinde 'İngiliz işçi sınıfının oluşumuna' ışık tutan tarihsel araştırma tarzında bir yönelim bulunmamaktadır. Ancak bu durum; ostim sanayi bölgesinde belirli bir mekan ve zaman dahilinde araştırmanın inşa edilmesine karşın, zamanın dondurularak verilerin yorumlandığı anlamına gelmemeli. Geçmiş deneyimler ve gelecek beklentileri, araştırmanın kısıtlı ama sabit olmayan bir tarihsel kesiti içerdiğini ifade etmektedir.

faaliyet yürüten üç tanesi dernek olmak üzere beş adet işveren örgütlenmesi mevcuttur. Buna karşılık OSTİM sanayi bölgesinde hiç işçi sendikası bulunmamakta, faaliyetleri sınırlı bir işçi derneği bulunmaktadır. OSTİM, sanayi coğrafyası literatüründe 'dikey olarak bütünleşmemiş sanayi kompleksi' olarak görülebilir (Scott,1986:224,Akt: Geniş, 2006:8). Bu komplekslerin bütünüyle uzmanlaşmış küçük üreticilerden oluşan, merkezi bir hakimiyetin söz konusu olmadığı, yerel alandaki çok yönlü emek piyasalarıyla desteklenen yapısı OSTİM için geçerli özelliklerdir. Doğrudan pazara yönelik üretim yapan, üretimin tüm aşamalarını bir arada bulunduran firmalar çok nadirdir. Daha çok üretimin birkaç ara aşamasını yapan firmalar mevcuttur ve bu firmalar genelde alt sözleşme ve sipariş gibi yöntemlerle ana firmalardan işler almaktadırlar.

OSTİM sanayi bölgesinin yeni birikim rejimine, yani esnek birikim modeline uygun üretim yapısı ve bu yapının ortaya çıkardığı üretim ilişkileri zemininde gerçekleşen deneyimlerin, sınıflar arası sınırlar ve sınıf içi ilişkilerin -OSTİM bölgesinde- hangi mekanizmalar aracılığı ile şekillendiğini belirlemede temel kategoriler olduğunu baştan belirterek bu kategorilere daha yakından bakabiliriz.

5.2.1. Çoklu Deneyimler: Kırılma Noktaları ve Rıza Gösterme Sınırları

Toplumsal sınıfların üretim ilişkileri içerisindeki konumları sınıf yapısının sınırlarını belirlemek için önemli bir analiz birimidir ancak sınıf oluşumu; salt üretim ilişkileri içerisindeki konumların kendiliğinden ürettiği bir durumu değil, bu ilişkiler kapsamında sınıf konumlarını işgal eden failerin yaşadığı deneyimlerle beraber ortaya çıkan bir olguyu ifade eder. Bu bağlamda, OSTİM sanayi bölgesinde üretim ilişkileri kapsamında işçilerin ve işverenlerin yaşadıkları bir takım deneyimlerin, iş ilişkilerindeki -iş talepleri ile ilgili- çatışmalara karşı özellikle işçilerin verdiği tepkilerde önemli bir alt yapı sunduğu anlaşılmaktadır. Bu deneyimlerin en önemlilerinden biri OSTİM sanayi bölgesinde var olan işletme sahiplerinin önemli bir kısmının daha önce işçi olarak çalışıyor olması ve bu yüzden işçilerin gelecekte kendi işyerlerini açma beklentisinin yüksek düzeyde olmasıdır. Araştırmada işçilerin gelecek beklentilerine yönelik önceden yapılandırılmış sorular sorulmasa da; 'taleplerinizin(ücret,iş koşulları,sağlık güvencesi vb.) karşılanmaması durumunda hangi yollara başvurmayı tercih ettiniz/edersiniz? İşyerinde ücret,çalışma saatleri, iş koşulları vb. dair yaşadığımız problemlere dair nasıl

tepkiler veririsiniz?' sorusu sorulmuştur. Aşağıdaki cevap yukarıda dile getirildiği üzere bir takım 'sınıf atlama' beklentileri ile iş ilişkilerinde 'rıza' gösterme sınırları arasındaki bağlantıyı ortaya koyabilen bir örnektir:

" Tekrar tekrar söylüyoruz, napalım? İşte bu sigorta olayı mesela (emeklilik sigorta priminin asgari ücret üzerinden yatırılmasını kastediyor) kaç kere söylemişimdir. 'Tamam' diyo, 'yaparız' diyo, tık yok. Geçştiriyor sürekli. Bazen de 'her yerde öyle, ben napayım' falan diyo. Ben de kestim ümidi, söylemiyorum artık, yapacak adam şimdiye kadar yapardı zaten dimi? İyice şey olduk bu meseleden zaten gerildik. Ama çıkacam zaten yakın zamanda, bir kredi işi var. Allah nasip eder de olursa kendi tezgahımı kuracam... ele minnet edeceğime kendi işimizde kavruluruz. Olmazsa da başka bi yere geçicem, huzur kalmadı artık burda"(6. Görüşmeci-işçi).

İşçilerin gelecekte bir işveren olma ya da kendi işyerlerini açma beklentilerinin, iş koşulları ile ilgili taleplerinde ısrarcı olmamalarına, 'katlanılmaz' olarak düşünülebilecek ilişkileri sürdürmelerine neden olabilmektedir. Bu beklentilerin zemini, bahsedildiği üzere, OSTİM bölgesinde gerçekleşmiş bir takım başarı hikayelerinin 'efsanevi' düzeyde ama genellikle işçiler arasında dillendiriliyor olmasıdır:

" ...Mesela bak bu Balıkçioğlu. Onla da git bi görüş, bulabilirsen tabi(gülüyor). Metal ustasıymış önceden. Şimdi adam holding resmen, kaç tane iş yeri var. Burda iki tane var, bir tane de İvedikde var diyolar. Allah daha çok versin gözümüz yok, ama bak çalışınca oluyo demek ki"(9. Görüşmeci-işçi)

"...Buranın yüzde sekseni böyle diyebilirim. İşverenlerin bir çoğu daha öncesinde işçiymiş işveren olmuş insanlardır. Tabi doğal olarak böyle bir beklenti yaratıyor işçilerde diye düşünüyorum"(1. Görüşmeci-işveren).

İşçilerin, iş koşullarına dair gösterdikleri 'rıza' mekanizmalarının sadece geleceği yönelik beklentilerden ibaret olmadığı aşıkardır. Bu koşulların 'değiştirilebilir' olduğuna dair inançları ve tutumları, bu anlamda gerçekleşmiş deneyimlere mesafeleri, kolektif eylem kapasitelerine dair farklı kavrayışları vb. gibi bir çok başka olgu da koşullara dair gösterilen 'rızanın' sebebi olabilir. Ancak OSTİM özelinde yaygın olarak bilinen ve çoğu insan tarafından gündelik yaşam içerisinde gözlemlenebilen bir olgu olarak 'bir gün kendi işini kurma' beklentisinin en önemli rıza gösterme alanlarından biri olduğunu belirtmek gerekir.⁵¹ Bu durum sınıf oluşumunda belirleyici bir dinamik olarak ifade

⁵¹ Bu beklenti durumu tersinden de okunarak işverenler için geniş bir hegemonya kurma anlamını da içerebilmektedir: "Kredi sisteminin yaygınlaşmasıyla serveti olmayan ancak enerjisi, dayanıklılığı, yeteneği ve iş zekası olan bir insan kapitalist olabilir...Yönetici sınıf yönetilen sınıfın önde gelen simalarını ne kadar

edilen sınıf deneyimlerinin çoklu ve kimi zamanda çatışma halinde olduğuna dair bir işaret olarak görülebilir. Çalışma ilişkileri itibari ile sömürüyü ya da tahakküm biçimlerini içeren deneyimlerle, geleceğe yönelik 'umutlu' beklentileri besleyen somut deneyimlerin karşılaşması durumunda ikinciden yana tavır alma bu araştırma kapsamında ortaya çıkan bir bulgudur.

Coşkun'un(2012) maden işçileri üzerine yaptığı bir saha araştırmasında; işçilerin antagonist sınıf ilişkileri kapsamına tahvil ettikleri deneyimlerin daha çok ölümlü iş kazaları ile sonuçlanan olaylar olduğunu tespit etmiştir. OSTİM' de yapılan bu çalışmada da benzer bir veriyle karşılaşmıştır. Araştırma kapsamında görüşülen işçilerden birinin, 2011 yılında OSTİM sanayi bölgesindeki patlamalar⁵² sonucunda hayatını kaybedenlerden birinin yakın arkadaşı olduğunun ve aynı işyerinde daha önce çalıştığının öğrenilmesinin ardından, araştırmanın bu bölümü bu deneyimin oluşturduğu algının ortaya çıkarılmasına yönelik devam etmiştir:

"...Satılmış'la(patlamalarda hayatını kaybedenlerden birinin ismi) işyerinden tanışıyorduk. Özkanlarda(patlamanın olduğu işyeri) çalışıyordum ben de.Ben kaynaktaydım, o da dolunda çalışıyordu. Beraber takılıyoduk, aramız iyiydi. İş dışında da takılıyoduk beraber. Allah rahmet eylesin çok iyi biriydi. Kız isteme durumları falan vardı... Ben patlamalar olmadan 3 ay kadar önce çıktım. Dayanılır gibi değildi usta. Ücretmiş, sigortaymış geçtim. İnsanlık yoktu... şimdi ağzımı bozmayım ama öyleydi yani. Kaç aylık alacağım vardı çıkarken öyle bezdirdi herif (işveren) beni. Başka yerde başlamıştım işe iki iki buçuk ay olmuştu olay olduğunda. (Patlamaları) duyunca koştum gittim tabi hemen. Çalışmışım sonuçta arkadaşlarım orda, ne biliyim bi değişik oluyor insan. Gittim tam bi cehennem, elden bişey gelmiyo, elin kolun bağlı izliyon öyle... Ama bak şimdi anlatıyım patlama neden oldu biliyomusun; tarihi geçmiş, eskimiş, kullanılmış ama tam bitmemiş oksijen tüpleri gelir onlara gaz basar öyle kullanılırdı. Adama(işverene) diyosun 'içindeki hortum aşınmıştır, değiştirelim' yok diyo, bişey olmaz diyo. O hortumların 3 ayda bir değişmesi lazım. Ulan 25 lira bişey, yok umrunda deil adamın. Yemin şart olsun bir gün patlar diyoduk. Denetleyende yok, adam işyeri ruhsatı almamış ki, geberecek masraf diye. E rahat tabi kendisi de dışarda nasılolsa, kendisi de sürekli orda olsa diken üstünde olurdu belki yapardı. Al işte yedi kişinin canına kast ettin resmen. Akşamında da İvedik'te patlama, toplam 20 kişi. 20 işçi öldürüldü usta, bunun adı cinayet, başka da bişey değil. Üç kuruş daha fazla kazanacam diye, o kadar insanı ne hale getirdin, para için cinayet işledin resmen"(12. görüşmeci-işçi).

asimile edebilirse yönetimi de o kadar sağlam ve tehlikesiz hale gelir"(Marks, 1974:600-1 akt: Edgell,1993, s. 94)

⁵² 3 şubat 2011 tarihinde Ostim ve İvedik sanayi bölgelerinde oksijen tüpleri dolmuş şirketlerinde meydana gelen patlamalar sonucunda toplam 20 kişi hayatını kaybetmiştir. Olayla ilgili soruşturmada 8 kişi kusurlu bulunarak tutuklanmıştır. Dava süreci halen devam etmektedir.

Patlamaların yıldönümünde yapılan ve yayımlanan röportajlarda da, işçilerin kazalar sonucunda iş koşullarına ve işverenlere yönelik açık tavırları göze çarpılmaktadır:

"İşçi hatası yok kardeşim! Oksijen tüplerine CNG koymuşlar. Kayıt yok, kuyut yok. Kayıtsız iş mi olur? OSTİM İdare denetim yapacak kardeşim! Zabıta nasıl yapıyor, onlar da yapacak! Var, yok mu! Kaçak mazot yapan da var, yağ yapan da var! Yapmak istedikten sonra herşey var. Ölen öldüğüyle kalıyor yapan yine yapıyor. Patronlar kazancına bakıyor, idarede de öyle. İşçiyi düşünen yok "(*Ostim İşçi Gazetesi*- 2014).

"İlk patlama hadi işçilerin kullanım hatasıydı, ikincisi de mi öyleydi? Ben yüzde 100 suçlular bulunur ve cezalandırılır diye düşünüyordum. Ancak kimseye herhangi bir ceza çıkmadı. İlk duruşmada kazanırız ve suçunu itiraf diye düşünmüştüm ama söylemedi. Çoğu ölenleri suçlu buldu. Ama ölenler konuşamaz ki. Zengine bir şey olmuyor. Olan hep bizim gibi yoksullara oluyor. Zengin veriyor parayı herkesi susturuyor" (*Birgün Gazetesi*-2013).

Yukarıdaki alıntılardan anlaşılacağı üzere deneyimin niteliği, sınıflar arası sınırların belirginleşmesi ya da silikleşmesi noktasında önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınıf konumlarını işgal eden bireylerin, üretim ilişkilerinin yapısı dahilinde yaşadıkları deneyimler bu konuları nasıl algıladıklarını doğrudan belirlemektedir.

"Deneyim, ispat söyleminin kendisini huzura çağıracağı ana kadar büroların kapısında ihtiyatla beklemez. Deneyim kapıyı vurmadan içeri girer ve ölenleri, sağ kalanların çığlıklarını, savaş siperlerini, işsizliği, enflasyonu, soykırımı dile getirir. İnsanlar açlıktan ölür: Ölenlerin yaşayan yakınları piyasayı yeni bir tarzda düşünürler. İnsanlar hapsedilir: Hapishanede yasaları yeni bir tarzda tasarlarlar. Böylesi genel deneyimler karşısında eski kavramsal sistemler ufalanabilir ve yeni sorunlar onların varlığı üzerinde ısrar eder" (Thompson, 1994, s. 47).

OSTİM 'de işçi ve işveren ilişkilerindeki kırılma alanlarını oluşturan diğer bir deneyim biçimi ise; ücretler üzerinden yaşanan gerilimleri içermektedir. Özellikle alt-sözleşme ve sipariş usulü çalışan küçük ölçekli işletmelerde ödemelerin düzensizliği ve bazen kesintili bir şekilde gerçekleşmesi sıklıkla karşılaşılabılır bir durumdur. Buna rağmen; genelde işverenin de çalıştığı işletmelerdeki işçiler, ödeme güçlüklerinin zaman zaman fason çalıştıkları firmalardan ya da piyasanın koşullarından kaynaklandığı durumları ayırt edebilmekte ve bu yüzden ücretler üzerinden yaşanan sıkıntıları daha fazla tahammülle karşılayabilmektedirler. Ayrıca; işverenle işçi arasında sıklıkla karşılaşılabilecek hemşerilik, akrabalık vb. gibi iş dışı topluluk ilişkileri de işçilerin, ücretler konusunda yaşadıkları problemleri bir süreliğine de olsa anlayışla karşılayabilmesini sağlamaktadır. Ancak; ödeme sıkıntılarının süreklilik kazanması

durumlarında veya işverenin yaşam standartlarının yakından gözlemlenmesi sonucunda oluşan intibalar işçilerin algılarında ciddi kırılmalar yaratabilmektedir:

"Sonradan öğrendim benden sonra işe aldıkları birine daha fazla maaş veriyolar. Onunkinde gözüm olduğu için demiyorum yanlış anlaşılmasın ama bana da güya bir yıldır zam yapacaklar. Ne zaman çıksam yanlarına 'Onurcum işler iyi deil bu aralar biraz sabret, durumun farkındayız gerekeni yapamaz' diyolardı. Abi geçen hafta bi geldi bu (işverenden bahsediyor), altında son model BMW. Şaka gibi. Hani işler iyi gitmiyodu, alacaklarını topluyamıyodu. Güya kredi çekmişte almış... Tamam al araba gene ama daha düşük bi model al mesela, ama çalışanını da mağdur etme. Bana bir yıldır işler kötü ayağı çekiyosun sonra da gidip son model araba alıyosun... Tekrar konuşçam ama bu sefer yani bilmiyom artık ne olur. Çıkabilirim de işten"(5. görüşmeci-işçi).

Ücret; bir işletme içerisinde işçi ile işveren arasındaki en temel ilişki biçimidir. Diğer tüm ilişki biçimlerini etkileyebilme durumu da buradan kaynaklanmaktadır. İşçiler ücretlerle ilgili yaşadıkları problemleri, yukarıda saydığımız bir takım sebeplerden dolayı ancak belli bir seviyeye kadar idare edebilir. İşçinin öznel şartlarına dayalı olarak değişebilen bu seviyeden sonra işverenin yakın akraba dahi olması, işçinin tutumunu değiştirmemektedir:

"(Akrabayla çalışmanın) hiçbir faydası yok bence. İş paraya geldimi akrabalıkmiş, hemşerilikmiş bunlar hikaye. Akrabamın yanında çalışıyodum bundan önce. Bi farkı yoktu valla. Hatta daha fazla sömürürdü, her işe beni koşardı yakınımıym diye. Sonra kesik de yapmaya başladı maaşa. Baktım işin ucu kaçtı en az iki maaş falan kesik var, gittim konuşmaya. 'sen tanıdıkım idare et' falan gibilerinden konuşmaya başladı. Başlarım dedim senin tanıdığına... kavga gürültü ayrıldım"(11. görüşmeci-işçi).

5.2.2. Esnek Üretim: Esnekleşmenin Farklı Konumlar İçin Farklı Anlamları

Esnekleşme kavramının (esnek uzmanlaşma temelinde) kapitalist üretim biçiminin dönüşüme uğraması sonucunda ortaya çıkan post-kapitalist paradigmanın temel kavramı ve üretim şekli olarak istihdamı Piore ve Sabel'in(1984) *İkinci Endüstriyel Bölünme* adlı çalışmasında gerçekleşmiştir. Bu çalışmalarında kapitalist ekonomilerdeki kötüye gidişin asıl nedenini kitlesel üretime dayalı endüstriyel modelin sınırlılığına bağlayan Piore ve Sabel(akt: Suğur, 1993, s. 124), teknolojik yenilenmeye ve esnek uzmanlaşmaya dayalı 'yeni' paradigmanın kapitalizmin yapısal problemlerini

aşabileceğine dair görüşlerini dile getirmişlerdir. Bu çalışmanın ardından 'esnek üretim' 'esnek uzmanlaşma' ve genel olarak esnek birikim modeli hakkında çok sayıda çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında esnekliğin farklı düzeyde tanımlanmaları söz konusudur(Harvey, 1993, s. 84). Farklı tipte esneklik tartışmalarına geçmeden önce, kuramsal tartışmada dile getirilen bir meseleyi farklı yönden tekrar etmekte fayda var. Esnek üretim ya da esnek birikim rejimi (eğer varsa) sağladığı olanaklar ve imkanlar ya da kısıtlardan bağımsız olarak, kapitalist üretim sisteminin yapısal problemlerine çözüm bulmak-en temelde istikrarlı kar oranlarını tutturmak için hayata geçirilen bir birikim stratejisi, rejimidir. Bu birikim rejimi tamamen yeni üretim paradigmasını (Post-Fordizm,Neo-Fordizm) değil, eski üretim paradigmasının (Taylorist-Fordist) büyük oranda-özellikle çevre ve yarı çevre ülkelerde önemini koruduğu ve bu üretim paradigmasının iç içe ya da yan yana varlığını sürdürdüğü bir süreci ifade etmektedir.

Yeni birikim rejiminin karakteristiğini yansıtan esnekleşme, literatürdeki tartışmalar bağlamında farklı 'düzey' esnekliklerle açıklanmaktadır. Bunlar *işlevsel esneklik*,*sayısal esneklik*,*çalışma zamanı esnekliği*, *ücret esnekliği* (Belek,1997, s. 69),*devlet politikalarıyla ilintili esneklik ve coğrafi esneklik*'tir (Harvey,1993, s. 88).⁵³

"İşlevsel esneklik: İşletmenin kendi emek gücü ile ilgilidir. İşgücünün, üretim sürecinde birden çok aşamada çalıştırılabilmesini ifade eder. İşbölümünün ve çalışma organizasyonundaki parçalanmanın tersine döndürülmesini içerir.

Sayısal esneklik: Emek gücü sayısının istenildiği/gerektiği gibi değiştirilebilmesi gücü/yeteneği anlamını taşımaktadır. Bir başka deyişle işe alma ve işten çıkarmalarda sermayeye tanınan serbestinin artması demektir.⁵⁴

Çalışma zamanlarında esneklik: Esneklik kavramının en çok çağrıştırdığı düzey olarak tarif edilebilir. İş gücünün üretimin tamamlanmasına yönelik düzensizce çalıştırılmasını

⁵³ Harvey'in tarif ettiği bu iki esneklik biçimi doğrudan emek sürecinin içerisinde gerçekleşen esneklik tipleri değil, diğer dört tip esneklik düzeyini dolaylı olarak etkileyen ve emek sürecinin örgütlenme biçimine etki eden esneklik tipleri olarak değerlendirilebilir. Özellikle 'coğrafi esneklik' uluslar arası işbölümünün yeniden üretimi noktasında önemli bir değişken olarak, emek süreci analizlerinde dikkate alınması gereken bir olgudur. Ancak araştırmamızın bu bölümünde dikkate alınan esneklik düzeyleri ilk dört esneklik modelleridir.

⁵⁴ 4857 sayılı iş kanununun 15. Maddesi ile düzenlenen iş sözleşmelerinde 'deneme süresi' işverenlere tazminat yükümlülüğü getirmeksizin işten çıkarma hakkı tanımaktadır.

ifade eder. Part-time işler, işçi kiralanması, ücretli/ücretsiz mesai gibi uygulamalar bu esneklik biçimine denk düşmektedir.

Ücret esnekliği: Uluslar arası rekabetin piyasa koşullarında, iş gücü maliyetlerinin bu koşullara uydurulması amacına yönelik olduğu ifade edilmektedir. Ücretlerin hem bireysel hem de kurumsal performanslara bağlı olarak belirlenmesidir"(Belek, 1997, s. 76).

Dört farklı düzeyde tasvir edilen bu esneklik biçimleri üretim süreci içerisinde gerçekleşen ve istikrarlı kar oranlarını tutturmak açısından tamamen bir arada ele alınması gereken durumları ifade etmektedir. Araştırma kapsamında elde edilen veriler ve gözlemler ışığında OSTİM Sanayi Bölgesinin üretim yapısının bu esneklik biçimlerine uygun olarak örgütlendiğini söylemek mümkündür. Özellikle küçük işletmelerde işlevsel esneklik yaygın bir uygulama alanı bulmaktadır. Uzmanlık gerektirmeyecek bir takım işler (temizlik, aşçılık, çay, hamallık vb.) ayrı bir istihdam alanı olarak nadiren kullanılmakta, bu işler genelde işyerindeki üretim sürecinde yer alan işçiler tarafından yapılmaktadır:

"Öyle işleri yapıyoruz tabi. Yapılır da zaten. Adam (işveren) bi de onun için ayrı birini mi tutsun? Eti ne budu ne... herkes yapıyo, kim boşsa kimin vakti varsa o yapar." (17. Görüşmeci-işçi)

Küçük işletmelerde işverene gösterilen bu tolerans, işletmenin örgütsel yapısının daha gelişkin olduğu alanlarda belli bir tepkiye dönüşmektedir. Bu tepki imkanı olmasına rağmen işverenin ayrı bir işçi tutmamasından kaynaklı dile getirilmektedir:

"Hamallık da yapıyoruz... Biten siparişler kamyonu yüklenirken, bize de taşıyolar...Yok müdür talep ediyor ama ona da işveren diyodur bunlara taşıt diye...Benim işim değil ki, iki adım ötede hamallar var tut iki tane daha taşısınlar. Dört tane muhasebeci var diyomusun onlara taşı diye, e ben de ustayım işim hamallık mı, değil. Koca şirketsin iki tane hamalla mı batacağım "(20. Görüşmeci-işçi).

OSTİM 'de ücret esnekliği ise emek-yoğun üretimler içerisinde özellikle tekstil ve deri sektörlerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun en başat sebebi bu sektörlerde parça başı ücretlendirmenin yaygın olarak kullanılıyor olmasıdır. İç ve dış piyasa 'koşulları' yani rekabetin yoğunluğu, işletmeleri fiyat düşürmeye ve bundan dolayı düşük ücretli işgücü istihdam etmeye yönlendirmektedir. Fason ya da sipariş üzerine üretimin parça başı

sistemi ile ücretlerde yarattığı esneklik aynı zamanda çalışma zamanlarındaki esnekliği de içermektedir. Bu iki esneklik tipi genellikle bir arada gerçekleşmektedir. Siparişlerin yoğunluğu ve zamanında yetiştirilmesi söz konusu olduğunda çalışma saatleri uzayabilir ya da duruma göre-nadiren de olsa- hiç çalışılmayabilir. İşçilere "çalışma saatleriniz belli mi?Günde kaç saat çalışıyorsunuz? İşyerinizdeki çalışma saatleri uygun mu yoksa bir düzenlemeye ihtiyaç var mı?" sorulmuştur. Alınan cevaplar üzerine; ücret ve çalışma saatlerindeki esnekliğe karşı işçilerin genel tutumu olumsuz olsa da; bu durumun piyasanın 'zoraki koşulları' olduğunu ve özellikle beraber çalıştıkları durumlarda tepkinin işverene değil, bu koşullara olduğu görülmektedir:

"Belli olmuyo. Dokuz on, bazen 12 saat çalıştığımız da oluyor. İşi bitirmek için mecbur kalıyoz, iş yetişmezse çorbada pişmez. Düzenleme ihtiyaç tabi. Abartmıyorum bak çocuğumuzu çocuğumuzu göremediğimiz günler bile oluyor. Gece varıyoz eve uyumuş çocuk, sabah uyanmadan işe geri dönüyoruz. O yüzden düzenleme lazım, lazım ama nasıl olacak? Firma siparişi veriyo, diyoki atıyorum şu kadar yeleği haftaya hazır et bana. O da büyük ihtimalle başka mağazalardan belki de yurtdışından falan sipariş almıştır, o da oraya yetiştirmeli. Mecbur geceni gündüze katıp hazır edecen yoksa dedim ya, olmaz çark dönmez yani...evet genel olarak bir düzenleme lazım, piyasanın düzeltilmesi gerek. Yoksa tek tek atölyeleri düzeltemezsin ki"(21. görüşmeci-işçi).

Bu noktada; esnek üretimin sonuçlarının farklı konumlar için farklı algılara yol açtığını belirtelim. Buradaki farklı konum sadece sınıflar arası farklılıkları değil, sınıf içi tabakalaşmaları da ifade etmektedir. Ücret ve zaman esnekliği sadece emek-yoğun sektörlerde gerçekleşmemektedir. Hizmet sektöründe proje bazlı çalışan mühendislik firmalarında çalışanlarla yapılan görüşmeler ışığında ücret ve zaman esnekliğinin bu alanlarda da söz konusu olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak burada çalışan işçilerin bu tip esnekliklere karşı tavır ve görüşleri, tekstil ve deri işçilerin tavırlarıyla karşılaştırıldığında daha olumludur. Hatta bu tür çalışmayı tercih ettiklerini dile getirmişlerdir:

" Benim için avantaj. Geremediği sürece işyerine de gelmek zorunda değilim, evde eşim ve çocuklarımla daha fazla vakit geçirebiliyorum. İşyeri stresi de olmuyor insanın üstünde. Eski işyerimde öyleydi, çok stresliydi ama şimdi daha rahatım"(4. görüşmeci-işçi).

"...Ben esnek çalışmayı talep ettim burda. İşime geliyor.İş olduğunda geliyorum, evden de çalışabiliyorum. Esnek çalışmayı avantaj olarak görüyorum. Başkasına uymayabilir ama bana uyuyor"(3. görüşmeci-işçi).

Görüşülen bu işçinin çalıştığı mühendislik firması genellikle savunma sanayi için projeler üretmektedir. Bu projelerin tamamı OSTİM sanayi bölgesinde -bir çoğu anlaşmalı- metal ve makine sektöründe faaliyet yürüten firmalar tarafından üretilmektedir. Bu firmalardan birinde bir kaynak ustasıyla yapılan görüşmede esnek çalışma saatlerinden şikayeti belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır:

"Sabah gelişimiz belli ama çıkış belli değil... Mesai ödeniyor burda, onda bi sıkıntı yok ama saatler çok uzayabiliyor işe göre.(Çalışma saatleri) kesin olsa tabi daha iyi olur, yorucu iş bizimkisi uzun saatler çalıştın mı gözlükte olsa kaynak alabilir gözleri. Ayrıca kesin olursa biz de biliriz ne zaman girceğimi ne zaman çıkacağımı. (bir düzenleme) lazım tabi lazım ama zor bence. Hele özel sektörde çok zor "(8. görüşmeci-işçi).

Meta üretiminin gerçekleşmesinde ortaya konulan kolektif emeğin iki farklı tarafı için aynı kavramsal şemanın farklı anlamlar ifade edebileceği yukarıdaki alıntılardan net olarak gözükebilmektedir. Bu durum esasen kolektif işin bir yönünü oluşturan kafa emeğinin kol emeği karşısındaki ayrıcalığını gösterebilmektedir. Bu noktada; Wright'ın beceri ve yetenek sömürüsü kavrayışına dayalı çoklu sömürüler-ve çoklu mevkiler-tarifi kolektif emeğin bu ayrıcalıklı kesimi için kullanışlı bir çerçeve sunmaktadır.

Harvey(1993) esnek birikim rejiminin işçi sınıfı açısından yarattığı büyük yıkım kapasitesine rağmen, özellikle çalışma saatlerindeki esneklik bağlamında alternatif toplumsal sistemlere entegre olabilmesi açısından bir takım fırsatlar sunabileceğini iddia etmektedir. Bu bağlamda esnekliğin nasıl fırsatlar sunabileceği ayrı bir tartışma konusu olabilir ancak verili durumda esnekliğin işçi sınıfı açısından tek katmanlı bir anlamı mevcut değildir. Özellikle kol emeğine dayanmayan nitelikli işgücünün istihdam edildiği alanlarda esneklik önemli avantajlar sunabilmektedir. Çünkü bu bağlamdaki esneklik; uykusuz geceler ve düşük ücretleri değil, görece yüksek ücretleri ve geniş boş zaman dilimlerini ifade etmektedir. Ancak; özellikle alt sözleşme ve sipariş usulüyle çalışan küçük işletmelerdeki işçiler için esneklik pek de olumlu bir sistem değildir.

5.2.3. Enformel İstihdam ve Pedersahi İş İlişkileri

Enformel istihdam modeli, en genel tarifi ile, formel istihdam modeli için geçerli olan çalışma yasalarına ve normlara kısmen ya da hiç uyulmayan işletme yapılarının

istihdam modelini ifade etmektedir. TUIK' e göre enformel işletme yapısı şirketleşmemiş (hukuki durumu ferdi mülkiyet ya da adi ortaklık olan), basit usulde vergilendirilen veya hiç vergi vermeyen ve 1-9 kişi arasında çalışan olan tarım dışı tüm iktisadi birimleri kapsamaktadır (TUIK, 2005, s. 185). Esnek birikim rejiminin etkisiyle yaygınlaşan enformel istihdam, pedersahi (paternalist) çalışma ilişkilerinin yaygınlaşma sürecini de içermektedir. Pedersahi iş ilişkileri; işçi-işveren ilişkilerini akrabalık, hemşerilik, yakınlık bağları üzerinden "baba-oğul", "abi-kardeş" gibi ilişkiler yapısına dönüştürebilen böylelikle işçilerin ve işverenin doğrudan karşı karşıya kalacağı ilişki biçimlerini (mesela sendikalaşma) dışlayan bir mahiyete sahiptir (Harvey, 2010, s. 143). OSTİM 'de var olan işletmelerin bir çoğu enformel ve pedersahi tipi istihdam ilişkilerine uygun şekilde örgütlenmiştir. İşçilere yönelik hazırlanan mülakat cetvelinde OSTİM 'de iş ararken işçilerin hangi yolları seçtikleri, işverenle herhangi bir akrabalık ya da yakınlıkları olup olmadığı ve bu tip akrabalık ya da yakınlık ilişkilerinin çalışma hayatına olumlu/olumsuz nasıl etkileri olduğuna dair sorular sorulmuştur:

" Genelde tanıdıklar aracılığıyla oluyor. İlanla da vardır tabi ama genelde kurumsal firmalar tercih eder onu. Ben enişteyle çalışıyorum şu an. Tanıdıkla çalışmak daha olumlu bence çünkü tanıdık olmasa bin bir türlü şeyler olabilir. Paranı vermez mesela, sigortanı yatırdım der yatırmaz yani bir sürü entrika. Tamam bunlar tanıdıkta da olabilir ama daha az olur bence"(17. Görüşmeci-işçi).

" Akrabalık, hemşerilik bunlar ilk sırada. Burdan meydana kadar tezgahların(çalıştığı işyerinin bulunduğu sokağı kastediyor) çoğu yüzde sekseni diyebilirim, Çorumludur mesela. Uzakçağımı(OSTİM 'de bir caddenin ismi) Kırşehirliiler doldurmuştur. Hemşerilik önemlidir yani iş ararken. Faydası da var sıkıntısı da. Faydası güvenirsin birbirine bir sıkıntının derdin oldu mu daha rahat söylersin. Sıkıntısı da diyelim yabancıların yanında olsan takmazsın adam ne kadar kazanıyo cebine para girmiş mi girmemiş mi aylığını alır işine bakarsın ama tanıdıksa öyle olmaz. İş olmadı mı senin de gözüne uyku girmez"(16. Görüşmeci-işçi).

OSTİM 'de işçiler, iş ararken ve işe girerken enformel ilişki ağlarını daha çok kullanmakta ve piyasa koşullarının yarattığı problemlere (ücret ve sigorta gibi) karşı bu ilişki ağlarının koruyucu yanları olduğunu ön plana çıkartmaktadırlar. Ayrıca işçi ve işveren arasında yüz yüze ilişkiyi mümkün kılan küçük işletmelerde karşılıklı talep ve şikayetlerin doğrudan iletiliyor olması işletme içerisindeki uzlaşma alanlarını genişletmektedir. Bu alanları sadece işverenin kullandığı manipülasyon alanları olarak görmek doğru değildir. Enformel istihdam ilişkilerinin ortaya çıkarma potansiyeli olan

bu uzlaşma alanları, işçilerin işi sahiplenmesi gibi, işveren açısından olumlu ya da 'manipülasyon' gibi görülebilecek kazanımlar doğursa da, bu alanların işçiler tarafından kullanılabilen ve kimi zaman işletmeciler tarafından 'suiistimal' olarak yorumlanabilen bir tarafı da vardır. İşverenlere yöneltilen işçi alımındaki kriterlerine yönelik sorulara verilen cevapların bir kısmı bu duruma işaret etmektedir:

"İşini yapsın, aynı şeyi iki kere dedirtmesin yeter. Tanıdık olup olmaması önemli değil. Hatta mümkünse olmasın. Aldık birini öyle işe, yakın bir arkadaşımın aracılığıyla, gençte biriydi. Olmadı, çok lakayit biriydi. Bilmiyorum ama tanıdık olduğunu düşünerek öyle davranıyordu bence. Çok durmadı, çıkarttık. O yüzden kim olduğu değil işini nasıl yaptığı önemli benim için"(10.görüşmeci-işveren).

"Bence yakın olmamalı. Profesyonel değil çünkü. Burda öyle yapmaya çalışıyorum ama kolay olmuyor. Mesela şirketin şoförü hem akrabam benim hem de büyüğüm. Ama adam bi rahat sorma, benden sonra işe geldiği bile oluyor. Sert de çıkışamıyorum akrabam diye. Bence akraba falan değil profesyonel olmalı, işini yapmalı"(7. görüşmeci-işveren).

Bu görüşmelerin yapıldığı işletmelerin orta büyüklükte diyebileceğimiz ve ayırt edici niteliği işverenlerin işyerinde fiili olarak çalışmadığı sadece yönetim işlerini paylaştığı birimler olduğunu belirtmek gerekir. İşverenlerin fiili olarak çalıştığı daha küçük ölçekli işletmelerde enformel ve pederşahi (paternalist) ilişkilerin olumlandığını ve bu ilişkiler sayesinde üretkenliğin daha arttığını/artabileceğini düşünen işverenler de mevcuttur:

"(Çalışanların gündelik yaşamlarıyla) ilgilenirim tabi. Burada öyle klasik işçi işveren ilişkisi şeklinde değil. Abi kardeş gibidir bizim burda. Başlarına bir şey geldiğinde ben ilgilenirim. Borcu olur, harcı olur kavga dövüşü olur bana söyler. Söylemesi de lazım. Elemanlardan birinin kefil işi vardı geçenlerde gittim hiç düşünmeden kefil oldum. Ha tabi hiç tanımadığım adama da olmam, kaç yıldır beraber çalıştığım eleman bu. İş arkadaşına güveneceksin, güveni de boşa çıkarmayacaksın. Güven olur, sevgi saygı olursa işyerinde, işini de severek yaparsın. Olmazsa kimseye huzur gelmez"(15. görüşmeci-işveren).

OSTİM 'de küçük ölçekli işletmeler arasında fason ve siparişe dayalı üretimden kaynaklı yaşanan yoğun rekabet, işletmeler açısından karlılığı arttırmak için emek gücünden fazlaca beklenti içine girmeye sebep olmaktadır. Bu beklentilerin gerçekleşebilmesi noktasında yüz yüze ilişkiler fazlaca araçsaldır. Aynı şekilde işçiler de bu ilişki biçimini, iş koşulları ile ilgili taleplerde doğrudan işverenle muhatap

olabilmesi noktasında kullanabilmektedir.⁵⁵ Enformel ilişki ağlarının önemli bir başka etkisi de işletmenin ne kadar iş yaptığıının, ne kadar kar ettiğinin az çok işçiler tarafından gözlemleniyor olmasıdır. Böylelikle işçilerin işverenin ödeme sıkıntıları çekmesi gibi durumlara karşı daha fazla anlayış göstermesinin, işlerin iyi gitmemesi durumunda belli tavizler verebilmesinin zemini güçlenmektedir. Küçük ölçekli işletmelerin ağırlıkta olduğu sanayi bölgelerinde yürütülen bazı alan araştırmalarında (Suğur, 1995; Durak, 2011) enformel istihdam modelinin ve pederşahi iş ilişkilerinin, işçilerin sendikal faaliyetlere veya işverenle arasını bozacak antagonist ilişkilere girmekten kaçındıkları, işletmenin çıkarlarını benimsediklerini ve bundan dolayı gündelik hayatta işçi işveren arasında temel bir ayrımın yapılmasının imkansızlaştığı dile getirilmektedir. Bu analizlerin haklılık payları olmakla birlikte; bahsi geçen nitelikteki işletmelerde işçilerin antagonist sınıf faaliyetlere girmemesinin/girememesinin ve işçi ile işveren arasındaki ayrımların silikleşmesinin temel mekanizmalarını enformel/pederşahi çalışma ilişkilerinde ve bu ilişkiler üzerine bina edilen akrabalık, hemşerilik gibi yakın topluluk ilişkilerinde aramanın yeterli olamayacağını belirtmek gerekir.⁵⁶

Bu tartışmayı ilerletebilmek için; 1- işçilerin sendikal ya da başka türlü sınıf örgütlülüklerine dahil olmak istememeleri ya da olmamalarının nedenleri ile 2- bu tarz(küçük ölçekli) işletmelerde karşıt(antagonist) sınıf çıkarlarının olup olmadığı sorunsallarını ayırmak gereklidir. Birinci durum için; kapitalist birikim rejiminin son otuz yıldır geçirdiği dönüşümlere denk gelen esnek üretim, enformel ve paternalist istihdam gibi olguların üretim sürecinde gerçekleşmesine sebep olduğu 'sınıf dışı' ilişkilerin etkisi gerçektir ve önemlidir ancak tek etken olarak da gözükmemektedir. İkinci durum ise; toplumsal sınıflar üzerine gerçekleşen kuramsal tartışmaların kapsamında değerlendirilmesi gereken bir olgudur. Mülkiyet ilişkilerine indirgenmiş kapitalist üretim ilişkilerinin, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlarla olmayanlar arasında karşıt sınıf çıkarlarının olduğunu iddia eden yaklaşımların, atıfta bulunulan küçük çaptaki işletmelerdeki sınıf ilişkilerini yeterince açıklayamaması problemidir.

⁵⁵ İş koşulları ile ilgili talep ve itirazlarını işverene nasıl ilettiklerine yönelik işçilere sorulan sorulara işverenin kendisinin de çalıştığı küçük işletmelerde çalışanların tamamı, doğrudan işverene söyleyerek sorunlarını çözmeyi tercih ettiklerini dile getirmişlerdir.

⁵⁶ Hatta bu tür topluluk ilişkileri ile sınıf kimliği arasında pozitif bir ilişkinin olduğuna dair ampirik bulgular da mevcuttur. Bkz. Legget, 1968; akt. Coşkun, 2012:128

Takip eden bölümlerde bu iki sorunsal araştırma bulguları üzerinden daha yakından incelenecektir.

5.2.4. Örgütlenme, Maddi Çıkarlar ve Sınıf Bilincinin Görünümleri

Yukarıdaki tartışmayı da kapsayacak şekilde bu başlık altında toplumsal sınıfların sınıf temelli dayanışmalarını ifade eden örgütlenme biçimlerine ve örgütlen(e)meme nedenlerine odaklanılarak sınıf ilişkilerine dair konular ele alınacaktır. Sınıf temelli örgütlenme(ya da örgütlenememe) deneyimlerinin hem sınıf içi hem de sınıflar arası ilişkilerin niteliğine dair önemli ip uçları verebileceğini söylemek mümkündür. Aynı zamanda sınıf kimliğinin ve sınıf bilincinin görünümüne dair de bir takım işaretleri barındırdığını belirtelim. Burada görünüm kavramıyla atıfta bulunulan durum; sınıf bilinci üzerine yürütülen tartışmalardaki 'kendisi için bilinç', 'yanlış bilinç' gibi kavramsallaştırmalarla bu araştırmanın kuramsal ön kabulü arasında konulan mesafeyi ifade etmektedir. Çalışmanın kuramsal tartışmalarında kendisi için bilinç tarifinin ideal, sınırları ve çerçevesi kesin bir sınıf bilincini ifade ettiği, bu kesinliğe uymayan bilinç formlarını 'yanlış' olarak niteleyen yaklaşımlara zemin sunduğu dile getirilmişti. Sınıf bilincinin görünümü bu bağlamda; 'olması gereken' üzerine bir bilinç tarifini değil, gündelik yaşamda üretim ilişkileri içerisinde gerçekleşen deneyimler aracılığıyla oluşan ve hali hazırda var olan bilinç formlarını işaret etmektedir.

Bilincin işletme içerisindeki üretim sürecinde eşitsiz hiyerarşik ilişkilerin sonucunda biçimlendiği söylenebilir. Ancak bilincin tek belirleyicisi bu durum değildir. İşletme dışında girilen toplumsal ilişkiler, kültürel değerler, gündelik yaşam pratikleri de sınıf bilincinin oluşmasında önemli bir etkidir. Bu araştırma açısından üretim sürecindeki çalışma ilişkileri dışındaki toplumsal ilişkiler bütün dinamikleri ile analize dahil edilmemiştir. Araştırma bu yönden eleştiriye tabi tutulabilir ancak belirtmek gerekir ki; bu çalışma sınıf bilinci oluşumunu tüm yönleriyle açıklamak üzerine kurgulanmamıştır. Daha çok üretim ilişkileri içerisinde gerçekleşen belli deneyimler aracılığıyla oluşan sınıf bilincinin belli görünümü kavramlaştırılmış ve analize tabi tutulmuştur. Böylelikle sınıf içi ve sınıflar arası ilişkileri ortaya çıkaran mekanizmalara ulaşılmak hedeflenmiştir. Bu analiz gerçekleştirilirken Wright'ın(1997), sınıf konumlarını işgal

eden bireylerin *algılar ve gözlemler, tercihler ve sonuçlara yönelik teorilerini* içeren eylemler ile sınıf bilinci arasında kurduğu ilişki temel alınacaktır.

Mülakat esnasında işçilere; iş koşulları ile ilgili talep ve şikayetlerinde işçiler arasındaki birlik ve dayanışma kurumlarının olumlu/olumsuz etkileri, işçiler arasındaki birlik ve dayanışmanın yeterliliği bağlamında sorular sorulmuş ve işverenler arasındaki birlik ve dayanışmayla kendi aralarındaki birlik ve dayanışma seviyesini karşılaştırılmaları istenmiştir. Başta sendikal örgütlenmeler olmak üzere sınıf temelli her türlü örgütlenme deneyimleri sınıf kimliğinin ve sınıf bilincinin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Ancak bu tespitten örgütlü işçilerin sınıf bilincine sahip olduğu örgütsüz olanlarında - sınıf-bilinçsiz olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Araştırma kapsamında görüşülen 16 işçiden 4'ü OSTİM 'de faaliyet yürüten tek işçi örgütü olan OSTİM işçi derneğine üyedir. Dernek üyesi işçilerin tamamı işçiler arasındaki birlik seviyesini çok yetersiz bulmuş daha gelişkin örgütlenmelere ihtiyaç olduğunu dile getirmişlerdir:

"...Kesinlikle yetersiz. 50000 işçi var OSTİM 'de, bak bizim derneğe 50 kişiyi zor topluyoruz. Sendika giremiyor buraya, girmek de istemiyor. Zor çünkü burda örgütlenmesi ondan uğraşmak istemiyor. Bi de hep küçük atölye burası, toplu sözleşmeyi kime karşı yapacaksın, yok yapamazsın. Ama dernek, kooperatif öyle şeyler yapılabilir ama onun da maddi getirisi yok diye düşünüyö işçi. Maddi getirisi yoksa ne işim var diyor. Patronlar da tabi, korkutuyo işçinin gözünü 'bak oraya hep teröristler gidiyor' deyip. Böyle şeylerde var yani... yok yani sınıf bilinci yok adamda, hakkımı hukukumu savunuyum patrona karşı, onların var benim de bir derneğim olsun yaklaşımı yok, anca günü kurtarma derdinde. Tamam dernek yasal olarak bişey yapamaz ama bir arada durmanı sağlar. Sen bir arada durursan kimse sana bişey yapamaz, yaptığında dikilirsin kapısına bin kişi, anlıyomusun, nutku tutulur. Yani amaç patronlara karşı işçini birliğini sağlamak, nasıl olduğunun bir önemi yok sendikaymış, dernekmış teferruat onlar"(14. görüşmeci-işçi).

Bu alıntıdan yola çıkarak örgütlü işçilerin sınıflar arası ilişkileri antagonist karakterde kavrama eğilimlerinin gelişkin olduğu söylenebilir. Örgütsüz işçilerde bu derece görünür olmasa da türdeş sınıf kimliğine dair kavrayışlar ve beklentiler mevcuttur:

"Diyorlarki işçinin hakkını savunan yok, e kardeşim sen kendi hakkını savunmazsan başkası niye savunsun. Sen önce iş arkadaşının hakkını savunacaksın, satmayacaksın arkadaşını, birlik olacaksın. Ama yok, herkes birbirinin kuyusunu kazar, puan kazanacam diye, her konuşulanı gider yetiştirir. Herkes bir birinin ayağına vurur sürekli, ostimde de böyle benim gördüğüm. o yüzden birlik olamıyor bence"(20. Görüşmeci-işçi)

"... Sodekso(işçilere yemek için dağıtılan yemek fişleri) olayı var mesela. 6 lira yatırıyordu günlük. Yetmiyo bu, herkes şikayetçi yani bu artsın dedik. Oturduk konuştuk kendi aramızda, söyliycez 'patron bu yetmiyo buna bişeyler yap sende' diye. Ben bu meseleyi ben açtım ben soktum kafalarına, '15 lira yapsın' falan diyen vardı. Ben dedim 15 yapmaz, yapamaz. Ha yapması mı gerekir ayrı bi konu ama o kadar yapamaz da yani en azından 10 lira falan osun dedim. Bak yemin ediyom, aynı Nasreddin Hocanın hikayesi gibi ha, bi tauesinin sesi çıkmadı ya. Karşlarına dikilince hepsi(işçiler) mum oldu mum. Böyle hazır asker oldular ...neyse neticede halloldu ama ben tabi zor duruma düştüm, o olaydan beri halen sıkıntılıyım işyerinde. Çok yani baya tartıştık. Yani ustam bunlara güven olmaz, öyle bi de sendika falan işlerine girsen yarı yolda bırakırlar seni"(13.görüşmeci-işçi).

"Sendika kursan ne işe yarar? Anca aidat toplar, sonrası hikaye. İşçinin hakkı falan bahane bence. Belli kişiler var oralarda, onlara yarar. İşte milletvekili olur, altına son model araba çeker. Kurarken de bütün sıkıntıyı işçi çeker. İşten bile atılabilir. Ben güvenmiyorum şu anki sendikalara"(21. görüşmeci-işçi).

Bu alıntılardan; işçilerin sınıf temelli örgütlenmelerini engelleyen mekanizmaların sadece esnek birikim rejimi ile ortaya çıkan yeni çalışma ilişkileri olmadığı, yani enformel ve pederşahi istihdam ilişkilerinin antagonist bir faaliyet olarak nitelendirilebilecek sınıf örgütlemelerine tek başına set çekmediği görülebilir. İşçilerin, özellikle iş ilişkilerinde yaşadıkları bir takım deneyimler ve gözlemler temelinde duydukları güvensizliğin yarattığı algılar ve tutumlar, aynı zamanda bir örgütlenme faaliyetinin (kolektif eylem kapasitesi) sonuçları açısından anlamsız bir çaba olacağına dair geliştirdikleri teoriler,ki bu teoriler de soyut değil gerçek deneyimlere dayanmaktadır, sınıf eksenli örgütlenmelere yönelmelerini engelleyen diğer bazı (dahili)mekanizmaları işaret etmektedir. Özellikle sendikalaşmayı zorlaştıran yasal sınırlar, 14. Görüşmecinin de işaret ettiği gibi işverenlerin tehdit ve manipülasyonları gibi harici mekanizmaların da işçilerin sınıf eksenli örgütlenmelere yönel(e)memesinin nedenleri arasına dahil edilmelidir. Araştırma kapsamında işçilere örgütlülük üzerinden sorulan soruların aynısı simetrik olarak işverenlere de yöneltilmiştir. Bir işveren(1. Görüşmeci) işverenlerin işçilere göre daha yaygın ve yoğun olarak örgütlü olabilmesini, işverenler arası iş ilişkilerinin olması sebebiyle etkileşimlerinin daha fazla olmasına bağlamıştır:"...iş yapıyorsun beraber, alış veriş var. Yani işverenler hep bi iletişim halinde. İşçilerde bu yok tabi. Bence bundan dolayı"(1. görüşmeci-işveren). İşverenin işaret ettiği bu etkileşim alanlarının eksikliği işçilerin örgütlenme problemlerinin harici mekanizmaları olarak değerlendirilebilir.

Yine bu alıntılarda ortaya çıkan işçilerin bir birine güvenmeme olgusu sınıf bilincinin bir ifadesi olarak okunmalıdır. İşçiler bir birilerini patrona yamanmakla suçlarken esasen yanlış konumlarla ittifak ettiklerine dair bir eleştiriye ifade ediyor gibi görünmektedirler.

İşçi sınıfı bilincine dair var olan yaklaşımların önemli bir kısmı(Mann,1973; Millband 1971; Gramsci, 2010) bilinci, aşamalı uğraklar dahilinde incelemektedir.⁵⁷ Sınıf bilincini belli uğraklara bölerek incelemek, ontolojik düzeye çekilmediği sürece, analitik olarak kullanışlı bir çerçeve sunmaktadır. Ancak bu uğraklar arasında hiyerarşik aşamalı bir ilişki kurgulamanın yapay ontolojik ikilikleri yeniden üreten bir zemini ifade ettiğini, bu yüzden; sınıf bilinci uğraklarını içsel-ilişkisel ve ilerlemeciliği ifade etmeyen bir süreç olarak istihdam etmek gerekliliğini tekrar vurgulamak gerekir.

Sınıf bilincini aşamalara ayıran yaklaşımların hemen hepsinde, bilinci görünür kılan en temel analiz birimi (karşıt) çıkar kavramıdır. Buradaki çıkar kavramı, iş gücü maliyeti ile kar oranı arasındaki karşıtlığı ifade eden maddi çıkarları temsil etmektedir. Bu bağlamda işçilere; "Sizce işçilerin ve işverenlerin ekonomik olarak ortak çıkarları var mıdır? Yoksa-ekonomik olarak-işçilerin farklı işverenlerin farklı çıkarları mı vardır? Sizce tüm işçilerin ortak çıkarları var mıdır?"soruları yöneltilmiştir. Benzer sorular simetrik olarak işverenlere de sorulmuştur.

Aşağıda birkaç örneği sunulan cevapların tümü yorumlandığında, araştırmanın örnekleme açısından ortaya şu tablo çıkmaktadır: İşverenlerin tamamı işçiler ve

⁵⁷ Mann'a (1973) göre, sınıf bilinci ilk olarak, bir kişinin kendisini işçi sınıfının bir üyesi olarak tanımladığı sınıf kimliğinin (class identity) oluşumu ile başlar. İkinci süreç, kapitalistlerin ve onların temsilcilerinin işçilerin rakibi olarak algılandığı, sınıf karşıtlığı (class opposition) çerçevesinde gelişir. Sınıf bütünlüğü (class totality) olarak tanımlanan üçüncü süreç ise, bireylerin kendi toplumsal konumlarının ve tüm toplumun bütünsel olarak kavranmasını içerir. Sınıf bilincinin son süreci, sömürü ilişkileri üzerine kurulu olan kapitalist sisteme karşıt, alternatif bir toplumsal düzen anlayışının gelişmesidir. Tarihte ender rastlanan devrimci işçi sınıfı bilinci, tüm bu dört elemanın bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. İşçi sınıfı bilinci üzerine araştırma yapan bir diğer isim olan Miliband (1971) sınıf bilincinin en ilkel halinin bireyin kendini bir toplumsal sınıfa ait hissetmesi olduğunu belirtir. Sınıf bilincinin ikinci göstergesi ise, bireylerin kendilerini ait hissettiği toplumsal sınıfın 'doğrudan çıkarları'nın (immediate interest) farkına varmasıdır. Üçüncü süreç, bu sınıfsal çıkarların farkına varmanın ötesinde, bu çıkarları geliştirme isteğini içerir. Son süreç ise, tüm bu üç boyutun ötesinde, sınıfın doğrudan çıkarlarının aşarak daha genel çıkarların küresel boyutta kavranmasını içermektedir(Yılmaz, 2013/3, s. 335). Gramsci'de(2010) aşamalı bir bilinc sürecinden bahsetmektedir. Sınıf bilincinin en basit derecesi ekonomik aşamadır: bir tüccar diğer bir tüccarla dayanışma içinde olması gerektiğini düşünür. İkinci aşama çıkar birliğini ifade etmektedir. Son aşama ise, ekonomik değil siyasi bir aşamayı ifade eder. Bu aşamada sınıf çıkarları sadece kendi sınırları içerisinde değil başka sınıfın çıkarlarını da ifade edecek şekilde gerçekleşir.

işverenler arasında ortak maddi çıkarların olduğunu düşünmekteyken, örgütlü işçilerin tamamı ise işçiler ile işverenlerin ekonomik maddi çıkarların farklı olduğunu düşünmektedirler:

"Ortaktır. Şöyle ortaktır; işçi ile işveren ortak bir değer üretir. Ürettiği bu ortak değer karşılığını bölüşür. Ha bu bölüşüm eşit mi olur? Tabii ki olmaz çünkü işveren daha fazla risk almıştır, daha fazla sermaye koymuştur, bu sermaye sadece para şeklinde de olmayabilir. Emeğini de koyuyo olabilir. O yüzden eşit olmaz. Ama adil olmalıdır o ayrı bir mesele... Ama neticede işçi ile işverenin çıkarı, ekonomik çıkarı ortaktır"(2. Görüşmeci-işveren).

"Farklı çıkarlar vardır. Artı değer denilen bişey var sonuçta. İşçinin kazancı azaldıkça patronun karı artar. Bu böyledir yani. İşçilerin ayrıdır çıkarı, patronun ayrı. Aynıymış gibi gösterirler ama değildir. Bir kriz olduğunda önce işçiden keserler. Hemen küçülüyor derler mesela, hemen işçi çıkartırlar. İşçilerin çıkarı ortaktır ...dünya genelinde ortaktır"(11.görüşmeci-işçi).

Örgütlü olmayan işçilerin, işçiler ile işverenler arasındaki ortak ya da farklı maddi çıkarlara dair algıları ise kesin bir çerçeveyi ifade etmemektedir. Tamamen farklı maddi çıkarların olduğunu söyleyen örgütsüz işçiler olmamasına rağmen; işçilerin ve işverenlerin her koşulda ortak maddi çıkarlarının olmadığını düşünen görüşmeciler de söz konusudur.⁵⁸ Bu koşullar; işçilerin üretim ilişkileri içerisinde yaşadıkları bireysel deneyimleri, gözlemleri ve hayata bakış açılarını içerebilmektedir. Kendi algılarında bu koşulları yerine getiren işverenler ile işçilerin ortak çıkarları olduğunu düşünmektedirler:

" ...Şimdi işverenlere de şey yapmamak lazım yani suç bulmamak gerek. İşveren kazandıkça gidiyor daha iyi tezgah alıyor, daha iyi makine alıyor ayakta kalabilmek için. Gidiyor yatırım yapıyor, istihdam sağlıyor. Hepsini değil tabii, vatanını milletini seven için diyorum. Onların kazanması daha çok iş olarak geri dönüyor. Bu yüzden ortaktır çıkarları. İşçine hakkını verirken, iyi davranırsan, canla başla çalışır, sana kazandırır. İşveren kazandıkça işçiler de kazanır"(9. Görüşmeci-işçi).

⁵⁸ Mülakatlar sırasında ortak maddi çıkarların olup olmadığı sorunsalı işverenin de çalıştığı firmalarla işverenin çalışmadığı firmalar araştırmacı tarafından ayırt edilerek işçilere yeniden yöneltilmiştir. 17. ve 21. Görüşmeciler bu iki işletme biçimi arasında ortak çıkarlar açısından ayırımın olduğunu onaylamıştır.

Bu verileri iki türlü analiz etmek mümkündür. Birincisi; maddi (karşıt)çıkarları ayırt etmenin en görünür sınıf bilinci formu olduğunu kabul eden bir yaklaşımla yola çıkılarak, bu örnekleme örgütlü işçilerin sınıf bilincine sahip olduğunu örgütsüz işçilerin ise olmadığı çıkarılması yapılabilir. Ancak bu tespiti araştırmanın örneklem alanının ötesine taşımak mümkün değildir. Zira, örgütsüz işçilerin karşıt maddi çıkarların varlığını kabul ettiği alan araştırmaları da mevcuttur.⁵⁹ Bu analizin eleştirilebilir diğer bir yanı ise; sınıf bilincini salt özel bir bilinç türü- ki bu genelde Marksist artı-değer teorisine dayanan karşıt sınıf çıkarlarını ifade eder- kapsamında istihdam etmesidir. Bu türden bir bilinç tarifi sınıf bilincinin olması gereken yerini ifade edebilir ancak bu bilinç türünün (olması gereken her hangi bir bilincin) sınıf bilincinin tek görünür biçimi olduğunu iddia etmek, sınıfı ilişkisel ve süreç olarak ele almayı imkansız hale getirmektedir. Bu yüzden; bu verilerin sınıf bilincinin bir yönünü görünür kılması açısından değerlendirilmesi gerekir. Bu da ikinci analiz yolunu işaret etmektedir ki; bu yol sınıfı kategorik olarak iki ayrı hiyerarşik(nesnel-kendinde sınıf-kendisi için sınıf-öznel) aşamada değerlendiren ve yapı/fail ikiliğini sınıf tartışmalarında yeniden üreten yaklaşımlara karşı ilişkisel sınıf analizinin kuramsal/kavramsal çerçevesini ifade etmektedir. Karşıt maddi çıkarların farkındalığı -hangi düzeyi olduğundan bağımsız olarak- sınıf bilincinin sadece bir yönünü işaret etmektedir. Bu noktada bir diğer tartışma ise; karşıt maddi çıkarların OSTİM sanayi bölgesi bağlamında esasen küçük sanayi birimleri açısından nasıl değerlendirilmesi gerektiği meselesidir. Yani küçük işletmelerin içerisindeki üretim ilişkilerinin karşıt maddi çıkarları ve karşıt sınıf konumlarını ne ölçüde kapsadığı sorudur.

5.2.5. Mikro İşletme Sahiplerinin Sınıfsal Konumu: İşletmeler Arası Sömürü İlişkileri

Küçük işletmeler ya da küçük sanayi birimleri genel olarak niceliksel özellikleri ile tarif edilmektedir. Yıllık istihdam edilen işçi sayısı ve mali bilançosuna göre sınıflandırılan küçük ve orta büyüklükte işletmeler(KOBİ) içerisinde üç farklı işletme tipi söz

⁵⁹ Bkz: Coşkun, 2012, s. 154

konusudur: Mikro işletmeler, küçük işletmeler ve orta büyüklükte işletmelerdir. Mikro işletmeler 10 kişiye kadar çalışanı olan ve yıllık mali bilançosu bir milyonu aşmayan işletmeler olarak sınıflandırılmıştır (Resmi Gazete: 18/11/2005). Bu bölümdeki tartışmanın temel alınacağı işletme birimleri bu tür mikro işletmeleri kapsamaktadır ancak konuya örnek teşkil edecek işletmeleri sadece niceliksel olarak tarif etmek yeterli değildir. Buradaki tartışma esas olarak mikro işletme diye tarif edilen üretim birimlerinde, mülkiyetin yasal sahipliğini yapan işverenlerin aynı zamanda üretim sürecinde bir fiil yer alması ile bu işletmeler içerisindeki sınıflar arası farklılaşmayı nasıl ele alınması gerektiği problemi oluşturmaktadır. Bu yüzden tartışmanın kapsamı kendi işyerinde bizzat çalışan işverenlerin olduğu mikro işletmelerdir. Bir fiil çalışma olarak kast edilen; metanın ortaya çıkma sürecinde bizzat kafa ya da kol emeği ile yer alan bir çalışma biçimidir.

Bu tip işletmeler içerisinde sınıfsal ayrımların silikleşmesini, esnek birikim rejiminin sonucu olarak ortaya çıkan enformel ve pederşahi ilişkilerin yapısal sonuçları olarak ele alan yaklaşımlardan daha önce bahsedildi. Bu yaklaşıma katılmakla beraber; analize konu olan türde mikro işletmelerdeki sınıfsal ayrımların silikleşmesinin sadece bir yönünü ifade etmesi -daha çok dışsal mekanizmalara odaklanması- bakımından eksik kaldığını belirtelim. Bu eksikliğin aynı zamanda sınıflar arası ayrımı ifade eden karşıt maddi çıkarlar ilişkisinin mülkiyet(üretim araçları mülkiyeti) ilişkilerine indirgenmesi probleminde de kaynaklandığını söylemek gerekir.

OSTİM Sanayi Bölgesinde faaliyet yürüten mikro işletmelerin büyük bir bölümü piyasaya doğrudan üretim yapmamaktadır. Bu işletmeler daha çok sipariş ve alt sözleşme yöntemleri ile iş almaktadırlar. Örneğin savunma sanayine dönük bir takım ihaleleri satın alabilen görece büyük(sınıflandırmada orta büyüklüğe denk gelen) metal firmaları işlerinin önemli bir bölümünü mikro işletmeler kategorisindeki küçük işletmelere yaptırmaktadırlar. Benzer uygulama deri ve tekstil sektöründe de çok fazlaca gelişkindir. OSTİM 'de deri-tekstil imalat sektörünün diğer sektörlerle göre daha kısıtlı olması yoğun rekabeti azaltsa da, küçük atölyeler genellikle ana firmaların siparişi üzerine çalışmaktadır. Bu da genelde fiyatları düşürebilmektedir Bu uygulamalarda hammaddenin de işi veren büyük firmalar tarafından sağlandığı durumlar söz konusu

olabilmektedir. Yani mikro işletmenin sadece tezgahları ve iş gücünün satın alındığı iş ilişkilerine de rastlanabilir. Ana firmalar ile siparişe ve alt sözleşmeye dayalı bu iş bölümü küçük işletmeler açısından çok yoğun bir rekabeti ifade etmektedir ve bu rekabet küçük işletmelerin fiyatları düşürmesine böylelikle ana firmaların karlılık oranlarını maksimize etmesine sebep olmaktadır. Bu durum küçük işletmeler açısından sermaye birikiminin hiçbir zaman gerçekleşmediği anlamına gelmemeli. Ancak bu durumun nadiren görülebildiği hatta daha çok efsanevi hikayelere konu olduğunu söylemek gerek. Mikro işletmeler açısından yoğun rekabet çoğu durumda işletme sahiplerinin de 'ertesini gün işe gelebilecek' kadar kazanabildiği bir gerçekliği daha çok ifade etmektedir. Ya da en fazla yeni bir sermayeye dönüşecek kadar bir sermaye birikimi sağlanamadığı gerçeği söz konusudur:

"...Şimdi bak öyle anlar geliyoki, kendimden kesip işçime dağıtıyorum. Yani masrafları falan çıktınmi yeri geliyo daha az alıyorum ondan. Mecbursun buna çünkü sen işçinden kesip kendinden kesmezsen olmaz. En ufak bişeyde çıkar gider hemen başka yere, sen de yeni eleman bulmakla uğraşırısın. İşlerin de aksar belki, sen sürekli parasını kestini adam da 'al sana' der işin ortasına çıkar gider, bilemezsin"(15.görüşmeci-işveren).

Bu durumda işletmenin yasal sahibi ile işçi arasında karşıt maddi çıkara dayalı sömürü ilişkisinin varlığı sorgulanır haldedir. Birincisi; üretim araçlarının yasal mülkiyetine sahip olan işveren aynı zamanda bu araçlarda emeğini ortaya koymaktadır ki bu durum klasik sınıf şemasında bu işverenleri burjuva sınıfı içerisinde konumlandırmayı imkansız hale getirmektedir. Ayrıca metanın üretiminde doğrudan yer alan işverenler, metanın değiştirilmesi sonucu ortaya çıkan değerden aldığı pay itibarıyla, yani mal ve hizmetlere ulaşabilme kapasiteleri ile yanında çalıştırdığı işçilerden temel bir farklılaşmayı yaşamamaktadırlar. İkincisi; bu işletmeler yeniden sermayeye dönüşecek sermaye birikimi sağlayamadıkları koşullarda kapitalist işletmeler olarak da tanımlanamazlar. Kapitalist iş bölümüne ve böylelikle kapitalist sömürü ilişkilerine işletmeler üzerinden tabi olan üretim birimleri olarak tanımlanmaları daha doğrudur. Mikro ölçekli bu işletmelerin yasal sahipleri; üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulundurdukları ve böylelikle emek sürecinin kontrolünü de elinde bulundurdukları noktada sömürü mekanizmalarını kullanabilme eğilimi ile üretim sürecinde bir fiil yer alarak artı değer sömürüsüne doğrudan tabi olması noktasında proleteriyaya yakın çelişik mevkileri doldurmaktadırlar(Wright,1997). Bundan dolayı; bu işletmelerde işçilerin antagonist faaliyete gir(e)memelerinin sadece yüz yüze ilişkilerin oluşturduğu bir uzlaş

alanından kaynaklanmadığı, esasen ortada karşıt maddi çıkarların söz konusu olduğu sınıf ilişkilerinden bahsedebileceğimiz bir durumun olmadığını belirtmek gerekir. Bir önceki bölümde işçiler ile işverenin ortak maddi çıkarlarının olup olmadığına dair verilen cevapların analizi bu bağlamda tekrar yorumlanabilir. Kimi işçilerin (işvereniyle beraber çalışan) verdiği cevaplar aslında sınıf konumlarının ve çıkarlarının gerçekliğini ifade etmektedir. Mikro işletmelerdeki işverenlerle işçiler arasında, üretim ilişkileri kapsamında sınıfsal bir ayrışma değil, sınıf içi bir farklılaşma durumu söz konusudur.

Mülakat sırasında işverenlerin bir kısmı bankacılık sistemi ve finans kapital aracılığıyla sömürüye tabi olduklarını dile getirmişlerdir:

"Yani eğer sömürüyse işverende sömürülüyor. İşveren de gidiyor kredi alıyor, ona tonlarca faiz ödüyor. Uluslar arası sermayede işvereni sömürüyor"(19. Görüşmeci-işveren).

"...Şu an bankalar yüzde 10-12 ile kredi kullanıyorlar. Kime ama? Büyük işletmelere falan değil ha, onlara daha çok kolaylık sağlıyorlar, işlem ücretleri falan faizler düşük onlara. Ama KOBİ'lere hiç afları yok. Bankacılık sistemi şu an tamamen kobilerden kar sağlıyor diyebilirim. Şimdi burda sömürü yok mudur? 60 milyar kar açıkladılar geçen sene. Yarısını elde etmiş olsalardı 30 milyar piyasada kalırdı. Piyasa hoplardı o zaman"(10. Görüşmeci-işveren).

İşverenlerin kendilerinin de sömürüldüklerini ifade ederken; bireysel kapitalistlerin değil, piyasanın bu ilişkileri doğurduğunu dile getirmektedirler. Bu; işçilerin işverenler tarafından sömürüldüğü yaklaşımlarına gizil bir savunma mekanizması olarak okunabilir.⁶⁰ Aynı zamanda söylem olarak sömürüyü meşrulaştırıcı kudreti de-farkında veya değil-işverenlerin piyasayı sorumlu tutmasında önemli bir etkidir. Ancak; sömürü ilişkisinin küçük ya da büyük her işletmenin tabi olduğu bir ilişki biçimi olduğunu belirtmek mümkün gözükmemektedir. Sermaye birikimini sağladığı ve işverenin meta üretimine bir fiil katılmadığı işletmeler açısından yukarıdaki gibi işçi işveren arasında ortak maddi çıkarların varlığından bahsetmek mümkün değildir. Öyle ki; devasa büyüklükte şirketlerde günümüzde banka kredileri ile iş yapmakta ve faiz ödemektedirler. Burada 'şikayet konusu' olan, ortaya çıkan artı değerden ne kadar pay alındığı meselesidir ve bu da başlı başına sınıfsal konumları ifşa eden bir niteliği ifade

⁶⁰ Araştırma sırasında işverenlere sömürülüp sömürülmedikleri sorusu, bir işverenle ön görüşme mahiyetinde yapılan sohbet sırasında araştırmacının işçilerin sömürüldüğünü dile getirmesi üzerine; işverenlerin de sömürüldüğünde ısrar etmesi nedeniyle mülakata dahil edilmiştir.

etmemektedir. Artı değerin bölüşülmesinden alınan payın miktarı sınıflar arası sınırların değil, sınıf içi tabakalaşmanın göstergesi olabilir.

6.BÖLÜM

TARTIŞMA ve SONUÇ

Toplumsal sınıfların ontolojisine dair yürüten tartışmalar; farklı soyutlama düzeylerinde kavramlaştırılan iki ana klasik kuramın ekseninde başlamıştır ve halen günümüzde bu ana eksenlerin etrafında dönmektedir. Sınıf tartışmalarını kesen diğer bir eksen de; sosyal bilimlerdeki yapı/fail, nesne/özne ikiliklerine denk gelen ve bu ikilikleri yeniden üreten sınıf yaklaşımları oluşturmaktadır. Son otuz yıldır çağdaş sosyoloji kuramlarının bu türden ikilikleri aşmak adına oluşturdukları çerçeve, toplumsal sınıf tartışmalarına da sirayet etmiş ve böylelikle sınıfların nesnel ve öznel konumlarını ontolojik olarak ayrı ele alan yaklaşımları aşmayı hedefleyen ilişkisel sınıf analizlerinin önü açılmıştır. Bu araştırmanın kuramsal çerçevesi; sınıfları insan ilişkilerinde var olan ve süreç içerisinde oluşan bir alan olarak istihdam eden sınıf analizlerine dayanarak oluşturulmuştur. Bu çerçeve; sınıfları ilişkisel olarak analiz edebilmek için, yapı ve fail arasına yerleştirilecek ve her ikisini de zorunlu kılacak ontolojik bir ara düzeyin -bir zorunluluk olarak değil ama analitik olarak- gerekliliğini ifade etmektedir. Thompson'ın(1994,2004) 'sınıf oluşumu' kavramı bu ihtiyacı karşılayabilecek kavramsal olanakları yaratması itibarıyla ve toplumsal sınıf ilişkilerinin haritasını ortaya koyabilme potansiyeli açısından araştırmanın temel kavramlarından biri olarak istihdam edilmiştir. Sınıf oluşumu; sınıf ilişkilerinin gerçekleştiği mekanın yapısal özelliklerini ve tarihsel arka planını analize zorunlu kılması açısından, çalışmanın ilk bölümünde değinilen metodoloji paradigmlarında eleştirel realist yaklaşımın anlam ve bağlam arasında kurduğu ilişkiye denk gelen bir çerçeve çizmektedir. Bundan dolayı; toplumsal sınıflar arası ve sınıf içi ilişkilerin hangi mekanizmalar üzerinden şekillendiğine yönelik toplumsal sınıf tartışmalarına, OSTİM' den katılmayı amaçlayan bu tez çalışması açısından OSTİM 'de sınıf oluşumunun analizi temel alınmıştır.

Buradan yola çıkarak; araştırmanın sonuçlarını tartışmadan önce sınırlılıkları üzerine kısa bir değerlendirme yapmak gerekir. Bahsedildiği üzere sınıf oluşumu, oluşumun gerçekleştiği mekanın tarihsel ve kültürel geniş çaplı bir külliyatının tutulması sonucunda tüm yönleri ile açıklanabilir. Bu da aslında araştırmanın gerçekleştiği mekanla sosyo-kültürel bağlantıları kuvvetli olan daha geniş bir mekanın tarihsel ve

kültürel dinamiklerine bakmayı gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda; OSTİM 'de sınıf oluşumu Türkiye'de sınıfların oluşum sürecinden bağımsız değildir. Örneğin; OSTİM 'de ana firmaların bir çoğu devlet kurumları ile iş yapmaktadır. Bu durum firma sahipleri ile devlet kurumları arasında güçlü politik-kültürel bağları gerekli kılmaktadır. Bundan hareketle, Türk devleti ile Türk burjuvazisi arasındaki tarihsel organik bağın analizi yapılmadan OSTİM 'deki işverenlerin sınıf ilişkilerindeki yeri tam olarak çözümlenebilir mi sorusu sorulabilir. Ya da Türkiye işçi sınıfının tarihsel gelişimi ve örgütlenme deneyimlerinin sosyolojik analizi yapılmadan OSTİM 'deki işçilerin kolektif örgütlenmelere dair algı ve tutumları tamamen açıklanabilir mi? Sınıf ilişkileri; sadece üretim sürecinde gerçekleşen bir ilişki biçimi değildir. Aynı zamanda toplumsal ilişkiler içerisinde de konumlanır. Bu yüzden sınıflar arası ve sınıf içi ilişkiler, ait oldukları toplumsal formasyon düzeyindeki ilişkilerle beraber bütünlük kazanabilir. Bu; her türlü toplumsal ilişkinin sınıf ilişkisi olduğu anlamında değil, sınıf ilişkilerinin her türlü insan ilişkilerinde varlığını ifade etmektedir. Araştırmada sınıf ilişkiselliği üretim ilişkileri bağlamında ele alınmıştır. Bu yüzden; diğer toplumsal ilişkiler analize dahil edildiği koşullarda bile tüm yönleriyle değil sadece üretim ilişkileri içerisindeki işlevleri ile ele alınmıştır. Aynı zamanda araştırmanın kapsam sınırlılıklarına dayalı olarak Türkiye'de sınıf oluşumunun tarihsel ve kültürel arka planı analize dahil edilmemiştir. Bu yüzden bu çalışmayı en basit tanımlamayla OSTİM' de sınıf oluşumunu sağlayan yapısal mekanizmaların bir bölümünü analize tabi tutarak oluşumun belli bir yönünü ortaya çıkarmak ve burada hareketle toplumsal sınıflar üzerine yürüyen tartışmalara mütevazî bir katkı sunmak olarak tarif etmek gerekir.

Araştırma kapsamında elde edilen bulgulardan genel bir çıkarsama yapıldığında, OSTİM 'de sınıf oluşumunu sağlayan mekanizmaları iki ayrı başlıkta incelemek mümkün gözükmemektedir. İlk olarak; tamamen OSTİM 'e özgü olmayan ancak gündelik yaşamın önemli bir parçasını oluşturan 'sınıf atlama' deneyimlerinin yarattığı geleceğe yönelik beklentilerin sınıf oluşumu üzerindeki etkisidir. İkinci olarak ise; kapitalist birikim rejiminin niteliksel dönüşümlerini ifade eden esnek üretim biçimlerinin mikro ve görece daha büyük işletmelerde ortaya çıkardığı mekanizmaların sınıf oluşumu üzerindeki etkileridir.

OSTİM 'de 1999 itibari ile var olan yaklaşık 2,500 işletme sayısı 2014 yılı itibari ile 5,000'i bulmaktadır(OSB-www.ostim.org.tr). Bu; on beş yıl içerisinde işletme sayısının yüzde yüz arttığını göstermektedir. Kesin rakamlar olmamasına rağmen; bu artışın OSTİM bölgesi dışından gelen işletmelerin ve ayrılan ortaklıkları da içerdiğini kabul etsek bile, bir kısmının da eskiden işçi olarak çalışanların kurdukları işletmeler olduğunu söyleyebiliriz. Araştırma kapsamında kendileriyle mülakat yapılan görüşmecilerin bir çoğu bu duruma vurgu yapmıştır. Bir çok işletme sahibinin geçmişte işçi olarak çalıştığına dair 'efsanevi' denilebilecek başarı hikayelerinin de OSTİM işçisinin gündelik dilinde yeri vardır. Bu olgular, OSTİM işçisinin geleceğe yönelik beklentilerinde önemli bir yer edinmektedir. Özellikle küçük işletmelerdeki iş bölümünün hiyerarşik yapısının önemli bir kısmını çırak-kalfa-usta ilişkisi tarzı ve geleceğe yönelik beklentilerini oluşturan gerçek deneyimlerin varlığı OSTİM işçisinin işletme içerisinde işverenle olan ilişkilerinde ve iş ile ilgili problemlerinde belli tavizler vermesine neden olabilmektedir. Bu durum; işçilerin işverenlere karşı karşıt sınıf faaliyetlerine girememeleri noktasında önemli bir etken olarak görülebilir. Ayrıca işçi sınıfının kolektif eylem kapasitelerine dayalı sınıf oluşumunun (Wright,1997) çerçevesine dair bir bilgi de sunmaktadır. Ancak; belirtmek gerekir ki, işçilerin gösterdiği tavizlerin belli deneyimlere dayalı sınırları vardır. Bu sınırlar, uç bir örnek olarak ciddi iş kazaları ve yaygın olarak görülebilecek ücret problemleridir. Araştırma kapsamında karşılaşılan bu yaşam deneyimleri elbet OSTİM alanına özgü değildir. Fakat bu yaşam deneyimleri gerçekleştiği her alanda hegemonyanın oluşturduğu tüm algıları ve eylemleri ortadan kaldıracaktır. Buradan yola çıkarak; sınıf oluşumunda çoklu deneyimlerin etkisinin bu deneyimlerin niteliğine göre değişebildiğini, farklı deneyimlerin karşı karşıya gelmesi durumunda işçilerin gündelik yaşamlarına en fazla sirayet eden deneyimler üzerinden pozisyon aldıklarını belirtelim. Bu yüzden geleceğe yönelik beklentileri OSTİM yereli açısından umutlu da olsa, ücret ile ilgili problemleri veya ciddi iş kazaları gündelik yaşamda daha gerçek yer edindiğinden, bu türden yaşadıkları deneyimler daha çok belirleyicidir.

OSTİM 'de sınıf oluşumunun bir diğer mekanizması; esnek birikim rejimine uygun örgütlenen işletme yapılarının ortaya çıkardığı işçi-işveren ve işletmeler arası ilişkilerdir. Enformel istihdam biçimleri ve pederşahi iş ilişkileri; esnek birikim

rejiminin ortaya çıkardığı iş bölümünün özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde işçi ve işveren arasındaki ilişkileri belirleyen önemli mekanizmalardan biridir. Bu mekanizmalar aracılığı ile işçi ve işveren arası oluşan yakın ve yüz yüze ilişkiler; işçilerin işvereni doğrudan karşısına alacak kolektif ya da bireysel faaliyetlere yönelmesine karşı önemli içsel mekanizmalardan biridir. Ancak bu tespit, enformel ve pedersahi iş ilişkilerinin sadece işverenin manipülasyon araçları olduğu anlamında okunmamalıdır. Araştırma kapsamında, işçilerin bu tür yakın iş ilişkilerini özellikle piyasa koşullarının yaratabileceği tahribatlara karşı bir güvence olarak gördüğü durumlar tespit edilmiştir. İşverenlerin -özellikle kendi işinde çalışmayan- yakın ilişkiler konusunda daha ihtiyatlı oldukları, daha çok 'işini yapan' elemanları tercih ettikleri görüşmelerden çıkan bir sonuçtur. İşverenlerin enformel ilişkiler konusundaki bu yaklaşımında kişisel deneyimlerin etkisi olduğu kadar, kurumsal işletme özelliklerine uygun davranma (personelin profesyonelliği) gereklilikleri de etkilidir. İşçilerin işverenlere karşı antagonist faaliyetlerde bulunmamasına etken bir diğer faktörde işçilerin yine gündelik hayat deneyimlerine dayalı algıları, tutumları ve sonuçlara yönelik teorileridir. Algılar; genel olarak işçilerin ortak tutum alma konusunda güvenilmez oldukları ve var olan kolektif örgütlenmelerin doğru bulunmayan faaliyetlerinin üzerine yoğunlaşırken, sonuçlara yönelik teoriler ise; kolektif bir faaliyetin gereksizliği ve anlamsızlığı üzerine şekillenmektedir. İşçilerin birbirlerine ve kolektif örgütlenmelere karşı güvensizlik temelindeki algıları, sınıf bilincinin bir görünümü olarak ele alınmalıdır. Çünkü bu algılar işçilerin hangi safta olması gerektiğine dair oluşmuş algılardır. OSTİM 'deki işçilerin işverenlerle olan ilişkilerinde, fason üretim ilişkilerinin sonucunda gerçekleşen iş bölümüne dair edindikleri dolaysız bilginin etkisi de önemlidir. İşçiler, alt sözleşmeyle ya da sipariş ile çalışan işletmelerde gerçekleşen bir takım ödeme güçlüklerinin bazen ana firmadan kaynaklandığının farkındadırlar. İşletmeler arasındaki eşitsiz işbölümünün ve eşitsiz sonuçlarının farkında olan işçiler, işverenlerine karşı empati kurabilmektedirler.

Yukarıda işçiler ile işverenler arasında karşıt maddi çıkarları ifade eden sömürü ilişkilerinin, işverenin kendisinin de çalıştığı ve sermaye birikimi sağlanamayan mikro işletmeler açısından (bu yapıdaki işletmeler OSTİM bölgesinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır) geçerli olmadığı ifade edildi. Bu iddianın; küçük işletmelerin bir birleri

ile ve büyük ölçekli ana işletmelerle eklemlenme biçimlerini analiz eden ve sektörler bazında sermaye birikimine odaklanan bir ekonomi-politik yaklaşımla desteklenmesi gerektiğini belirtmek gerekir. Bu açıdan araştırmanın bu kısmı eleştiriye açıktır. Aynı zamanda genel bir soyutlamaya gidilerek, araştırmanın kapsamı dışında genel geçer bir dil kullanıyor olması da anlam ve bağlam ilişkiselini sakatladığı gerekçesiyle eleştirilebilir. Ancak; bu çıkarımın sosyal bilimlerdeki toplumsal sınıf tartışmalarına dahil olma bağlamında genelleştirici bir hükmü değil, dikkate alınması gereken bir mevcudiyeti ifade ettiğini belirtmek gerekir.

Araştırma kapsamında yapılabilecek başka bir çıkarım ise; esnek üretim biçiminin farklı sınıf pozisyonlarını işgal eden bireyler için farklı anlamlar ifade ettiğine dair sınıf konumları ile faillerin algı ve tutumları arasındaki kuvvetli bağın göstergesi olarak ele alınabilecek bulgulardır. Kapitalizmin emek süreci örgütlenmesinde yaşadığı niteliksel dönüşümün ortaya çıkardığı esneklik biçimleri; işçi sınıfı içerisinde türdeş bir tepkiyle ele alınmamaktadır. Bu durum işçi sınıfı içerisindeki tabakalaşmanın bir sonucu olarak ele alınmalıdır.⁶¹ Görece yüksek ücretli nitelikli iş gücü, özellikle kafa emekçileri kapsamında değerlendirilecek mevkiler, esneklik biçimlerinden genel olarak sadece çalışma saatlerinde esneklik türlerini yaşamaktadırlar.⁶² Ancak; bu esneklik yarı nitelikli ya da niteliksiz iş gücü açısından ifade ettiği gibi uzun çalışma saatleri şeklinde gerçekleşmemektedir. Ayrıca işçi sınıfının bu kesimi, görece daha düşük ücretler alan ve yarı-nitelikli/niteliksiz işgücünü oluşturan genelde kol işçileri, esnekliğin diğer boyutlarını da yaşamaktadırlar. Ücretlerde yaşadıkları esneklik ödeme sıkıntılarını, işlevsel esneklik de uzmanlıkları dışındaki işleri yapmaları şeklinde gerçekleşmektedir. Bundan dolayı esneklik ile ilgili algıları olumlu değildir ve bu bağlamda olumlu bir düzenlemenin ihtiyaç olduğunu kendi yaşam pratiklerinde hissetmekte ve ifade

⁶¹ Bu çalışma açısından işçi sınıfı içerisindeki tabakalaşma sadece Weberci terminolojiyle tarif edilmemektedir. Bahsi geçen nitelikli kafa emekçileri, piyasa konumları itibari ile mal ve hizmetlere ulaşabilme konusunda diğer kesime göre daha ayrıcalıklıdır ve bundan dolayı 'ayrıcalıklı mülksüzler' kategorisinde değerlendirilebilir. Ancak sınıfları işsel ilişkisel tarif edebilmek adına en önemli kavramsal araç olarak sömürü ilişkilerini dahil ettiğimizde; ayrıcalıklı mülksüzler olarak tarif edilen kesimlerin kolektif emeğin işlerini yerine getirme noktasında işçi sınıfına dahil ve sömürüye tabi olduğunu ancak aynı zamanda beceri ve yetenek sömürsünün ayrıcalıklarını yaşadıkları noktada çoklu sömürüler-ve bağlantılı olarak çelişik mevkiler- kategorisinde değerlendirilebileceğini, bu bağlamda Marksçı terminolojide işçi sınıfı aristokrasisi olarak değerlendirilen kesimlerin niteliklerini de ifade ettiğini belirtelim.

⁶² İşyerine bağımlı kalmama ve evden de işi yapabilme fırsatları, coğrafi esneklik biçimlerine dahil edilebilir.

etmektedirler. Buradan yola çıkarak esnekliğin farklı konumlar için farklı anlamları olduğunu söylemek, faillerin işgal ettikleri sınıf konumlarının eylemlilikleri üzerinde mutlak olmayan ama önemli etkileri olabileceğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ALTHUSSER, Louis (2002), Marks İçin (Çev: A. Işık Ergüden), İstanbul: İthaki Yayınları
- ALTHUSSER, Louis (2006), Yeniden Üretim Üzerine (Çev: A. Işık Ergüden), İstanbul: İthaki Yayınları
- ALTIOK, Metin (2011), Üretken ve Üretken Olmayan Emek Ayrımı Üzerine: Adam Smith'in 'Emeği' mi? Karl Marks'ın 'Değeri' mi?, C.Ü İktisadi İdari Bilimler Dergisi, Cilt 12, sayı 1, <http://iibfdergi.cumhuriyet.edu.tr>
- BELEK, İlker (1999), Post-Kapitalist Paradigmalar, İstanbul: Sorun Yayınları
- BOROTAV, Korkut (2005), 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm, Ankara: İmge Yayınları
- BHASKAR, Roy (2013), Naturalizmin Olanaklılığı: Çağdaş İnsan Bilimlerinin Felsefi Bir Eleştirisi(Çev: Vefa Sayın Ögütle), Ankara: Patika Yayınları
- CARCHEDİ, Guglielmo (1989), Class and Class Anlysis. E.O.Wright(Ed.) in *The Debate on Class* (s. 105-127), London-New York: Verso Press
- COŞKUN, K. Mustafa, (2012), Sınıf, Kültür ve Bilinç: Türkiye'de İşçi Sınıfı Kültürü, Sınıf Bilinci ve Gündelik Hayat, İstanbul: Dipnot Yayınları
- ÇEĞİN, Güney ve GÖKER, Emrah (2012), Tözcülüğün Tasfiyesi: İlişkisel Sosyolojide Temel Yaklaşımlar, Ankara: Notabene Yayınları
- DAHRENDORF, Ralf (1959), Class and Class Conflict in Industrial Society, California: Standort University Press
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer (2010), Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu: Marksist Üretim Tarzı Kavramı, İstanbul: Kültür Yayınları
- DURAK, Yasin (2012), Emeğin Tevekkülü: Konya'da İşçi-İşveren İlişkileri ve Dindarlık, İstanbul: İletişim Yayınları
- EDGELL, Stephen (1998), Sınıf (Çev: Didem Özyiğit), Ankara: Dost Yayınları

- EMİRBAYER, Mustafa (2012), İlişkisel Dönüş: Geçmiş, Şimdi ve Gelecek. Güney Çeğin ve Emrah Göker(Ed.) *Tözcülüğün Tasfiyesi* içinde (s. 7-11), Ankara: Notabene Yayınları
- ERSOY, Melih (1991) Bağımlılık Okulunun Eleştirisi, İstanbul: Birikim Yayınları
- GIDDENS, Anthony (2008), İleri Topluların Sınıf Yapısı: Marksist Yaklaşımın Eleştirisi (Çev: Ömer Baldık), İstanbul: Birey Yayıncılık
- GIDDENS, Anthony (2000), Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi (Çev: Ümit Tatlıcan), İstanbul: Paradigma Yayınları
- GRAMSCI, Antonio (2010), Hegemonya, Güç İlişkileri ve Tarihsel Blok. David Forgasc (Ed.) *Garmsci Kitabı* içinde (s.229-271), İstanbul: Dipnot Yayınları
- HARVEY, David (1993), Esneklik: Tehdit mi Yoksa Fırsat mı, *Toplum ve Bilim sayı:56-61* içinde (s. 88-103), İstanbul: Birikim Yayınları
- HARVEY, David (2003), Post-Modernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri (Çev: Sungur Savran), İstanbul: Metis Yayınları
- HARVEY, David (2012), Faillik ve Topluluk: Eleştirel Realist Bir Paradigma. Güney Çeğin ve Emrah Göker (Ed.) *Tözcülüğün Tasfiyesi* içinde (s. 307-347), Ankara: Noabene Yayınları
- HOBBSAWN, Eric (2012), Lenin ve Emek Aristokrasisi, www.monthlyreview.org
- KAUTSKY, Karl (1908), Marksizmin Üç Kaynağı: Marxist Internet Archive, www.marxist.org
- LAYDER, Derek (2010), Sosyal Teoriye Giriş (Çev: Ümit Tatlıcan), İstanbul: Küre Yayınları
- LENIN, V.I. (2009), Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması (Çev: Cemal Süreyya), İstanbul: Sol Yayınları (Özgün eser 1916 tarihli)
- LENIN, V.I. (1992), Ne Yapmalı (Çev: Muzaffer İlhan Erdost), İstanbul: Sol Yayınları (Özgün eser 1902 tarihli)

- LİPIETZ, Alan (1993), Uluslar arası İşbölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri ve Düzenleme Tarzları, *Toplum ve Bilim* sayı 56-61 içinde (s. 51-73), İstanbul: Birikim Yayınları
- LUKACS, György (2006), Tarih ve Sınıf Bilinci (Çev: Yılmaz Öner), İstanbul: Belge Yayınları
- MARX, Karl (1976), Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı (Çev: Sevim Belli), İstanbul: Sol Yayınları
- MARX, Karl (2009a), Louis Bonapart'ın 18 Brumair'i (Çev: Erkin Özalp), İstanbul: Yazılama Yayınları
- MARX, Karl (2009b), Fransa'da Sınıf Mücadeleleri (Çev: Erkin Özalp), İstanbul: Yazılama Yayınları
- MARX, Karl ve ENGELS, Friedrich (2010), Alman İdeolojisi Feurbach Üzerine Tezler (Çev: Sevim Belli), İstanbul: Sol Yayınları (Özgün eser 1847 tarihlidir)
- MARX, Karl ve ENGELS, Friedrich (2011), Komünist Manifesto (Çev: Erkin Özalp), İstanbul: Yazılama Yayınları (Özgün eser 1848 tarihlidir)
- MARX, Karl (2013), Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi, I. Cilt: Sermayenin Üretim Süreci (Çev: Mehmet Selik, Nail Satılğan), İstanbul: Yordam Kitap
- OLLMAN, Bertell (2011), Diyalektiğin Dansı: Marx'ın Yönteminde Adımlar (Çev: Cenk Saraçoğlu), İstanbul: Yordam Kitap
- ÖNGEN, Tülin (1996), Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı, İstanbul: Alan Yayıncılık
- ÖĞÜTLE, Vefa Sayın ve ÇEĞİN, Güney (2010), Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği: Sosyo-Tarihsel Teorinin Sınıfla İmtihani, İstanbul: Tan Yayınları
- ÖĞÜTLE, Vefa Sayın ve ÇEĞİN, Güney (2013), E.O. Wright'ın Mikro Kavramları ile P. Bourdieu'nun Kavramsal Repertuarı Arasındaki Sentezin Empirik Analizde Yaratacağı İmkanlar, *Praksis* (2013/2) içinde (s. 65-90), İstanbul: Dipnot Yayınları

- ÖZUĞURLU, Metin (2002), Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunları, *Praksis sayı:8* içinde (s. 29-50), İstanbul: Dipnot Yayınları
- POULANTZAS, Nicos (2010), Poulantzas Kitabı: Seçme Yazılar: (Ed.) James Martin (Çev: Akın Sarı, Selime Güzelsarı), İstanbul: Dipnot Yayınları
- ROEMER, E. John (1985), Should Marxist be Interested in Exploitation, London: Princeton University Press
- SAYER, Andrew (1992), Method in Social Science: A Realist Approach (Çev: Abdülkerim Sönmez), New York and London: Routledge
- SEREBYAKOVA, Galina (1996), Ateşi Çalmak: III. Cilt, İstanbul: Evrensel Yayıncılık
- SUNAR, Lütfü (2007), Batı Düşüncesinde Yeni Arayışlar ve Roy Bhaskar'ın Eleştirel Realizm Felsefesi, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi 2007/2
- SUĞUR, Nadir (1994), OSTİM Sanayi Bölgesi Esnek Uzmanlaşmanın Neresinde, *Toplum ve Bilim sayı: 63* içinde (s. 122), İstanbul: Birikim Yayıncılık
- TAYMAZ, Erol (1993), Kriz ve Teknoloji, *Toplum ve Bilim sayı:56-61* içinde (s. 5-24), İstanbul: Birikim Yayıncılık
- THOMPSON, Edward P. (1994), Teorinin Sefaleti (Çev: Fethi Yıldırım), İstanbul: Alan Yayıncılık
- THOMPSON, Edward P. (2004), İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu (Çev: Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul: Birikim Yayınları
- TATLİCAN, Ümit (2012), Yapısal Marksizm, www.umittatlican.com
- TURNER, J., BEEGHLEY L., POWERS H. (2010), Sosyolojik Teorinin Oluşumu (Çev: Ümit Tatlıcan), İstanbul: Sentez Yayıncılık
- WEBER, Max (2003) Sosyoloji Yazıları (Çev: Taha Parla), İstanbul: İŞETİŞİM Yayınları
- WEBER, Max (2011), Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (Çev: Milay Köktürk), Ankara: Bilgesu Yayıncılık

- WOOD, Ellen Melkis (2001), İlişki ve Süreç Olarak Sınıf, *Praksis sayı:1* içinde (s. 92-119), İstanbul: Birikim Yayınları
- WRIGHT, Erik Olin (1989), *The Debate on Classes*, London-New York: Verso Press
- WRIGHT, Erik Olin (1997), *Class Counts*, New York: Cambridge University Press
- YENTÜRK, Nurhan (1993), Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi Bölüşümün Geleceği, *Toplum ve Bilim sayı:56-61* içinde (s.45-53), İstanbul: Birikim Yayınları
- YILMAZ, Çetin (2013), İşçi Sınıfı Bilinci Üzerine Güncel Yaklaşımlar, *Çalışma ve Toplum 2013/3* içinde (s. 335), www.calismatoplum.org
- YILMAZ, Zafer (2001), Althusser'in Bilim, İdeoloji ve Düzeyler Teorisinin Açmazları, *Praksis sayı:4* içinde (s. 35-74), İstanbul: Dipnot Yayınları

EK 1

İŞÇİLERE YÖNELİK MÜLAKAT CETVELİ

1. Adınız
2. Cinsiyet
3. Doğum yeri ve doğum tarihi
4. Öğrenim durumu
5. Hangi iş kolunda çalışıyorsunuz? Yaptığınız iş tam olarak nedir?
6. Sizin ya da evinizden birinin ek gelir getiren-kira,hisse senedi, tarla vb.- herhangi bir menkulü var mı? Ya da başka türden ek bir gelire sahip misiniz?
7. Kaç yıldır aynı işte çalışıyorsunuz? Çalıştığınız yıllar içerisinde kaç kere iş değiştirdiniz? Daha önceki işlerden ayrılmanızın sebepleri nelerdi anlatabilir misiniz? İş yaşantınız hakkında bilgi verebilir misiniz?
8. (Usta başı veya müdür) İşyerindeki konumunuzu ve sorumluluklarınızı dikkate aldığınızda siz kendinizi işçi olarak mı yoksa işveren olarak mı konumlandırıyorsunuz yoksa her ikisi de olmayan başka bir konumda mı, açıklar mısınız?
9. (Usta başı veya müdür) İşçilerle işveren arasında iş koşullarına dair problemlerde nasıl konum alırsınız? Yaşanan anlaşmazlıkların giderilmesinde nasıl rol oynarsınız? Kimden yana tavır alacağınızı neye göre belirlersiniz?Yaşadığınız deneyimleri aktarabilir misiniz?
10. (Usta başı veya müdür) İşyerinde sizin sahip olduğunuz yetki ve sorumluluklar nelerdir? Mesela işe alım, işten çıkarma veya yatırım gibi meselelerde sorumluluklarınız var mı?
11. Çalıştığınız yerde sizden başka kaç işçi çalışıyor? Çalıştığınız yerde diğer mesleki konumlara dair(usta başı, müdür, ortaklar v.b. hakkında) bilgi verebilir misiniz?
12. Ücretler nasıl ödeniyor-iş günü mü, parça başı mı, performans dayalı mı?- Ücretlerin belirlenmesi nasıl gerçekleşiyor? Aynı işe farklı ücretlendirmeler söz konusu mu?
13. Çalışma saatleriniz belli mi? Günde kaç saat çalışıyorsunuz? Mesailere kaldığınız oluyor mu? Mesai ücreti ödeniyor mu? İşyerinizdeki çalışma saatleri uygun mu yoksa bir düzenlemeye ihtiyaç var mı?
14. Esnek çalışma saatleri sizin için daha mı avantajlı yoksa kesin çalışma saatlerinizin mi olmasını tercih edersiniz?

15. İşyerinde sadece kendi meslek alanınızdaki işleri mi yapıyorsunuz? Mesela kendi uzmanlık alanınızın dışındaki işleri de yaptığınız oluyor mu? İşverenenden bu yönde talepler geliyor mu?
16. Genel olarak -Ostimde- iş ararken işçiler hangi yolları seçmekte? Şu an çalıştığınız işe nasıl girdiniz? İşverenle herhangi bir akrabalığınız ya da yakınlığınız var mı?
17. İşverenin akrabanız ya da yakınınız olması durumunun -eğer varsa- çalışma hayatında ne gibi faydaları ve sıkıntıları olabilir?
18. Ücretlendirme ya da başka meseleler(iş koşulları, sağlık güvencesi) için talep ve itirazlarınız olursa bunu işverene iletiyor musunuz? İletiyorsanız hangi yolları tercih ediyorsunuz? Doğrudan işverene mi iletiyorsunuz yoksa usta başına ya da müdüre iletmesi için talepte mi bulunuyorsunuz?
19. Taleplerinizin karşılanmaması durumunda hangi yollara başvurduunuz? Ya da hangi yollara başvurmayı tercih edersiniz? İşyerinde ücret, çalışma saatleri, iş koşullarına dair yaşadığınız problemlere karşı nasıl tepkiler verirsiniz?
20. Yapmış olduğunuz iş ile ilgili herhangi bir kitle örgütüne veya sivil toplum kuruluşuna(sendika, dernek, oda v.b.) üye misiniz? İş koşullarına dair talep ve şikayetlerde bu türden kurumların faydalı olduğunu düşünüyor musunuz?
21. Daha önce herhangi bir eylem deneyimi(grev, iş yavaşlatma, işgal, demokratik eylemlilik v.b.) yaşadınız mı?
22. İşçiler arasında birlik ve dayanışmayı, işçilerin haklarını savunmak için gerekli görüyor musunuz? Bu tür birlik ve dayanışma kurumlarının varlığı, iş ile ilgili taleplerin yerine getirilmesinde fayda sağlayabilir mi? Evet ise; mevcut durumda işçiler arasında yeterli düzeyde birlik ve dayanışma var mıdır? Yok ise; sizce sebepleri nedir?
23. İşverenler arasındaki birlik ve dayanışmayı nasıl yorumluyorsunuz? İşçilerin dayanışma seviyesi ile karşılaştırabilir misiniz? OSTİM 'de beş tane işveren örgütü olmasına rağmen, hiç işçi sendikasının olmamasını neye bağlıyorsunuz?
24. Üretimin örgütlenme sürecine ne kadar hakimsiniz? Siparişlerin alım sürecine, nerden alındığına, ne kadar üretileceğine dair bilgilendiriliyor musunuz? Böyle bir bilgilendirmenin gerekli olduğunu düşünüyor musunuz? İşçilerin bu örgütlenme sürecine karar verici olarak katılıp katılmaması hakkında ne düşünüyorsunuz?
25. İşçilerin emeklerinin karşılıklarını alamadıklarını ya da sömürüldüğünü düşünüyor musunuz? Evet ise; kim ve kimler tarafından ve nasıl bir sömürüye maruz kalınıyor? Hangi koşullar yerine getirilirse bu sömürü ortadan kalkar?

26. Sizce işçilerin ve işverenlerin ekonomik olarak ortak çıkarları var mıdır? Yoksa işçilerin farklı işverenlerin farklı çıkarları mı vardır? Sizce tüm işçilerin ortak çıkarları var mıdır?
27. İşçilerin yasal haklarına dair yeterli bilgiye sahip misiniz? Var olan yasal düzenlemelerin yeterli olduğunu düşünüyor musunuz? Hükümetin kıdem tazminatı hakkında yapmak istediği son düzenlemeye ilişkin bir bilginiz var mı?

EK 2

İŞVERENE YÖNELİK MÜLAKAT CETVELİ

1. Adınız?
2. Doğum yeri ve doğum tarihiniz?
3. Öğrenim durumu?
4. Hangi işkolunda faaliyet yürütüyorsunuz? Yaptığınız iş tam olarak nedir?
5. Toplam kaç işçi çalıştırıyorsunuz? İşletmenizde ki çalışanların konumları(işçi, usta başı, mühendis, yönetici) hakkında bilgi verebilir misiniz?
6. Ücretlendirme nasıl oluyor(iş günü mü parça başı mı performansa dayalı mı)? Ücretlerin belirlenmesi nasıl gerçekleşiyor? Aynı işe farklı ücretlendirmeler söz konusu mu? Ücretlendirme sürecinin hakkaniyetli olduğunu düşünüyor musunuz?
7. Ücretlendirme ya da başka meseleler(iş koşulları, sağlık güvencesi) için talep ve itirazlar çalışanlarınız tarafından hiç iletildi mi? Hangi yollardan? Bu talep ve itirazlara karşı tavrınız genelde nasıl oluyor?
8. Herhangi bir kitle örgütüne veya sivil toplum kuruluşuna(sendika, dernek, oda v.b.) üye misiniz? Bu tür kurumların işverenlerin hakları için gerekli olduğunu düşünüyor musunuz?
9. İşverenler arasında birlik ve dayanışmayı, iş verenlerin hak ve hukukunu korumak için gerekli görüyor musunuz? Evet ise; mevcut durumda işverenler arasında yeterli düzeyde birlik ve dayanışma var mıdır?
10. İşçiler arasında ki birlik ve dayanışmayı nasıl yorumluyorsunuz? İşverenlerin dayanışma seviyesi ile karşılaştırabilir misiniz? Ostim'de hiç işçi sendikası olmamasını neye bağlıyorsunuz?
11. Üretimin örgütlenme sürecine(siparişler, ücretlerin belirlenmesi, çalışma saatlerinin belirlenmesi) ne kadar hakimsiniz? İşletmenizde ki yönetim işleri ile doğrudan ilgilenir misiniz yoksa bu işi profesyonel yöneticilere mi yaptırırsınız?
12. Personel alımında tek karar verici siz misiniz?
13. İşçi alımında akrabalık ya da yakınlık derecesi önemlidir mi? Siz bu tür yakınlarınızla mı çalışmayı tercih edersiniz? İşçi alımındaki temel kriteriniz nedir?
14. Çalışanlarınızın gündelik yaşamlarıyla ilgilenir misiniz? İşletmenizdeki çalışanlarla kişisel ilişkiler geliştirir misiniz? Böyle ilişkilerin iş performansına olumlu/olumsuz ne gibi yansımaları oluyor?

15. Üretim örgütlenme sürecine ve ücretlerin belirlenmesine işçilerin karar verici olarak katılmasını nasıl yorumlarsınız?
16. İşverenlerin işçileri sömürdüğünü düşünüyor musunuz?
17. İşverenlerin sömürüldüğünü düşünüyor musunuz?(kredi ve bankacılık sistemi, faiz aracılığı ile)
18. Sizce tüm işverenlerin işçilerden farklı çıkarları mı vardır? Yoksa işçilerle işverenlerin çıkarları(iktisadi olarak) ortak mıdır?
19. İşverenlerin yasal hakları konusunda yeterli bilgiye sahip misiniz? Var olan yasal düzenlemelerin yeterli olduğunu düşünüyor musunuz? Kıdem tazminatına dair yapılmak istenen düzenlemeye dair bilginiz var mı?

EK 3

KENDİLERİYLE MÜLAKAT YAPILAN BİREYLERİN PROFİLLERİ

	Doğum Yeri	Yaş	Eğitim Durumu	İş Konumu	Örgütlülük Durumu
1. Görüşmeci	KARS	50	Üniversite Mezunu	Kendi işinde çalışan İşveren	OSİAD Üyesi
2. Görüşmeci	BURSA	46	Üniversite Mezunu	Kendi işinde çalışan İşveren	
3. Görüşmeci	İSTANBUL	42	Üniversite Mezunu	Makine Mühendisi	
4. Görüşmeci	İZMİR	39	Üniversite Mezunu	Makine Mühendisi	
5. Görüşmeci	SİVAS	34	Lise Mezunu	Kaynak İşçisi	
6. Görüşmeci	Çorum	38	Orta okul Mezunu	Tekstil İşçisi	
7. Görüşmeci	ANKARA	36	Üniversite Mezunu	İşveren	
8. Görüşmeci	KIRŞEHİR	42	Orta okul Mezunu	Kaynak Ustası	
9. Görüşmeci	KIRŞEHİR	45	Orta okul Mezunu	Demir İşçisi	
10. Görüşmeci	GAZİANTEP	51	Lise Mezunu	İşveren	OSİAD Üyesi
11. Görüşmeci	ANKARA	28	Lise Mezunu	Pres İşçisi	OSTİM İşçi Derneği Üyesi
12. Görüşmeci	HAYMANA	35	Orta Okul Mezunu	Kaynak İşçisi	OSTİM İşçi Derneği Üyesi
13. Görüşmeci	AKSARAY	47	Orta Okul Mezunu	Montaj İşçisi	OSTİM İşçi Derneği Üyesi
14. Görüşmeci	TUNCELİ	51	Orta Okul Mezunu	Tekstil İşçisi-Usta Başı	OSTİM İşçi Derneği Üyesi
15. Görüşmeci	ÇORUM	49	İlk Okul Mezunu	Kendi işinde çalışan İşveren	
16. Görüşmeci	ÇORUM	38	Orta Okul Mezunu	Kaynak İşçisi	
17. Görüşmeci	ANKARA	29	Lise Mezunu	Tekstil İşçisi	
18. Görüşmeci	İZMİR	46	Orta Okul Mezunu	Tekstil İşçisi-Usta Başı	
19. Görüşmeci	KIRIKKALE	43	Üniversite Mezunu	İşveren	OSİAD Üyesi
20. Görüşmeci	SİVAS	45	Lise Mezunu	Pres İşçisi	
21. Görüşmeci	SAMSUN	46	Orta Okul Mezunu	Deri İşçisi-Usta Başı	

22. Görüşmeci	ANKARA	24	Orta Okul Mezunu	Deri İşçisi	
23. Görüşmeci	ESKİŞEHİR	34	Üniversite Mezunu	Personel Müdürü	
24. Görüşmeci	ANKARA	38	Üniversite Mezunu	Satış Müdürü	
25. Görüşmeci	BİTLİS	34	Üniversite Mezunu	Personel Müdürü	

15 Mart 2014

1. Görüşmeci: Atilla. 1964 Kars doğumlu. ODTÜ Makine Mühendisliği Bölümü mezunu. Osiad yönetim kurulu üyesi. Dernek aracılığıyla tanışılan bir işveren. Etik Danışmanlık Ltd. şirketinin sahibi. 2. ve 3. Görüşmecilerle tanışılmasını sağladı. Yaklaşık yarım saat sürdü görüşme. Şirketi 11 yıldır var. 1'i getir götür işlerinin yapan ve 6 mühendisin olduğu toplam 7 kişi çalışmaktadır. Genelde savunma sanayisine mühendislik hizmeti veriyorlar. Görüşmeyi işyerinde gerçekleştirdik. Dernek içerisinde aktif biri, derneğin dergisine düzenli yazılar yazmakta. Kendisi de işyerinde çalışıyor. Çalışanları ile çok uyumlu ilişkileri var. Şirketi savunma sanayinde önemli işler yapan Roket-san adlı firmaya işler yapmaktaydı. Aynı zamanda ürünün gerçekleşmesini sağlayan iki metal işletmesiyle de işleri olmakta. Bu üç firmanın iş ilişkilerine odaklanarak işletmeler arası iş bölümüne dair fikirler edinebileceğimi düşündüm. Bu ilişkilere dair aldığım bir takım bilgiler de işlevseldi.

2. Görüşmeci: Ahmet, 1969 Bursa doğumlu. ODTÜ Kimya Mühendisliği mezunu. 1. görüşmeci aracılığıyla iletişime geçildi. Sistem Tek adlı şirketin sahibi. Kendisi de çalışıyor. Yine savunma sanayinde ihaleler usulü işler yapıyor. İşyeri OSTİM 'de ODTÜ'nün kurduğu Teknokent içerisinde. Yurtdışına da işler yapıyor. Biri sekreter toplam 8 kişi çalışıyor. Şirket 4 yıldır faaliyet yürütüyor. Şirkette çalışma saatleri esnek değil. Sınıf tartışmalarına vakıf biri. İşçiler ile işverenlerin çıkarlarının ortaklığını uluslar arası işbölümüne bağlayan entelektüel bir alt yapısı var. Görüşme 45 dakika sürdü. Görüşme genel olarak yapılandırılmış sorular etrafında dönmedi. Mülakat

formunun dışına taşarak tartışmalar yürüttük. Verimli bir tartışmaydı, ortak çıkara dair söyledikleri kayda değerdi.

3. Görüşmeci: Melek, 1972 İstanbul doğumlu. ODTÜ makine mühendisliği mezunu. 1. Görüşmeci işverenin yanında çalışıyor, işçi. 3 yıldır burada çalışıyor. Görüşme 25 dakika sürdü. Görüşme sırasında yalnızdık, patronu yoktu. Ancak, patronundan çekinerek bilgilerinde yanlışlık olabileceğini düşünmüyorum. Biraz tutuk geçti görüşme. Ancak esnek çalışma saatlerini olumlaması bu görüşme açısından önemli bir eşikti. Bu görüşmenin gerçekleştiği dönem esnek üretime ilişkin sorular mülakat formunda yoktu. Bu görüşmeden sonra araştırma açısından önemli olduğunu düşünülen bu kategori üzerine yoğunlaşıldı. Birkaç kez esnekliğin daha niteliksiz iş gücü açısından olumsuz yanlarını vurgulanmasına rağmen, kendisi için olumlu olduğunda ısrarcıydı. Kendisinin böyle bir işi seçtiğini söylüyordu. Bunun üzerine karşılaştırma yapabilmek adına esnek çalışan bir işçiyle daha görüşme talebinde bulunuldu. Kendisinin yönlendirmesiyle 4. Görüşmeciye ulaşıldı.

19 Mart 2014

4. Görüşmeci: Deniz, 1976 İzmir doğumlu. ODTÜ makine mühendisliği mezunu. Enkon şirketinde 2 yıldır çalışıyor. Görüşmeyi bir kafede gerçekleştirdi. Yarım saat sürdü. Kendisi esnek çalışmayı tercih etmiş. Evde daha fazla vakit geçirebilmesinden dolayı esnek çalışma saatlerini olumlulamakta. Görüşme sırasında geçmiş işyerine dair verdiği bilgiler usta başı ile müdür pozisyonunda çalışanları karşılaştırmak için kullanışlı bilgilerdi. Eski işyerinde müdür pozisyonunda çalışmış. Alınan cevaplardan da gözlemlerden de yola çıkarak aslında kendisinin işçi sınıfına mensup olduğunu bilen ama koşullara göre pozisyon alan bir yapısı olduğu söylenebilir.

22 Mart 2014

5. Görüşmeci: Onur, 1980 Sivas doğumlu. Teknik lise mezunu, kaynak işçisi. Arel adlı metal şirketinde 2 yıldır çalışıyor. İkna etmek biraz zor olsa da ses kayıt cihazı olmadan yapmak koşulu ile görüşmeyi kabul etti. Görüşmeyi yakınlarda bir kahvede

gerçekleştirdik. Not olarak gerçekleştirildi. Ondan sonra işe aldıkları başka bir kaynak ustasına daha fazla maaş verdiklerini öğrenince işvereni ile gerginleşmiş ilişkileri. Aylardı zam talebi olduğunu ve karşılık alamadığını söylüyor.

25 Mart 2014

6. Görüşmeci: Sait, 1976 Çorum doğumlu. Lise terk. Alaylı bir tekstilci, makineci. 1 buçuk yıldır aynı işyerinde çalışıyor. Sosyal bir insan. Araştırma kapsamında farklı iş kollarından görüşmeler yapmak üzere, OSTİM 'deki tekstilciler çarşısına gidilmesi sonucu işyeri dışında çay içerken diyaloga geçilmiştir. Görüşme bir parkta gerçekleşti. Görüşme 1 saate yakın sürdü. Kendi işyerini açma planları var. İşverenlerden genel olarak şikayetçi ama son işyerinde sigortası asgari ücretten yatıyor olması iyice sinirlerini bozmuş. Kredi başvurusunda bulunmuş, çıkarsa kendi işini kurmak istiyor. Gelecekte kendisinin daha farklı bir işveren olacağını vurguladı çok kez. İşçinin hakkını yemeyeceğini, herkese adil davranacağını söylüyor. Ancak piyasanın koşullarının işverenleri zorladığını düşünmekte. Buna rağmen çalıştığı işverenlerle yaşadığı deneyimler muhtemelen işverenlere karşı genel bir tavır oluşturmaya sebep olmuş olabilir.

2 Nisan 2014

7. Görüşmeci: Alkan, 1977 Ankara Doğumlu. İnşaat mühendisliği mezunu. Aga makinecilik ltd. şirketinin sahibi. Traktör bayilik, yedek parça servisi ve makine tasarımları işi yapıyor. Görece daha büyük bir işletme. Toplam 17 kişi çalışıyor. Kendisi çalışmıyor. Daha doğrusu bir fiil işin içinde değil. Planlama işlerini bir adet personel müdürü ile yaptığını söylüyor. Ofisinde görüşme gerçekleşti. 35 dakika sürdü. Genç ama başarılı biri. Tam kurumsallaşamamasından yakınıyor. İşçilerin tavırlarından hoşnut değil. Şirket yeni ona bağlıyor bu durumu ve profesyonelliğe vurgu yapıyor sürekli.

3 nisan 2014

Esnekliğin farklı konular için farklı algılar oluşturduğunu örneklemek adına, aynı metanın üretiminde kafa ve kol emeğin esneklikle ilgili farklı algılarını karşılaştırmanın

kuvvetli bir veri olacağını düşünülmesi üzerine 1. Görüşmecinin şirketinin iş verdiği metal işleri yapan bir şirketten çalışanla, 3. ve 4. Görüşmecinin esnekliğe bakış açılarını karşılaştırmak planlandı. 1. görüşmecinin yönlendirmesi ile 8. Görüşmeci ile bir görüşme ayarlandı.

8. Görüşmeci: Süleyman, 1972 Kırşehir doğumlu. Orta okul mezunu. Alaylı kaynak ustası. Sercan metalcilik adlı şirkette 1 yıldır çalışıyor. Görüşmeyi öğle paydosunda yemek yerken gerçekleştirdik. Yarım saat sürdü görüşme. Çok yoğun çalıştıklarını söylüyor. Çok işleri olması dolayısıyla memnun gibi ancak uzun çalışma saatleri için bir düzenleme gerekli olduğunu da düşünmekte. Son bir haftadır 10 dan önce eve gitmediğini söylüyor. Onlara iş veren şirkette çalışanların çalışma koşullarından bahsediyorum ayrıntıları ile. Üniversite okumuş olmalarından dolayı hak ettiklerini düşünüyor. Çalışma saatlerine dair esnekliğin piyasanın zorlama koşulları olduğunun farkında. O yüzden genel bir düzenlemeye vurgu yapıyor.

4 Nisan 2014

9. Görüşmeci: Muhammed, 1969 Kırşehir doğumlu. Orta okul mezunu. Demir döküm işçisi. İş çıkışında buluştuk. Görüşme yaklaşık yarım saat sürdü. İşvereni ile beraber çalışıyor. Ortak gibi olduklarını söylüyor. Ama neticede ücretli bir çalışan. OSTİM 'de işverenlerin çoğunun geçmişte işçi olduklarını soruyorum. Onaylıyor. Ama kendisinin böyle bir planı yok. Mütevazı biri gibi izlenim yarattı. Herkesin işini düzgün yapması gerektiğine vurgu yapıyor. Konuşmasında sık sık vatan millet vurguları var, sanırım milliyetçi duyguları kuvvetli.

7 Nisan 2014

10. Görüşmeci: Adnan, 1963 Gaziantep doğumlu. Lise mezunu. Balkaççıoğlu A.Ş ortaklarından. OSİAD aracılığıyla ilişkiye geçtiğim bir işveren. Görüşmeyi işyeri ofisinde gerçekleştirdik. Yaklaşık 45 dakika sürdü. İşletme OSTİM 'de görece büyük işletmelerden. İvedik sanayi bölgesindeki şubesiyle beraber 24 kişi çalışıyor işletmede. Genel olarak işverenlerin işçilerden daha çok strese girdiğini düşünüyor. işçilerle yakın

ilişkilerin avantajlı olmadığını düşünüyor. Yıllardır ticaretin içinde, yaşadığı deneyimlerden yola çıkarak işçilerle mesafe kurmak gerektiğini söylüyor. İşçi ile işverenin piyasaya karşı bir arada durması gerektiğini düşünen biri.

15 Nisan 2014

Odak grup görüşmesi olarak gerçekleşen bu görüşme OSTİM işçi derneğinde gerçekleşti. 11, 12 ,13 ve 14. Görüşmecilerle beraber gerçekleşti. Görüşme sırasında işçilerin anlattıkları doğrultusunda tek tek yönelimlerde söz konusu oldu. Görüşme yaklaşık 2 saat sürdü.

11. Görüşmeci: Taylan, 1986 Ankara doğumlu. Lise mezunu. Presçi. Elizan makinecilik şirketinde bir buçuk yıldır çalışıyor. Aralarındaki en politik kişilerden biri. Yaşı itibari ile fazlaca heyecanlı. Diğer işçilerden küçük olmasına rağmen, heyecanı ve bilgisiyle onları bastırabiliyor. Mesele sömürü ilişkilerine gelince biraz daha sesi gür çıkıyor. İşverenle işçilerin çıkarları ortaklaşabilir mi sorusuna karşı çıkıyor. Artı değerden bahsediyor. Ama işçilerin bir araya gelememesinde işverenler kadar işçileri de suçluyor.

12. Görüşmeci: Mahmut, 1979 Haymana doğumlu. Orta okul mezunu. Taylan ile aynı işyerinden. Kaynak işçisi. İşletmede 9 kişi çalıştıklarını söylediler. Daha sessiz biri. Daha çok dinliyor tartışmaları. Ama bazen itiraz da ediyor aklının yatmadığına. 2011 deki patlamalardan konu açılınca arkadaşının OSTİM 'deki patlamada öldüğünü söyledi. O da aynı işyerinde çalışıyormuş. Olayı ayrıntısıyla anlattı. Eski işverenine öfkeliydi.

13. Görüşmeci: Kemal, 1967 Aksaray doğumlu. Orta okul mezunu. Montaj işçisi. 7 yıldır Kastaş kauçuk adlı firmada çalışıyormuş. Laf arasında yanındakiler tarafından kendi işini kuracağı söylendi. İşçilere güven olmayacağını sık sık dile getiriyor. Bir de başından geçen bir hikayeyi anlatıyor. En iyisi kendi işinin patronu olmak diyor. Dernek üyesi ancak görüldüğü kadarıyla diğerleri kadar içsel bakmıyor meseleye, belki de işyeri açma planlarından dolayı.

14. Görüşmeci: Hüseyin, 1963 Tunceli doğumlu. Orta okul mezunu. Tekstil işçisi, makineci. Çalıştığı yerde usta başı konumunda. İşyerinde 14 kişi çalışıyor. Usta başı

otoritesini işçiden yana kullanabileceğine dair konuşmalar yaptı. Dernekte çok sevilen ve sayılan biri.

Genel olarak dernek üyesi işçilerin işçi sınıfı kimliğini sahiplendiğini söylemek mümkün. Bu kimliği edinirken bir birlerinden etkilenmeleri ve dernekte gerçekleşen bir takım eğitim faaliyetlerinin etkisinin olduğunu söylemek mümkün. Ancak bu kimliği sahiplenme dereceleri aynıdır demek doğru olmaz. Yaşanılan bir takım kişisel deneyimlere bağlı olarak değişkenlik arz eden bir sahiplenme söz konusu. Ancak örgütsüz işçilerin algılarıyla karşılaştırıldığında belirgin bir fark gözlemlenebilir. Özellikle karşıt maddi çıkarlar meselesi daha belirgin. Burada sınıf temelli örgütlenmelerin sınıf kimliği üzerinde etkisini anlamak mümkün gözükmemekte.

21 Nisan 2014

15. görüşmeci: Rıza, 1965 Çorum doğumlu. İlk okul mezunu. Metal kesim, kaynak ve montaj işleri yapıyor. Kendisi de çalışıyor, metal ustası. 10 yıldır var işletme. Özellikle fortif makinelere montaj işi yapıyorlar. Onun haricinde 5 kişi daha çalışıyor işyerinde. Görüşme yarım saat sürdü, not alınarak gerçekleşti. Görüşme ilerledikçe sık sık işveren olmadığını işçi olduğunu dile getirdi. Bazen kendisinden kesip işçilere dağıttığını söylüyor ücretleri. Aynı sokakta benzer işleri yapan 10'a yakın işletme daha var. Fiyat rekabetinin nasıl olduğu soruldu. Eski olduğu için uzun zamandır iş yaptığı firmalar olduğunu söyledi. Ama gene de sıkıntılı olduğunu da gizlemiyor.

Kendi işyerinden işçilerle görüşme yapılmasını önerdi ancak bu öneri sağlıklı bilgiler alınamama riskine karşı reddedildi. Aynı sokakta bulunan başka bir hemşerisinin işletmesine yönlendirdi.

16. Görüşmeci: Şaban, 1976 Çorum doğumlu. Orta okul mezunu. Kaynak işçisi. İşverenle hemşeri. Görüşmeyi işyerinde gerçekleştirdi. Bu görüşme de not olarak gerçekleştirildi. Görüşme sırasında işvereni işyerinde değildi. Ancak fiziki koşullar nedeniyle rahat not tutulamadı. İşverenin yakını olması önemli. Bulduğumuz sokaktakilerin çoğunun Çorumlu olduğunu söyledi. İş bulma sürecinde akrabalığın önemini vurguladı. Görüşme yaklaşık yarım saat sürdü.

28 Nisan 2014

17. Görüşmeci: Serhat, 1984 Ankara doğumlu. Lise mezunu. Tekstil işçisi, ütücü. Emin tekstil şirketinde 10 aydır çalışıyor. İşvereni eniştesi aynı zamanda. Önceki işyerinde yaşadığı problemler nedeniyle akrabayla çalışmanın avantajlarını vurguluyor. İşçilerle işverenin ortak çıkarı olduğunu düşünen biri. Ama tüm işletmeler için söylemiyor. İşverenin de çalıştığı işletmeler için söylüyor. Görüşme 20 dakika kadar sürdü. İlk başta ses kaydını istemese de dernek çalışanlarından birinin de mülakat yaptığını söylemesi sonrası kabul etti. Çalıştığı yerde onun haricinde eniştesi de dahil 7 kişi daha çalışıyor. İşletmeyi sahiplenmiş biri. Patronun akrabası olmasının etkisi büyük. İşçilerin de işvereni anlaması gerektiğini savunuyor. Hızlı biten bir görüşme odu, sorulara genelde kısa cevaplar verdi.

29 Nisan 2014

18. Görüşmeci: Yalçın, 1965 İzmir doğumlu. Orta okul mezunu. Overlokçu. Still tekstil firmasında 7 yıldır çalışıyor. Usta başı. Üye değil ama bazen derneğe uğrayan biri. Dernek aracılığıyla buluştu. Görüşme yaklaşık 45 dakika sürdü. Görüşmeyi iş çıkışında bir kahvede gerçekleştirdi. İşçilerin sendikal faaliyette bulunmalarını hem zor hem de sonuçları açısından olumlu olmayacağını düşünüyor. Çalıştığı firma için OSTİM 'deki büyük tekstil firmalarından olduğu söyleniyor. Toplam 17 kişi çalışıyor. İşverenle arasının iyi olduğunu anlıyorum. Asla mağdur edilmediklerini söylüyor. İşletmeyi sahiplenme durumu gelişkin. İşverenle işçi arasında köprü görevi görüyor. İşverene bir şeyler iletilecekse ona söylendiğini belirtti. Ortak çıkarlar mevzusunda işçinin iyi çalışmadığı durumlarda yine dönüp dolaşıp işçinin kendisini vurduğunu düşünüyor.

1 Mayıs 2014

1 Mayıs için OSTİM 'e gittim. Derneğin önünden metroya kadar OSTİM işçileri adı altında yürüdük. 15 20 kişi ancak varız. Resmi tatil ama yürüyüş güzergahında gördüğüm işletmelerin tamamına yakını açık, çalışıyorlardı. Nadiren alkış tutan birkaç işçi var ama bir çoğu sadece bakmakla yetindi. Çok az kişi olmamız nedeniyle katılan birkaç işçi çekinir haldeydi. Sesimiz cılız çıkıyordu. Metroya kadar yürüdük. Meydanda bir basın açıklaması yapıp, metroya binip Sıhhiyeye gittik. 1 Mayısın işçilerin gündeminde olmadığını görüyorum. Resmi tatil olmasına rağmen bir çok işyeri

çalışıyor. Bu da enformel istihdamın sonuçları diye düşünmekteyim. Kurumsal firmalar resmi tatil dolayısıyla işçi çalıştırmaktan dolayı ceza alabileceklerinin farkındadırlar. Ancak küçük işletmelerde böyle kaygılar olmaması sanırım bu manzarayı ortaya çıkarmakta.

2 Mayıs 2014

19. görüşmeci: Yusuf, 1971 Kırıkkale doğumlu. Üniversite mezunu. Palme makinecilik şirketinin sahibi. Osiad üyesi. 11 yıldır işletmesi faaliyet içinde. İşletmede toplam 13 kişi çalışıyor. Genelde iş makinelerinin aksanlarını üretiliyor işyerinde. Nadiren işyerinde olduğunu söylüyor. Görüşme osiad'ın sosyal tesislerinde gerçekleşti, yaklaşık yarım saat sürdü. İşverenlerin yüksek faizlere maruz kalmasını ve emperyalizm arasında ilişki kurmaya çalışıyor. Bu yüzden işverenlerin bir arada durmasının işçilerin çıkarına da olduğunu düşünüyor. Bazı işverenlerin gerçekten acımasız olabildiğini gördüğünü söylüyor. Osiad'lı işverenlerin öyle olmadığını, işçilerin tarafında olduğunu düşünen biri. Kıdem tazminatı meselesini örnek gösterdi ve hem işçilerin hem işverenlerin mağdur olmaması için bir öneri sunduklarını söyledi.

Osiad OSTİM'li işverenlerin kurduğu derneklerden biri. Diğer bir dernek olan Orsiad'lı işverenlerle görüşmedim ancak anladığım kadarıyla iki dernek arasındaki tek fark siyasal angajmanları. Osiad daha çok CHP'ye yakın. Bundan dolayı genel olarak bir 'sosyal demokrat' hava hakim denilebilir. Dernek başkan yardımcısının ilk görüşmelerde, 'biz burada 1 mayısı işçilerle beraber kutlarız' demişti. Ancak başkalarından teyit edebildiğim bir bilgi değil, sanırım benim profilime uygun konuşmak istedi, emin değilim. Osiad'ın bu yapısından dolayı, işverenlerin genel olarak işçiye yakın davranma gibi bir imaj çizdiklerini düşünüyorum. İşverenlerin çıkarına olan şeylerin işçilerin de çıkarına olduklarını düşünüyorlar.

5 Mayıs 2014

20. Görüşmeci: Müslüm, 1969 Sivas doğumlu. Lise mezunu. Pres ustası. Alkım metal ve makinecilik şirketinde 2 buçuk yıldır çalışıyor. Ücreti iyi olduğu için bu firmaya gelmiş. İşçi derneği yöneticisi bir arkadaş aracılığıyla tanıştım. Yaklaşık 40 dakika sürdü görüşme. İşyerinde çok huzurlu değil. İşverenin birini çıkarmak istediği haberi yayılınca çalışanların patronun gözüne girmek için nasıl çabaladığını anlatmaya çalıştı.

6 Mayıs 2014

21. Görüşmeci: Levent, 1968 Samsun doğumlu. Orta okul mezunu. Makineci. Çalıştığı işyerinde aynı zamanda usta başı. Ferit tekstil ve dericilik şirketinde 6 yıldır çalışıyor. Deri ve tekstil sektöründe parça başı üretimin gelişkin olduğuna dair ön bilgim dolayısıyla amaçlı olarak bu sektörlerdeki işletmelere yöneldim. Görüşmeyi kabul etti ancak ses kaydı istemedi. Görüşme işlerinin yoğunluğu nedeniyle parça parça ilerledi. Bu yüzden öğle arasından 3'e kadar sürdü mülakat ancak görüşme toplamda 1 saate civarı sürdü. İşveren işyerinde o gün yoktu ancak işverenin de işler yoğunlaşınca makineye geçtiğini söyledi. Toplam 9 kişi çalışıyorlar. Belli bir iş alanları yok, bu aralar çanta siparişleri aldıklarını söylüyor. Belli araçlara üretim yapıyorlar. Çalışma saatleri çok uzun ama bunun piyasanın zorlaması olduğunun farkında. Kendisi parça başı ücret alıyor ama çalışanlar arasında aylıkçı da var. İşveren yokken bütün otorite onda. İşyerinde bariz görülebilir bu otorite. Yaşı ondan büyük bir çalışan da var ancak işin örgütlenme sürecinde en yetkili kişi Levent usta. İşvereni ile Sincan organize beraber iş arkadaşı olduğunu söylüyor. Bu yakınlık da ona işveren yokken otorite olma imkanı sağlamış olabilir.

22. Görüşmeci: İbrahim, 1990 Ankara doğumlu. Orta okul mezunu. Aynı işyerinden, düz makineci. 1 yıldır burada çalışıyor. Görüşme yaklaşık 25 dakika sürdü. O da ses kaydı istemedi. Çok konuşkan biri değil, sorularıma kısa kısa cevaplar verdi. Belki de usta başının orda olmasından dolayı. Usta başı yanımızda olmasa da aynı işyerinde olması gerçek cevaplar vermesini engellemiş midir bilmiyorum. Aylıkçı çalışıyor, işverenin klasik patron olmadığını düşünen biri. Görüşmenin çok verimli geçtiğini söyleyemem.

8 Mayıs 2014

Bu araştırmanın kuramsal çerçevesinde önemli bir konu olan çelişik mevkileri anlamaya yönelik karşılaştırmalı bir çalışma yapmak adına, usta başı çalışanlara yönelik amaçlı seçimin ardından yönetici pozisyonunda çalışanlara yönelme durumu söz konudur. Bu bağlamda görece büyük firmalara yönelme planlandı. OSTİM içi işbölümünün genelde ana firmalarını oluşturan savunma ve havacılık kümelenmeleri tercih edildi. 1. Görüşmeci referansı ile roket-san'da personel müdürlüğü yapan bir çalışanla görüşme gerçekleşti. Diğer görüşme(24.) bu görüşmeci aracılığıyla gerçekleşti.

23. Görüşmeci: Ogün, 1980 Eskişehir doğumlu. Ankara üniversitesi mezunu. 1 yıldır roket san'da personel müdürü. Görüşmeyi mesai sonrası Batıkent'te bir kafede gerçekleştirdik, yaklaşık yarım saat sürdü. İşyerinde toplam 28 kişi çalışıyor. Konumunu tartıştığımızda doğrudan işverene bağlı olduğunu gizlemiyor. İşverenin temsilcisi olarak işe alındığını söylüyor. Kurumsal bir firma olduğunu bu yüzden işçilerin asla mağdur edilmediklerini söylüyor. Sermayenin işlevlerini yerine getiren bir ücretli. 'yeni orta sınıf' konumuna uygun gözükmekte. İşçi ile işveren arasında değil, işveren tarafından otorite sahibi bir konum. Bu yüzden aldığı tutumların buna uygun olması gerektiğini kabul ediyor.

9 Mayıs 2014

24. Görüşmeci: Sezen, 1976 Ankara doğumlu. Anadolu üniversitesi mezunu. İlk başta kayıt cihazını istemedi ancak ısrarcı olmam sonrasında ikna edebildim. Görüşme öğle tatilinde gerçekleşti, 25 dakika sürdü. Des savunma teknikleri A.Ş. adlı şirkette 4 yıldır pazarlama müdürü olarak görev yapmakta. Bulunduğu birimde 9 kişi çalışıyor. Kendi konumunu yönetici olarak tarif etmekte. Çalıştığı birimde kontrol işlerini üstlenmiş durumda olduğunu çıkartıyorum. Diğer pazarlamacıların satış performanslarını kontrol ediyor. Üretim sürecinde herhangi bir konumu yok. O yüzden işçi ile işveren arasında nasıl bir tutum alacağına dair yorumlara çok girmiyor. Ancak işverenler ile işçilerin ortak maddi çıkarlarını onaylıyor ve işverenlerin kazancının işçilere yansıtacağını düşünüyor.

11 Mayıs 2014

25. Görüşmeci: Çağdaş, 1981 Bitlis doğumlu. Üniversite mezunu. İkmal teknik şirketinde 2 yıldır personel müdürü olarak çalışmakta. İşletmede toplam 22 kişinin çalıştığını söyledi. Görüşmecinin oturduğu semtte gerçekleşti görüşme. Yaklaşık yarım saat sürdü. Konumunu yönetici olarak tarif ediyor ve 23. Görüşmeci gibi işverenin kararlarını uygulamak dışında şansının olmadığını söylüyor. Görüşme ilerledikçe işçilerin birbirleri ile nasıl rekabet halinde olduklarına dair konuşmalar yaptı. İşverenlerin işçileri sömürmediğini, bankaların işletmeleri sömürdüğünü söyledi. İşverenlerin tepkisine benzer bir tepkisi vardı bu konuda. Üzücü durumlarla karşılaşılsa bile profesyonelliği elden bırakmamanın gerekliliklerinden bahsetti. Tamamen işyerindeki kendi konumu üzerinden bir bakış açısı geliştirmiş durumda.